

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

NEMANJA J. KRSTIĆ

**REPRODUKCIJA SIMBOLIČKIH GRANICA KROZ
PORODIČNE PRAKSE U SRBIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

NEMANJA J. KRSTIĆ

**REPRODUCTION OF SYMBOLIC BOUNDARIES
THROUGH FAMILY PRACTICES IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

MENTORKA: prof. dr Smiljka Tomanović, redovna profesorka, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE:

1. dr Ivana Spasić, redovna profesorka, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
2. dr Dragana Stjepanović Zaharijevski, redovna profesorka, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
3. dr Smiljka Tomanović, redovna profesorka, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
4. dr Predrag Cvetičanin, docent, Fakultet umetnosti, Univerzitet u Nišu

DATUM ODBRANE:

Podaci o doktorskoj disertaciji

Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse u Srbiji

Rezime

Predmet doktorske disertacije predstavlja analiza reprodukcije simboličkih granica kroz porodične prakse smeštene u porodičnom polju i porodičnom prostoru. Prvi nivo porodične dinamike, porodično polje, obuhvata pitanja odnosa između porodica različitog društvenog položaja, dok drugi nivo porodične dinamike, porodični prostor, obuhvata pitanja unutarporodičnih odnosa. Cilj istraživanja je lociranje oblasti porodičnih praksi u kojima su simboličke granice prisutne i relevantne, kao i analiza tipova i karakteristika granica koje se uspostavljaju između članova porodice i između različitih porodica. Takođe, jedan od ciljeva istraživanja je da se kritički razmotren i proširen koncept simboličkih granica primeni u oblasti porodičnih praksi, tj. da se testiraju njegove eksplorativne i eksplanatorne mogućnosti.

Kako bi se postigli postavljeni ciljevi, u istraživanju je korišćen kombinovani istraživački nacrt (*mixed methods research design*). Kvantitativni podaci su poslužili u skiciranju osnovne dimenzije porodičnog prostora, konstituisanju tipova strategijskog delanja porodica i istraživanju sklonosti i stavova opšte populacije prema digitalnim i rodnim praksama, kao i porodičnoj formi. Metod dubinskog intervjua, je na drugoj strani, pružio kvalitativni materijal na osnovu kojeg su pronađene glavne oblasti razgraničavanja i lična perspektiva procesa identifikacije i isključivanja. Kombinovani metod istraživanja je omogućio da se kvalitativnim podacima da dimenzija opšte rasprostranjenosti, dok su kvalitativni podaci dobijali dimenziju konkretnosti kroz situiranje opštih pravilnosti ili trendova u složen sklop pojedinačnog slučaja. Pored toga, dubinskim intervjuima su dobijeni slojevi lične intepretacije smisla određenog delanja, i grupnog (porodičnog) i pojedinačnog. Analiza intervjua je svakako bila usmerena i na aspekte narativa koji u sebi sadrže čistu reprodukciju postojećih

društvenih oblika delanja, kao što je i produkovala i objašnjenja koja učesnici istraživanja nisu eksplicirali.

Nalazi rada na prvom mestu pokazuju postojanje simboličkih granica različitih karakteristika u velikom broju porodičnih praksi. U porodicama tradicionalnih porodičnih praksi, porodični prostor je jasno podeljen po rodnoj liniji, tako da postoje delovi koji pripadaju ženama i oni koji pripadaju muškarcima, kao što postoji i striktna podela poslova. Nasuprot njima stoje porodični prostori u kojima su rodne granice fluidne i promenljive i u kojima podela poslova nema rodnu dimenziju. Naznačajniji determinator ove oblasti porodičnih praksi je obim kulturnog kapitala. Suprotno od ove slike, u porodicama sa velikim obimom ekonomskog i kulturnog kapitala su registrovane jasne i snažno branjene granice u obeležavanju ličnog i zajedničkog fizičkog i virtuelnog prostora. Porodice sa malim ukupnim obimom kapitala ne prepoznaju nepremostive granice podele fizičkog prostora na lični i zajednički, kao što ni ne insistiraju na privatnosti u aktivnostima vezanim za digitalne prakse - upotreba telefona, kompjutera, profila na društvenim mrežama i sl. Kada je reč o digitalnim praksama, generacijske granice su se pokazale kao izrazite i koherentne. Tri istraživane generacije imaju vrlo različite digitalne prakse, što u terminima ovog rada znači da u se u istom porodičnom prostoru susreću različite sklonosti i aktivnosti, drugim rečima, da je porodični prostor iscertan nevidljivim ali značajnim granicama virtuelnog prostora. U međuporodičnoj dinamici simboličke granice označavaju materijalni status porodice i opštu podršku porodičnom životu u tradicionalnoj formi. Porodični prostor u sebi sadrži i granice koje dele porodice sa egalitarnim i demokratskim, na jednoj strani, i paternalističkim i autoritarnim praksama u porodičnim odnosima i procesima odlučivanja. Razlike u praksama se najočiglednije manifestuju u forme objektivnih nejednakosti, pa samim tim i nepremostivih granica, u oblastima obrazovanja dece i strategijskog delanja. Ukupan obim kapitala je direktno povezan sa mogućnostima obrazovanja dece i kvalitetom života, tj. mogućnostima zadovoljavanja različitih potreba članova domaćinstva (za osnovnim životnim namirnicima, kulturnim sadržajima, putovanjima, zdravstvenom zaštitom itd.), prevazilaženja teškoća i realizacije planova.

Ključne reči: Simboličke granice, porodične prakse, kapital, rod, generacije, porodično polje, porodični prostor, strategije delanja, distinktivna obeležja

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija porodice

UDK broj: 316.356.2

Information about the dissertation

Reproduction of symbolic boundaries through family practices in Serbia

Summary

The subject of the doctoral dissertation represents the analysis of the reproduction of symbolic boundaries through family practices placed in the family field and the family space. The first level of family dynamics, the family field, includes the issues of relations between families of different social position, while the second level of family dynamics, family space, covers issues of intra-family relations. The aim of the research is to locate the domain of family practices in which the symbolic boundaries are present and relevant, as well as an analysis of the types and characteristics of the boundaries established between family members and between different families. Moreover, one of the aims of the research is to apply a critically considered and extended concept of symbolic boundaries to the field of family practices, i.e. to test his exploratory and explanatory possibilities.

In order to achieve the set goals, a mixed method research design has been used in the research. Quantitative data was used to sketch the basic dimension of family space, to constitute the types of the strategic actions of the families and to explore the tendencies and attitudes of the general population towards digital and gender practices, as well as family forms. The method of in-depth interviewing, on the other hand, provided a qualitative material on the basis of which the main areas of boundary work and the personal perspective of the identification and exclusion process were found. The mixed method of research has made it possible for the qualitative data to be given a dimension of general distribution, while quantitative data have received the dimension of concreteness through positioning of general regularities or trends in the complex circuit of an individual case. In addition, the use of in-depth interviews provided the layers of personal interpretation of the meaning of a particular action, both group (family) and

individual. The analysis of the interview was certainly directed to aspects of the narratives which contained the pure reproduction of the existing social forms of action, as it produced the explanations which the participants of the research did not explicate.

The findings of the study in the first place show the existence of symbolic boundaries of various characteristics in a large number of family practices. In families of traditional family practices, the family space is clearly divided by gender line, so there are parts belonging to women and those belonging to men, as there is a strict domestic division of labour. On the contrary, there are family spaces in which gender boundaries are fluid and variable and in which division of labour does not have a gender dimension. The most relevant determinant of this area of family practices is the volume of cultural capital. Contrary to this picture, in families with a high volume of economic and cultural capital, clear and strongly defended boundaries have been registered in the marking of personal and common physical and virtual space. Families with a low total volume of capital do not recognize the insurmountable boundaries of dividing the physical space into personal and collective, as they do not insist on privacy in activities related to digital practices - the use of phones, computers, profiles on social networks, and the like. When it comes to digital practices, generational boundaries have proven to be prominent and coherent. The three investigated generations have very different digital practices, which in the terms of this study means that we encounter different preferences and activities in the same family space; in other words, the family space is stroked with invisible but significant boundaries of virtual space. In the inter-family dynamics, symbolic boundaries signify the material status of the family and general support to family life in a traditional form. The family space also contains boundaries which divide the families with *egalitarian* and *democratic* on the one hand, and *paternalistic* and *authoritarian* practices in family relations and decision-making processes, on the other. Differences in practice are most evident in the forms of objective inequalities, and therefore, insurmountable boundaries, in the areas of child education and strategic action. Total volume of capital is directly linked to the possibilities of children education and life quality, i.e. to the ability to meet the different needs of household members (basic food needs, cultural needs, travel, health care, etc.), to overcome difficulties and realize plans.

Key words: Symbolic boundaries, family practices, capital, gender, generations, family field, family space, strategies of action, evaluative distinctions

Scientific area: Sociology

Specific scientific area: Sociology of Family

UDK No. 316.356.2

LISTA TABELA, GRAFIKONA I SLIKA	12
TABELE.....	12
GRAFIKONI	13
SLIKE	13
1. UVOD	14
2. KONCEPTUALNO-KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA	17
2.1. SIMBOLIČKE GRANICE	17
2.1.1. <i>Određenje koncepta</i>	21
2.1.2. <i>Prednosti i ograničenja koncepta</i>	24
2.1.3. <i>Prevazilaženje nedostataka i dalji smerovi razvoja</i>	27
2.1.4. <i>Skiciranje mogućnosti</i>	30
2.2. SIMBOLIČKE GRANICE I PORODIČNE PRAKSE	32
2.3. PORODIČNE PRAKSE	39
2.3.1. <i>Unutarporodična dinamika praksi</i>	40
2.3.1.1. Podela porodičnog prostora – sfera javnosti i sfera privatnosti.....	41
2.3.1.2. Podela porodičnog prostora - generacije u istom domu	45
2.3.1.3. Rodna dimenzija porodičnih praksi	50
2.3.2. <i>Međuporodična dinamika praksi - porodice i klasna struktura</i>	54
2.3.2.1. Klasna određenost rodni uloga u porodici	60
2.3.2.2. Klasa i odnosi u porodici – intimnost, autoritarnost, demokratičnost	64
2.3.2.3. Konteksti razlikovanja	72
2.3.3. <i>Strategije delanja kao porodične prakse</i>	74
3. OPERACIONALIZACIJA ISTRAŽIVANJA	83
3.1. HIPOTEZE, ISTRAŽIVAČKA PITANJA I ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA	84
4. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA I ANALIZE	87
4.1. O PROJEKTU	87
4.2. UZORAK.....	87
4.3. INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA I DIZAJN ANALIZE	88

4.4. PREDNOSTI UPOTREBE METODE DUBINSKOG INTERVJUA I PROCES KVALITATIVNE ANALIZE	94
5. SIMBOLIČKE GRANICE PORODIČNIH PRAKSI U SRBIJI – ANALIZA I	
INTERPRETACIJA	104
5.1. STRUKTURA PORODICA I BRAČNI STATUS.....	105
5.2. SIMBOLIČKE PODELE PORODIČNOG PROSTORA.....	110
5.2.1. <i>Generacijske prakse</i>	110
5.2.2. <i>Rodne prakse</i>	124
5.2.3. <i>Rodna ideologija i prakse</i>	132
5.3. SIMBOLIČKE GRANICE PORODIČNOG POLJA	152
5.3.1. <i>Donošenje odluka i odnosi u porodici</i>	152
5.3.2. <i>Prakse roditeljstva</i>	162
5.3.2.1. <i>Obrazovanje dece</i>	171
5.3.3. <i>„Mi“ i „Oni“</i>	187
5.3.3.1. <i>Prakse prikazivanja</i>	197
5.3.3.2. <i>Odnos prema porodici i formama promene</i>	203
5.3.4. <i>Strategije delanja porodica u Srbiji</i>	209
5.3.4.1. <i>Struktura i dejstvenost</i>	226
6. ZAKLJUČAK.....	232
7. LITERATURA	250
8. APPENDIX	269
9. BIOGRAFIJA.....	278
10. PRILOZI O AUTORSTVU, ISTOVETNOSTI I KORIŠĆENJU.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

Lista tabela, grafikona i slika

Tabele

<i>Tabela 1: Procenat ispitanika prema partnerskom/bračnom statusu.....</i>	<i>106</i>
<i>Tabela 2: Koliko često slušate muziku/radio?.....</i>	<i>116</i>
<i>Tabela 3: Koji je od ovih muzičkih žanrova najviše volite da slušate? .....</i>	<i>117</i>
<i>Tabela 4: Da li koristite internet (kod kuće ili na poslu)?.....</i>	<i>118</i>
<i>Tabela 5: Da li i koliko često ste tragali za informacijama (npr. preko Wikipedie)? .....</i>	<i>119</i>
<i>Tabela 6: Da li ste gledali filmove ili druge video materijale (npr. na YouTube)?.....</i>	<i>120</i>
<i>Tabela 7: Koliko često skidate muziku, filmove i druge medije?.....</i>	<i>121</i>
<i>Tabela 8: Da li igrate video igrice on-line?.....</i>	<i>121</i>
<i>Tabela 9: Upotreba virtuelnih socijalnih mreža kao što su Facebook, Twitter, Instagram ili LinkedIn. ....</i>	<i>122</i>
<i>Tabela 10: Učitavali (upload) video klipove i fotografije .....</i>	<i>122</i>
<i>Tabela 11: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu.....</i>	<i>143</i>
<i>Tabela 12: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu.....</i>	<i>143</i>
<i>Tabela 13: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu.....</i>	<i>144</i>
<i>Tabela 14: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu.....</i>	<i>144</i>
<i>Tabela 15: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti .....</i>	<i>145</i>
<i>Tabela 16: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti .....</i>	<i>145</i>
<i>Tabela 17: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti .....</i>	<i>145</i>
<i>Tabela 18: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti .....</i>	<i>146</i>
<i>Tabela 19: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika.</i>	<i>147</i>
<i>Tabela 20: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju.....</i>	<i>147</i>
<i>Tabela 21: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika.</i>	<i>148</i>
<i>Tabela 22: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju.....</i>	<i>148</i>
<i>Tabela 23: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika.</i>	<i>148</i>
<i>Tabela 24: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju.....</i>	<i>149</i>
<i>Tabela 25: Razlika u stepenu opravdanosti abortusa prema polu .....</i>	<i>149</i>
<i>Tabela 26: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika.</i>	<i>150</i>
<i>Tabela 27: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti .....</i>	<i>159</i>
<i>Tabela 28: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti .....</i>	<i>159</i>
<i>Tabela 29: Vrednovanje porodice u odnosu na radni status ispitanika .....</i>	<i>204</i>
<i>Tabela 30: Stavovi ispitanika prema opravdanosti razvoda u odnosu na njihov radni status .....</i>	<i>205</i>
<i>Tabela 31: Jednofaktorska anova – razlike u odnosu na nivo obrazovanja.....</i>	<i>206</i>
<i>Tabela 32: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju.....</i>	<i>206</i>
<i>Tabela 33: Stavovi ispitanika prema homoseksualnosti u odnosu na njihov radni status.....</i>	<i>206</i>
<i>Tabela 34: Jednofaktorska anova – razlike u odnosu na nivo obrazovanja.....</i>	<i>207</i>
<i>Tabela 35: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju.....</i>	<i>207</i>
<i>Tabela 36: Osnovni podaci o ispitanicima i članovima njihovih porodica.....</i>	<i>269</i>

Grafikoni

<i>Grafikon 1: Ukupan broj članova po domaćinstvu .....</i>	<i>105</i>
<i>Grafikon 2: rodna podela kućnih poslova - pranje sudova, kuvanja i veliko spermanje kuće .....</i>	<i>128</i>
<i>Grafikon 3: Rodna podela prema kućnih poslova - pranje prozora, peglanje i pranje veša.....</i>	<i>129</i>
<i>Grafikon 4: Rodna podela kućnih poslova - popravka automobila, vodoinstalaterski poslovi i krečenje .....</i>	<i>130</i>
<i>Grafikon 5: Rodna podela poslova - kupovina, baštovanstvo i briga o kućnim ljubimcima .....</i>	<i>130</i>
<i>Grafikon 6: Udeo ispitanika u poslovima brige o deci prema polu .....</i>	<i>131</i>
<i>Grafikon 7: Stepen slaganja sa tvrdnjama rodnih praksi prema polu ispitanika.....</i>	<i>142</i>
<i>Grafikon 8: Stepen slaganja sa tvrdnjama rodnih praksi prema polu ispitanika.....</i>	<i>144</i>
<i>Grafikon 9: Stepen slaganja sa tvrdnjama rodnih praksi prema novou obrazovanja ispitanika .....</i>	<i>146</i>
<i>Grafikon 10: Razlika u stepenu opravdanosti abortusa prema obrazovanju .....</i>	<i>150</i>
<i>Grafikon 12: Prakse odlučivanja u porodici.....</i>	<i>158</i>
<i>Grafikon 13: Aritmetičke sredine za dve tvrdnje prema radnom statusu ispitanika.....</i>	<i>159</i>
<i>Grafikon 14: Odnosi u porodici .....</i>	<i>160</i>
<i>Grafikon 15: Odgovori ispitanika prema obrazovanju .....</i>	<i>161</i>
<i>Grafikon 16: Aritmetičke sredine u ocenama važnosti određenih sfera života ispitanika.....</i>	<i>204</i>
<i>Grafikon 17: Odnos prema razvodu i homoseksualnosti prema obrazovanju ispitanika .....</i>	<i>205</i>

Slike

<i>Slika 1: BDP po stanovniku po regionima u EU 2011 i Slika 2: Broj osoba po domaćinstvu u EU 2013.....</i>	<i>46</i>
--	-----------

1. Uvod

Kroz analizu simboličkih granica porodičnih praksi stiče se uvid u teksturu odnosa u porodičnom prostoru i porodičnom polju. U porodičnom prostoru simboličke granice se uspostavljaju između članova koji imaju različite identitete izražene kroz različite prakse. Kakve će prakse imati porodica kao grupa jednim delom zavisi od toga kako će organizovati porodični život uzimajući u obzir razlike koje postoje između pojedinaca. Te razlike mogu biti rodne, generacijske ili kulturne, a jedna od njihovih manifestacija je podela porodičnog prostora. Kada se granice uspostave u prostoru, onda relevantno pitanje postaje kakve su one prirode, da li su toliko striktne da njihovo prelaženja može dovesti do konfuzije ili sukoba, ili su fleksibilne i promenljive, pa se u zavisnosti od okolnosti redefinišu. Takođe, relevantno pitanje je da li se simboličke granice samo reprodukuju tako što se članovi porodice dosledno drže praksi koje oko njih postoje, ili su ih svesni. A ako su ih svesni, da li ih brane, legitimišu i produžavaju tako što ih prenose na druge, obično mlađe, članove porodice.

Upravo kada se postavi pitanje šire legitimacije određenih porodičnih praksi, suštinski se prelazi na jedan aspekt porodičnog polja. To je zapravo pitanje da li u polju postoje koherentne ideje o prirodi određenih porodičnih praksi, na primer, rodnih praksi. Drugim rečima, da li u porodičnom polju postoje ideje koje dominantno određuju shvatanja porodičnih praksi, a koja se sa druge strane reprodukuju kroz porodične prakse.

Drugi aspekt razgraničavanja u porodičnom polju se vrši u odnosima između porodica. Grupisanje po sličnosti ne dešava se samo među pojedincima, već se može dešavati i među grupama. Proces grupisanja u svojoj osnovi ima relacioni mehanizam, preko koga se grupe diferenciraju preko sličnosti i različitosti. U ovom slučaju dakle radi se o porodicama koje imaju slične porodične prakse, a simboličke granice bi trebalo da ukažu na to kako članovi porodica vide svoju porodicu a kako vide druge. Karakteristike koje služe diferencijaciji mogu biti moralnog karaktera, kada se govori o brižnim, dobrim, poštenim, skromnim porodicama, ili se granice mogu povlačiti na osnovu bogatstva, pa su onda socioekonomske prirode. Takođe, članovi porodice mogu

da koriste i kulturna obeležja kada žele da istaknu svoju posebnost u odnosu na druge porodice.

Simboličke granice koje se uspostavljaju između članova porodice, članova različitih porodica ili između porodica različitog socijalnog statusa su ili eksplicitne ili implicitne. Kod eksplicitnih granica ističu se karakteristike koje se smatraju dobrim i one se po pravilu pripisuju ličnom identitetu ili grupi kojoj se pripada, ali je neophodno da se istaknu i karakteristike koje se smatraju neispravnim, i koje se najčešće osuđuju i odbacuju. Kriterijum čistote ovde predstavlja mehanizam uspostavljanja granica kako ne bi došlo do mešanja osobina suprostavljenih grupa. Ovde je važno istaći da kriterijumi razgraničavanja nisu individualne prirode, već da su, kako to Mišel Lamont određuje „produkti socijalnih procesa koji su oblikovani kulturnim resursima kojima ljudi raspolažu i strukturalnim uslovima u kojima žive“ (Lamont, 1992: 2). Stoga, granice mogu biti i implicitne; tada ne postoji jasna grupa u odnosu na koju se iscertavaju granice, ali isticanjem određenih karakteristika svoje grupe impliciraju se nepoželjne karakteristike drugih grupa. One su moguće jer su razlike na koje granice impliciraju produkti nejednake distribucije resursa, dakle objektivne pozicije u kojoj se grupa nalazi u odnosu na druge. Tako, porodične prakse mogu biti posledica razlike u kapitalima kojima porodice raspolažu. U literaturi je najbolje dokumentovan primer vezan za obrazovanje dece. Obim i kompozicija kapitala porodica direktno utiču na planove obrazovanja dece, a samim tim i na formiranje objektivnih granica između roditeljskih praksi. Štaviše, razlike u praksama vezanim za obrazovanje dece mogu da utiču na produkciju ili pak reprodukciju društvenih nejednakosti.

Ovaj rad je upravo pokušaj da se primenom koncepta simboličkih granica istraže pitanja vezana za unutarporodičnu i međuporodičnu dinamiku. U prvom delu će stoga biti opisani i definisani osnovni pojmovi. Najpre se kritički razmatraju osnovne postavke koncepta simboličkih granica i predlaže njegovo proširenje, kako bi se pored misaonih distinkcija u socijalnim interakcijama obuhvatili i strukturalni aspekti u kojima se akteri nalaze. Nakon toga sledi deo koji se bavi integracijom koncepta simboličkih granica i porodičnih praksi kao predmeta istraživanja. Cilj je da se pokaže kako je preko simboličkih granica moguće istraživati porodične prakse na dva osnovna nivoa: nivoa

unutarporodične dinamike preko granica uspostavljenih u porodičnom prostoru, kao i nivoa međuporodične dinamike preko granica uspostavljenih u porodičnom polju.

Drugi deo konceptualnog poglavlja je posvećen detaljnom razmatranju pitanja porodičnih praksi. U ovom delu izvedena je argumentacija o mogućnostima primene koncepta simboličkih granica na oblast porodičnih praksi. Argumentacija je bazirana na postojećim istraživanjima i organizovana je kroz dva pomenuta nivoa analize – unutarporodičnu i međuporodičnu dinamiku. Svaki od nivoa je zatim analitički raslojen na nekoliko oblasti u kojima granice igraju značajnu ulogu, čime je ujedno postavljen okvir za analizu podataka dobijenih istraživanjem. Dodatno, u ovom delu je izvršena i kontekstualizacija istraživanja time što su u analizu uključeni glavni nalazi i trendovi ustanovljeni u studijama rađenim u Srbiji.

U narednom poglavlju izlažu se osnovni podaci vezani za metodologiju istraživanja. Obuhvaćena pitanja su vezana za ukupan nacrt istraživačkog projekta, karakteristike uzoraka za anketno istraživanje i intervju, kao i obrazloženje plana analize podataka. Poslednji segment ovog dela rada je nešto detaljnije razmatranje procesa prikupljanja i analize podataka dobijenih intervjuom i posmatranjem.

Analiza podataka otpočinje pregledom strukture porodičnih formi i partnerskih statusa među ispitanicima i među intervjuisanimima. Već u toj oblasti se registruju prve simboličke granice u praksama partnerstva i shvatanjima njegove osnovne forme. Nakon toga se prelazi na analizu simboličkih granica porodičnog prostora uspostavljenih i reprodukovanih preko generacijskih i rodničkih praksi. Rezultati analiza rodničkih praksi usloveli su pomeranje fokusa sa nivoa unutarporodične dinamike na porodično polje, jer je ustanovljena razlika između ocene granica u podeli kućnih poslova i praksi u njihovom obavljanju objašnjena preko postojanja suprotstavljenih doksi u porodičnom polju.

Porodično polje je dalje istraživano preko različitih modela odlučivanja u porodicama i roditeljskih praksi povezanih sa društvenim položajem porodica. Veza između obima i kompozicije kapitala kojim porodice raspolažu posebno je ispitivana i u planovima obrazovanja dece kao formi roditeljskih praksi.

U okviru tema međuporodične dinamike analizirane su dominantne konceptualne razlike u kategorizaciji porodica. Istraživano je na osnovu kojih kriterijuma ljudi povlače granice između njih samih i drugih, kao i koje su karakteristike granica koje se uspostavljaju na tim odnosima. Temi o distinkciji na osnovu sličnosti i razlika pridružena je i tema porodičnog prikazivanja, kao načina da se podcrtaju osnovne karakteristike grupe kojoj se pripada i eksplicitno ili implicitno ukaže na prakse i forme praksi koje se ne odobravaju. Odnos prema porodici kao društvenom fenomenu sa kojim ispitanici imaju direktnog iskustva istraživan je i preko stavova prema praksama koje utiču na promenu dominantne porodične forme.

Poslednji deo rada obuhvata pitanja razlika i potencijalnih objektivnih granica između kompleksnih kompozicija praksi delanja porodica. Ovaj problem je istraživan preko razlika u strategijama delovanja porodica i položaja porodice u društvenom prostoru.

2. Konceptualno-kontekstualni okvir istraživanja

2.1. Simboličke granice

Koncept simboličkih granica je prošao kroz tri glavne faze. Za prvu fazu bismo mogli reći da je karakteristična njegova implicitna upotreba i nju bismo najgrublje mogli da odredimo kao period od pojave Dirkemovih (Émile Durkheim) i Veberovih (Max Weber) klasičnih radova sve do šezdesetih godina XX veka. Druga faza obuhvata radove u kojima se približavaju teme simboličkih sistema i indirektnih formi moći i gde jedan broj autora eksplicira koncept simboličkih granica i primenjuje ga u istraživanjima specifičnih fenomena – ukusi, podela socijalnog prostora, maniri, devijantnost, znanje, nauka i sl. dok jedan broj istraživača analizira granice bez upotrebe jezika simboličkih granica (Lamont, 2001). U prvu grupu spadaju dela Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), Meri Dagleas (Mary Douglas), Norberta Elijasa (Norbert Elias), Ervinga Gofmana (Erving Goffman), Mišela Fukoa (Michel Foucault) i Tomasa Girina (Thomas Gieryn). Treća faza upotrebe koncepta simboličkih granica svakako počinje radovima Mišel Lamon (Michèle Lamont) i sveobuhvatnog pokušaja da se on precizno

definiše, razrade istraživačke procedure i tehnike, kao i skorašnji pokušaji da se izvrši teorijska integracija literature na temu simboličkih granica i postavi temelj za dalji razvoj koncepta.

Kako cilj ovog dela rada nije istorijski pregled literature o simboličkim granicama, već razmatranje njegove heurističke vrednosti i glavnih ograničenja, kratko ćemo prikazati najznačajnije radove iz prve dve faze. Jedini izuzetak će biti Burdije čiji će se radovi pojavljivati i u drugim delovima rada, što zbog jasnog određivanja novog talasa razvoja koncepta, što zbog mogućnosti koje njegova teorija pruža u njegovom unapređenju. Opšti cilj jeste da se dođe do što jasnijeg određenja koncepta, što nam bi nam omogućilo jednostavniju operacionalizaciju i izbegavanje nedostataka u istraživanju porodičnih praksi. Takođe, nemamo nameru da samo izbegnemo nedostatke, već da damo predlog za njihovo nadomeštanje, tj. da ponudimo pristup koji bi priširio analitičku moć koncepta.

Verovatno istorijski najznačajnija upotreba simboličkih granica jeste ona koju je Dirkem definisao u knjizi *Elementarni oblici religijskog života* (1982). Proučavajući religijske fenomene, on je utvrdio da je distinktivna crta religijske misli podela sveta na dva područja, na sveto i profano. Granica između ova dva područja je apsolutna i njeno prekoračenje je moguće samo uz poštovanje pravila propisanih religijskim obredima (Isto: 34-39). Međutim, ovaj sistem klasifikacije se ne iscrpljuje u oblasti religijskog života, već ga karakteriše mogućnost proširenja, pa tako on zapravo postaje princip regulisanja ponašanja ljudi, odnosa između njih, kao i statusa stvari, tj. svojevrsna kosmologija. Drugim rečima, strukturacija odnosa u zajednici je osnovana na poštovanju i obnavljanju simboličkih granica.

Maks Veber nudi još diferenciraniju sliku simboličkih granica kada razmatra procese formiranja grupa u odnosu na njihovu težnju ka monopolističkom zatvaranju u odnosu na okolinu. Kako bi održale svoj status i istakle sopstveni ugled, grupe pojedinaca povlače oštre granice između područja raznih primetnih životnih navika. Proces diferenciranja zapravo polazi od malih razlika, koje se namerno neguju i produbljuju, čime se stvaraju slične životne navike koje vremenom produkuju habituse koji u sebi sadrže elemente jednakosti i sličnosti i samim tim bazu za stvaranje zajednica. Drugim rečima, svaka vrsta sličnosti ili različitosti „habitusa i navika može postati povod za

nastanak subjektivne vere u to da između grupa koje se uzajamno privlače ili odbijaju postoji srodstvo ili tuđost po poreklu“ (Veber, 1976: 327). Veber još ističe da ova vera ne mora da ima objektivne osnove, ali da će u svakom slučaju imati značajne posledice na obrazovanje zajednice. Mehanizam grupnog diferenciranja još podrazumeva da se kulturne karakteristike svoje grupe ocenjuju kao izuzetne u odnosu na karakteristike drugih, pa se pored značajnih razlika u ekonomskom načinu života ističu, razlike u načinu odevanja, načinu stanovanja, ishrani, rodnoj podeli poslova, frizuri, formi brade, jednom rečju, životnom stilu. Sve ove karakteristike u konkretnim okolnostima mogu biti povod za prezir i antipatiju prema osobama drugačijeg izgleda, tj. za povlačenje granica i zatvaranje grupa.¹

U liniji sa Veberovom koncepcijom životnih stilova i Torsten Veblen (Thorstein Veblen - 2008 [1899]) govori o simboličkom značaju otmenih manira, ukusa i navika. Istaknutom potrošnjom grupe simbolizuju svoj materijalni položaj i time produkuju granice između sebe i drugih grupa koje nemaju materijalne resurse. Sam proces diferencijacije nije dakle smešten u polje materijalnog, već je organizovan oko praksi potrošnje koje simbolizuju ugled i na posredan način klasifikuju ljude kao superiorne i inferiorne. Veblen tvrdi da bogatstvo samo po sebi nije dovoljno, već da se mora i javno dokazati, a to se ostvaruje tako što se jedna grupa određuje u odnosu na drugu time što odbacuje njihov stil života kao vulgaran. Jedan od načina da se istaknu razlike i povuku granice jeste da se akcenat stavi na neki aspekt života koji je istorijski vrednovan kao plemenit, lep, besprekoran. Viša klasa to radi tako što osuđuje produktivna zanimanja, proizvodni rad i promoviše dokolicu kao ličnu privilegiju.

Burdije (1970, 1984) područje simboličkih borbi smešta u oblast kulture, koja zapravo predstavlja medijum za ostvarivanje dominacije i koja se zbog same prirode polja opaža kao legitimna. Zahvaljujući svom položaju u društvenom prostoru, dominantna klasa uspeva da odredi sopstvenu kulturu kao superiornu, a da onda sa tog položaja označava druge kulture kao praktične, nečiste, vulgarne i/ili niske. Praktična posledica ovakvog odnosa jeste naturalizacija kulturnih praksi i monopolizacija privilegija. Sa pozicije legitimne kulture postavljaju se granice prema drugima, određuje kriterijum za prijem

---

¹ Više o tome na koji se način manifestuju težnje za monopolisanjem društvene moći i ugleda u oblasti rasne diskriminacije, formiranja etničkih, jezičkih, religijskih, političkih zajednica pogledati: Veber, 1976: Drugi deo.

novih članova na visoke statusne pozicije i diskriminišu ili distanciraju pojedinci koji nemaju adekvatan habitus. Realizovanu moć u oblasti kulture, tj. nametnuta značenja i tumačenja stvari i sveta, Burdije naziva *simboličkim nasiljem*. Fizički prostor takođe može biti predmet simboličkog organizovanja (Bourdieu, 1977), tako što se shvatanja rodnih identiteta transponuju na podelu kućnog prostora, dvorišta ili šireg fizičkog okruženja.

Goffmanova analiza dinamike odnosa između stigmatizovanih i „normalnih“ (Goffman, 1963), takođe spada u oblast simboličke diferencijacije. Između ovih grupa postoje konceptualne granice, društveno konstruisane predstave o karakteristikama *normalnih* i *nenormalnih*. Društveni identiteti su tipizirane konfiguracije koje zahtevaju od njihovih društvenih nosilaca potvrđivanje u svim situacijama. Čak su i „mešanja“ dozvoljena samo ukoliko postoji definisana pozicija *outsidera*, čime se grupa štiti od potencijalnog narušavanja koherentne predstave o sebi. Društvene interakcije podrazumevaju konstantnu razmenu *simbola prestiža* i *simbola stigme*, a od karakteristika, tj. uočljivosti će zavisiti kako će pojedinci moći da upravljaju njima i time obezbede veći opseg slobodnog kretanja društvenim prostorom. Na drugoj strani, što je stigma očiglednija, to je mogućnost prelaženja granica manja.

Na neki način sam impuls za razradu teorije simboličkih granica dolazi od koncepta razgraničavanja Tomasa Girina (Gieryn, 1983). U pitanju je proces demarkacije nauke od drugih intelektualnih aktivnosti, u kojem naučnici kreiraju javnu sliku o sebi pripisivanjem odabranih kvaliteta svojim idejama i metodama. Kao i kod drugih autora i ovde je krajnja svrha iscertavanja granica postizanje određenih grupnih ciljeva i interesa. Time što iscertavaju granice oko nauke, naučnici ujedno osporavaju pristup istim resursima „pseudonaučnicima, stiču intelektualni autoritet, šire opseg karijernih mogućnosti i na kraju obezbeđuju autonomiju naučnoj zajednici“ (Gieryn, 1983: 781). Autor još primećuje da granice nisu jednoobrazne, već su fleksibilne, kontekstualno osetljive, pa čak i dvosmislene, jer predstavljaju strategijski repertoar naučnika za efikasno opravdanje autoriteta i obezbeđivanje pristupa relevantnim resursima.

2.1.1. Određenje koncepta

Najznačajniji doprinos ekspliciranju i teorijskoj sistematizaciji, kao i empirijskoj primeni koncepta simboličkih granica je dala Mišel Lamont zajedno sa svojim saradnicima (Lamont, 1992, 2000; Lamont and Fournier, 1992; Lamont et al. 1996; Lamont and Molnar, 2002). Polazeći od kombinacije dirkemovske i veberijanske tradicije i kritikujući Burdijeovu ideju o direktnoj povezanosti životnih stilova sa socijalnom hijerarhizacijom i formiranjem grupa, oni su razvili pristup koji akcenat stavlja na konceptualne granice ljudi koje koriste kako bi kategorizovali druge ljude, ukuse, stavove, prakse i manire. A naročita pažnja je data empirijskom istraživanju repertoara evaluacije koji služe simboličkom diferenciranju u svakidašnjici.

Konkretnije, prvi problem koji se postavlja jeste priroda kriterijuma koji ljudi koriste kako bi pravili razliku između vrednih i manje vrednih osoba, ili drugim rečima, kako ljudi određuju tipove ljudi sa kojima mogu da se druže, ili koje vole i one tipove koje izbegavaju i koje ne vole (Lamont, 1992). Na jednom opštijem nivou, radi se o standardima za podelu na „Mi“ i „Oni“, standardima kojima se podvlači superiorni status sopstvene grupe. Kada ljudi to rade, oni zapravo koriste simbole visokog statusa, dakle, povlače linije kojima razdvajaju sebe od drugih na način koji jedne stavlja na nižu poziciju od one koje zauzima grupa koja definiše granice. Ovde je značajna dimenzija granica nivo njihove rigidnosti, tj. koliko distance je potrebno održavati prema pripadnicima drugih grupa kako bi se značaj statusa u svakom kontekstu na jasan i dosledan način istakao. Ta dimenzija je blisko povezana sa kriterijumom čistote koji ljudi upotrebljavaju da bi istakli značajne elemente svog identiteta i dalje ukazali na suštinske razlike i neprihvatljive sadržaje. Elementi identiteta svakako sadrže vrednosni naboj, te se govori o boljima ili lošijima, kao i jasne kodove kojima se preko strukture diskursa distribuiraju kvalifikacije i dalje osmišljavaju i legitimišu visoke pozicije (Alexander, 1992). Zajedno, ove dve dimenzije simboličkih granica doprinose razvijanju kompleksnog pogleda na status, nameću stalno produkovanje i reprodukovanje granica i senzitivizaciju članova za njihovu upotrebu u različitim društvenim kontekstima. U izvesnom smislu time se dobijaju vodiči za brzu klasifikaciju podataka koji se razmenjuju u interakcijama.

Koncept simboličkih granica jednim delom može da objasni način na koji se ljudi dele u grupe i jednako važno, kako se preko njih stvara osećaj zajedništva i grupne pripadnosti (Lamont and Molnar, 2002). Simboličke granice imaju značajnu ulogu u konstituisanju grupa; preko njih se određuje okvir identiteta, određuje suvereni prostor, diskurs grupe, rituali i sl. (Wolfe, 1992). Kako bi grupe funkcionisale, moraju da drže druge izvan svojih granica, a da bi to uradile moraju da definišu ekskluzivne karakteristike u odnosu na te druge. Već je pomenuto da se to može raditi preko kriterijuma čistote/nečistote, ali su tu i drugi kriterijumi, kao što je atraktivnost/neprikladnost, poželjnost/nepoželjnost, ili prefinjenost/vulgarnost. Pored kriterijuma isključivanja, važno je istaknuti da se razlike mogu iskazivati preko različitih medijuma, na primer, preko normativnih zabrana, kulturnih praksi, ili obrazaca sviđanja i nesviđanja (Lamont, 2000). Ipak, dinamika odnosa se ne iscrpljuje u ovim segmentima, treba pomenuti da simboličke granice uključuju i indiferentnost, tačnije, grupu elemenata prema kojima ne postoje posebno određene reakcije i koje mogu biti tolerisane, jer niti predstavljaju važnu suprotnost, niti predstavljaju ugrožavajući faktor (da pretenduju na iste stvari i interese), niti metu za stigmatizaciju.

Dakle, koncept simboličkih granica stavlja fokus na grupnu dinamiku preko istraživanja zajedničkih verovanja. Učestvovanje u grupnim razgraničavanjima čini da se određena definicija stvarnosti ojača i da dobije intersubjektivnu relevantnost. Razgraničavanje polazi od zajedničkih verovanja, definicija, perspektiva, ali da bi bilo potpuno, mora da uključi razlike, tj. da odredi elemente druge grupe ili grupa u odnosu na koje se bitno razlikuje. To podrazumeva da se konceptom hvata dinamička dimenzija društvenih odnosa, gde se grupe jedna u odnosu na drugu takmiče i sukobljavaju na simboličkoj ravni. Svakako da je cilj takvih sukoba da se u krajnjoj instanci ospori važnost pogleda drugih, a da se nametnu svoji i time stekne pozicija sa koje se može okupirati polje prestiža. Opseg grupa u kojima pojedinci učestvuju u produkciji i reprodukciji je širok, one mogu biti nacionalne, etničke, klasne, rasne, profesionalne, rodne, seksualne ili kulturne.

Grupne interakcije su neizbežan predmet istraživanja u konceptu simboličkih granica, jer one imaju ključan doprinos širenju različitih kulturnih kodova. Proces širenja se zapravo realizuje preko suprotstavljanja sopstvenih značenja onima koje imaju druge grupe, čime se uspostavlja odnos, ali i etablira određeno tumačenje kao autentično i

značajno za identitet grupe. Diferenciranje identiteta na grupnom nivou ipak nema samo simboličku dimenziju, već se iz takvih odnosa često generišu uslovi za produkciju nejednakosti. Kako bi se svi ovi elementi grupne dinamike uhvatili, koncept uključuje nekoliko aspekata: značenje i identiteti su shvaćeni kao *pluralni, decentrirani i relacioni*; a granice koje se iscrtavaju između različitih identiteta su *višeznačne* – mogu pridobijati različite karakteristike u zavisnosti od odnosa i konteksta u kojem se diferencijacija odigrava (Lamont, 1992: 8-9); i uslove pod kojima unutrašnji potencijal granica za produkciju nejednakosti prerasta u objektivne forme društvenih razlika.

Poslednja distinkcija je vrlo značajan aspekt koncepta simboličkih granica. Njome se u analizu uvode dva nivoa, jedan na kojem se istražuju *konceptualne razlike koje kreiraju društveni akteri u kategorizaciji ljudi, praksi, objekata, prostora i vremena*, tj. intersubjektivni nivo, i drugi na kojem se istražuju *opredmećene forme društvenih razlika manifestovanih kroz nejednake pristupe i nejednaku distribuciju resursa - materijalnih i nematerijalnih - (kao i nejednakosti) u socijalnim mogućnostima*, tj. grupni nivo (Lamont and Molnar, 2002: 168). Suštinski, simboličke granice mogu da postanu ograničavajući faktor kada ispune dva uslova, kada su široko prihvaćene i kada se prevedu u vidljive obrasce socijalnog isključivanja, tj. kada postanu socijalne granice. Drugim rečima, simboličke granice su misaona sredstva kojima se pojedinci i grupe bore oko tumačenja i nametanja određene definicije realnosti i nužan (ali ne i dovoljan) uslov stvaranja stabilnih obrazaca socijalnog isključivanja, tačnije, socijalnih granica (Ibid: 169).

Hipotetički, iako simboličke granice mogu biti konstruisane na osnovu bilo koje karakteristike koja se može da se odredi u kategorijama suprotnosti, ipak, društveni uslovi u kojima se interakcije odigravaju će bitno odrediti koje granice i na kakav način će biti aktuelizovane. Na prvom mestu tu treba pomenuti kulturni, ekonomski i socijalni kapital, koji određuju pristup kulturnim resursima, repertoare kulturnih kodova i praksi, kao i krug mogućih socijalnih kontakata. Istražujući kriterijume evaluacije životnih stilova drugih, Lamont je došla do tri tipa simboličkih granica, to su: (1) **moralne granice** koje se povlače na osnovu moralnog karaktera, one su centrirane oko kvaliteta kao što su iskrenost, radna etika, lični integritet i briga o drugima; (2) **socioekonomske granice** koje se povlače na osnovu sudova koji se odnose na društvene položaje ljudi određene prema njihovom bogatstvu, moći ili profesionalnom uspehu; i (3) **kulturne**

granice koje se povlače na osnovu obrazovanja, inteligencije, manira, ukusa, i standarda visoke kulture (Lamont, 1992: 4). Tipologija pruža analitički okvir za istraživanje širokog spektra diverziteta socijalnih identiteta i senzitivije istraživača za kontekst u kojem se oni aktuelizuju. Ovo drugo je važno u dva smisla, prvo, kontekst može biti tretiran kao polje u kojem se simboličke granice iscertavaju, da li je u pitanju javni moral, ili je u pitanju simbolizacija materijalnog bogatstva, ili u drugom, širem smislu, koji tip granica, i u kojim društvima i istorijskim periodima je relevantniji, kakav je odnos između različitih tipova granica i kakva je njihova relativna snaga.

2.1.2. Prednosti i ograničenja koncepta

Glavna snaga koncepta simboličkih granica ogleda se u tome što se njime može uhvatiti fundamentalni društveni proces, a to je relacionalna osnova društvenih pojava. Bilo da se istražuju pitanja konstitucije kolektivnog identiteta, bilo da se istražuju rodne nejednakosti, nacionalni sukobi, ili oblasti nauke, znanja, koncept ističe njihov relacionalni karakter, tj. da oni zapravo nastaju u odnosu na opaženi identitet drugih. Grupno pozicioniranje je važno za bilo koju od navedenih tema, na primer, ako razmatramo klasne razlike u majčinstvu, registrujemo kako majke iz srednje klase svoje prakse određuju prema praksama majki iz drugih klasa, kao što se i u praksama majki iz radničke klase očitavaju elementi suprotni kriterijumima koje percipiraju karakterističnim za majke iz srednje klase (Tyler, 2008; Brubaker, Dillaway, 2009). Proces formiranja grupe ima tok od formiranja mentalnog konstrukta koji se onda koristi kao matrica u opažanju i iscertavanju i osporavanju socijalnih granica, a kroz vreme stiče društvenu proširenost i postaje istorijska realnost (Wacquant, 2013).

Na to se nadovezuje druga prednost koncepta, koja se ogleda u isticanju često zanemarenog subjektivnog aspekta razlika u životnim stilovima. Drugim rečima, u razmatranju ugleda i prestiža određenih elemenata životnih stilova, subjektivna procena igra vrlo značajnu ulogu. Razlike i klasifikacije životnih stilova su relevantne onda kada postoje subjekti koji su sposobni da ih opaze i ocene kao značajne i interesantne (Bourdieu, 1985).

Treća prednost je što nam koncept omogućava da empirijski povežemo proces društvenog zatvaranja sa razlikama između životnih stilova (Jarness, 2017). Polazeći od razlika u životnim stilovima, grupe davanjem statusa ekskluzivnosti svojim praksama osporavaju ili onemogućavaju pristup pripadnicima koji ne poseduju niti institucionalno prepoznate kvalifikacije, niti praktično relevantne i cenjene veštine i znanja. Takođe, stigmatizacijom određenih osobina životnih stilova zamrzavaju se pozicije i učvršćuju granice, one postaju nepropustljive, rigidne i simbolički agresivno branjene. Jedna manifestacija zatvaranja je vidljiva u bračnoj endogamiji, gde pripadnici iste klase češće stupaju u bračne odnose nego pripadnici različitih klasa. Na planu unutarporodičnih odnosa, to bi moglo da se vidi u označavanju i branjenju ličnog prostora u porodičnom domu, na primer, kada deca povlače jasne granice svoje privatnosti u odnosu na roditelje.

Poslednja prednost koncepta je njegova opštost, preciznije, mogućnost da se pored uže definisanih kulturnih dimenzija životnih stilova uključe i socioekonomske, a naročito moralne dimenzije. Kako je koncept velikim delom bio korišćen u oblasti studija kulturne stratifikacije i kako je u tim istraživanjima dominiralo interesovanje za distribuciju ograničenih skupova kulturnih preferenci i praksi, uključivanje moralnih sudova proširuje ideju životnog stila i približava je, kako Jarnes primećuje, Veberovom shvatanju životnog stila kao odraza totaliteta grupne egzistencije (Jarness, 2015: 360). Svakako, dobitak od ovakvog proširenja nije vezan samo za oblast studija kulture. Za primer možemo opet uzeti polje porodice i ilustrovati kako je moralna dimenzija klasnog statusa porodice vrlo važna i kada se govori o moralnim kvalitetima članova porodice i kada se govori o tipičnim moralnim obrascima klase koja se percipira kao suprotstavljena.

Kada se, na drugoj strani, sagledaju glavne slabosti koncepta, na prvom mestu se pojavljuje analitički prioritet diskurzivne svesti nad praktičnom svesću (Jarness, Friedman, 2017). Fokusirajući se na subjektivnu perspektivu društvene stratifikacije, koncept simboličkih granica zapostavlja činjenicu da praktična svest može da utiče na formiranje i održavanje granica. Mehanizam koji je u osnovi drugog niza uzročnosti jeste taj da društveni akteri preko usvojenih kriterijuma kulture kojoj pripadaju formiraju "osećaj" za polje, te bez ikakve svesti i namere reprodukuju socijalne propozicije svog položaja. Uz to, njihovo ponašanje se njima ukazuje kao prirodno, ili

šire definisano, njihov životni stil je legitimisan kategorijama spontanosti, prirodnosti i ispravnosti, dok prakse drugih grupa doživljavaju kao izveštačene, neprirodne i iskvarene. Posledično, isticanjem subjektivnog opažanja, namera, svesti i znanja aktera, koncept simboličkih granica neopravdano iz analitičkog korpusa isključuje strukturalne i institucionalne aspekte koji mogu imati ključan značaj u otkrivanju društvene devalviranosti ili ograničavanju mogućnosti za postizanje društveno poželjnih ciljeva. Na apstraktnijem teorijskom nivou, to znači da je hipoteza o nužnosti (iako nedovoljnosti) simboličkih granica za nastanak socijalnih upitna, jer socijalne granice mogu da se reprodukuju bez posredovanja simboličkih mreža granica, tj. da se samoreprodukuju.

Drugi problem je vezan za empirijsku operacionalizaciju tipova simboličkih granica. Zapravo, greška je u uopštavanju nalaza da moralne granice stoje u kontradikciji sa učincima kulturnih granica (Lamont, 1992). Kada se iz toga definiše pretpostavka o kontradiktornom odnosu između različitih tipova simboličkih granica, onda se u startu isključuje mogućnost njihovog sadejstva i međusobnog osnaživanja (Jarness, 2013). Prvobitno značajan empirijski doprinos, a to je pobijanje Burdijeovog stanovišta o predominaciji kulturnih faktora u formiranju i hijerarhizaciji grupa, ponovio je istovetnu grešku time što je empirijski rezultat preveden u analitičku postavku. Nije teško zamisliti da se umesto primarnosti nekog od tipova simboličkih granica u praksi pojavi homologan odnos (homologna struktura), te da, zadržavajući se u porodičnoj sferi, su moralni stavovi članova porodice srednje klase saglasni sa kulturnim. Na primer, da društveni akter iskaže visoki nivo averzije prema praksama izražene intimnosti između roditelja i dece i da, na drugoj strani, ističe značaj diferencijacije kulturnih praksi članova jedne porodice (individualizacija – da deca ne budu pod velikim uticajem ukusa svojih roditelja). Takođe, izostavljanje određenih simboličkih granica i isticanje drugih u mišljenju ispitanika nije dovoljno za argument da su istaknute i u diskursima prisutne granice preovlađujuće i da na neki način poništavaju značaj prvih.

Treći problem je činjenica da, iako koncept ima značajnu istoriju upotrebe i iako je bilo i značajnih radova koji su doprineli definisanju i empirijskoj operacionalizaciji, mi i dalje svedočimo velikom broju studija koje se dotiču problema socijalnih granica, ali ne i dubljoj sintezi raznolikih dostignuća i daljem razvoju koncepta koji bi eventualno

produkovao teoriju šireg obima. Dalji razvoj koncepta bi podrazumevao istraživanje karakteristika granica u različitim kontekstima i na različitim nivoima.

2.1.3. Prevazilaženje nedostataka i dalji smerovi razvoja

Slabosti koncepta simboličkih granica mogu biti prevaziđene određenim proširenjem, bilo dodavanjem određenih elemenata iz drugih teorija koji su komplementarni sa njegovim osnovnim postavkama, bilo daljim analitičkim produbljivanjem postojećih postavki. Na prvom mestu, fokus na mentalne strukture društvenih aktera u konstruisanju socijalnih granica je moguće proširiti tako da obuhvati i drugi aspekt društvene realnosti, koji bi se najkraće mogao označiti kao socijalna struktura. Na tragu Burdijeovog shvatanja društvenog života kao mreže materijalnih i simboličkih odnosa (Bourdieu, 1990), sociološko istraživanje bi trebalo da obuhvati povezanost između objektivnosti prvog reda – skupa objektivnih pozicija koje zauzimaju pojedinci i koje se pojavljuju kao strukturalna ograničenja njihovih akcija i opažanja, i objektivnosti drugog reda – mentalnih shema opažanja i sistema klasifikacije kojima se svet doživljava i konstruiše (Wacquant, 1992). Drugim rečima, potrebno je spojiti sistem odnosa determinisan obimom i kompozicijom kapitala sa simboličkim shemama praktičnih aktivnosti društvenih aktera. Spajanje strukturalno i simbolički određenih razlika je moguće jer, tvrdi Burdije, između njih postoji određena vrsta podudarnosti. Naime, sistem klasnih odnosa, definisan preko distribucije kapitala, ima strukturalnih sličnosti sa sistemom statusnih odnosa, kojima se obuhvataju karakteristike životnih stilova.

Praktično, pored simboličkog prostora, u objašnjavanju relacionih dimenzija društvene stvarnosti, treba uzeti u obzir i socijalni prostor, kao i habitus aktera. Kako simbolički prostor pokriva pitanja otelovljenih konceptualnih razlika društvenih praksi, socijalni prostor dodaje sistem objektivnih odnosa između društvenih položaja, tj. distribuciju kapitala i relativnu snagu između njih. U ovom proširenom modelu, habitus kao sistem trajnih dispozicija upisanih u telo i um, i kao izvor logike društvenih praksi, jeste faktor medijacije između socijalnog i simboličkog prostora (Jarness, 2017, 3). Pretpostavka da između dva sistema postoji homologija i pretpostavka da su društveni sukobi retko

otvorenog tipa, vodi ka argumentu da se u socijalnom prostoru sukobi simbolički prerađuju kroz razlike u životnim stilovima suprotstavljenih grupa (Bourdieu, 1984). Integrisani pristup dakle podrazumeva da se najpre pođe od društvenih položaja, a onda pređe na mehanizme formiranja grupa, kako bi se na kraju rekonstruisali principi na kojima se realizuje dominacija - monopolizuju prednosti i ograničavaju pristupi drugima. Jer dominacija se realizuje kroz nametanje sopstvenog pogleda na svet drugima, ali je prednost u tome što je taj pogled na svet odraz kolektivnih interesa koji se temelje na relevantnim društvenim resursima, shodno tome, postoji nejednaka mogućnost za njihovo ostvarivanje kod različitih grupa - jedni su dobro opremljeni kapitalima, druge karakteriše oskudica. U ovom modifikovanom modelu simboličke reprezentacije kolektiviteta i dalje predstavljaju nužni element realizacije grupne egzistencije, a sukobi suprotstavljenih grupa predstavljaju borbe klasifikacija kategorija opažanja i definicije socijalnog sveta.²

Dalji razvoj koncepta, u pravcu izgradnje opšte teorije granica, podrazumevao bi sintetički pristup istraživanju samih karakteristika granica. To znači istraživanje sličnosti i razlika između granica u različitim oblastima – kulturnim, klasnim, rodnim, klasnim, nacionalnim, etničkim, regionalnim, jezičkim itd, zatim, u različitim tipovima grupa, kao i na različitim nivoima – socio-psihološkom, kulturnom i strukturalnom (Lamont, 2001). Neke od karakteristika su propustljivost, rigidnost, fluidnost i vidljivost granica. Iako su raniji radovi pretežno istraživali procese zatvaranja, pa time i aspekte granica kao što su nepropustljivost, trajnost i istaknutost granica, skorašnja istraživanja su pokazala da svedočimo i suprotnim procesima, na primer, fluidnosti, propustljivosti,

---

² Zanimljivo je ovde pomenuti poziciju Alana Volfa (Alan Wolfe), koji kritikujući postmodernističko shvatanje granica – ideju da one postaju sve manje značajne, da su nestalne i da se klasične kategorije različitosti minimiziraju, kao i da su strategije za očuvanje i zaštitu razlika uzaludne – zagovara jedan pozitivan odnos prema postojanju granica. Radi se o svojevrsnom moralno senzitivnom pristupu koji integriše smotrenost inherentnu praksama konstrukcije granica. On smatra, da su granice socijalna nužnost, da bez njih nema društvene dinamike, nema izazova identitetu koji nosi uopšteni Drugi. Bez granica, tvrdi dalje, nema „čvrstih osnova“ za grupni život, jer upravo proces isključivanja čini „društva zanimljivijim, institucije neohodnim, prakse kreativnim, običaje promenljivim i dvosmislenost značajnom“ (Wolfe, 310-312). Stoga, nasuprot socijalnom konstrukcionizmu koji granice odbacuje kao medijum moći preko kojeg privilegovani nameću granice onima koji nisu u stanju da ih samostalno definišu i postavljaju, on razmatra mogućnost da se granicama pride kao ljudskom i društvenom potencijalu koji ljudima pruža mogućnost da kreiraju svoje granice i da se sa te pozicije shvati zašto ljudi žele granice. (Wolfe, 1992: 322).

pa čak i hibridizaciji granica. Međutim, i jedne i druge je potrebno dalje istraživati, sa naglaskom na sociološku dimenziju koja zahteva da se karakteristike granica i procesi njihovog re/produkovanja povežu sa uslovima koji podstiču bilo rastakanje, bilo pooštavanje linija razdvajanja. Ovoj grupi karakteristika treba još dodati i komparativne parove kao što su pozitivne i negativne granice, eksplicitne i implicitne, fiksirane i prenosive (Lamont, Thevenot, 2000).

Druga strategija sistematizacije literature i utemeljenja teorijskog pristupa išla bi ka istraživanju mehanizama produkcije granica (Lamont, Molnar, 2002). Ovi mehanizmi su svakako raznovrsni, tačnije, njihove posledice nisu istovetne, te se može govoriti o mehanizmima koji aktiviraju i održavaju granice, ili o mehanizmima osporavanja ili poništavanja granica, kao i o mehanizmima kojima se granice prvenstveno prevazilaze. Postojeća literatura razmatra sve ove mehanizme, ali parcijalno i teorijski nepovezano. Dodavanjem mehanizama kao aspekta simboličkih granica fokus bi se premestio od konkretnih slučajeva ka apstraktnom nivou razmatranja fenomena iscertavanja granica – orijentacije, posledica, procesa, čime bi se ponudila razrađena teorijska koncepcija granica što bi tako diverzifikovano polje istraživanja usmerilo ka sistematičnom istraživanju.

Još jedan način da se teorijski pristup razvije jeste da se pažnja usmeri ka unutar-grupnoj i među-grupnoj dinamici. Preciznije, pitanja koja bi okupirala pažnju istraživača bi bila ona koja se tiču fenomena uključivanja i isključivanja, tj. kako se na prvom mestu grupa formira, ko je sačinjava, zatim kako se primaju članovi, na koji način se određuje njihov status u grupi i kako se izgrađuje lojalnost. Nerazdvojni od ovih procesa jesu i oni koji se tiču odnosa prema drugim grupama, jer nijedan od njih se ne dešava u grupnom vakuumu, već suprotno, u dinamičnom i neprekidnom odnosu sa drugim grupama. Postavljeno ovako, istraživanje bi se logično kretalo ka razmatranju *fenomenologije grupne klasifikacije* (Lamont, 2001), tj. koje termine i karakteristike koriste pojedinci u grupnoj identifikaciji. Drugim rečima, kako sebe definišu kao iste ili slične sa nekima, a različite u odnosu na druge. Što se tiče samog članstva, potrebno je sagledati dimenzije grupne univerzalizacije određenih karakteristika – da li postoje karakteristike koje su nužne za svakog ko pretenduje da postane član, kao i nivoi unutargrupne tolerancije – do koje mere se razlike između članova mogu tolerisati i kada postaju ugrožavajuće. Posledično, nivo do kojeg će članovi određene grupe

tolerisati razlike je i nivo do kojeg će članovi grupe brinuti o svom članu, ali i određivanje toga koje i kakvo prelaženje granice se smatra neprihvatljivim. Međugrupna dinamika donosi sa sobom i sociološki relevantna pitanja nejednakosti i samim tim pojedinačnih i grupnih strategija delanja usmerenih ka diferencijaciji, identifikaciji, izbegavanju stigme ili pak stigmatizaciji. Grupe određenog statusa mogu razviti strategiju kojom žele da se diferenciraju od statusno bliskijih grupa, ukoliko se te grupe obično opažaju kao siromašne, marginalne, kriminalne itd. Uzete zajedno sa istraživanjem tipova granica, kao i mehanizmima njihovog iscrtavanja, grupna dinamika sa sobom donosi konkretizaciju ključnih društvenih procesa produkcije razlika, a sa njima i reprodukcije nejednakosti.

Istraživanje međudejstva simboličkih i socijalnih granica je još jedna tačka u kojoj je moguće vršiti sintetizaciju ogromnog broja studija i dalje razvijati koncept kojim bi se teorijski preciznije usmeravale dalje studije. Pored omekšavanja već razmotrenog kauzalnog odnosa između ovih vrsta granica, potrebno je otići dalje u identifikaciji tipičnih konfiguracija njihovog odnosa u različitim društvenim kontekstima. Neki od mogućih smerova su identifikacija slučajeva u kojima simboličke granice racionalizuju, normalizuju, pojačavaju ili odražavaju socijalne granice, zatim, okolnosti u kojima se simboličke granice pojavljuju kao faktor osporavanja ili redefinisavanja značenja socijalnih granica (Lamont, Molnar, 2002: 186). Isti autori govore i o različitim uparivanjima istih granica u zavisnosti od kulturnog konteksta, kao i o novim prostorima sastavljenim od imaginarnih zajednica utemeljenim na virtuelnim odnosima gde simboličke granice potpuno zamenjuju socijalne.³

2.1.4. Skiciranje mogućnosti

Oslanjajući se na obimnu sociološku građu, koja obuhvata period od Dirkegovog istraživanja podele na sveto i profano, pa sve do današnjih radova na temu mehanizama pripisivanja rodnih normi genetskom reproduktivnom materijalu donorskih centara i

---

³ Značaj sinteze postojeće literature o simboličkim granicama je i institucionalno prepoznat. Na sastanku Američke sociološke asocijacije 2006. godine je iskazana potreba za teorijskom integracijom literature o granicama koja je u ovom trenutku razgranato polje nepovezanih istraživanja (Pachucki et al. 2007).

banki (Almeling, 2007), koncept simboličkih granica se nalazi u fazi ponovne reinterpretacije u pokušaju jasnijeg teorijskog ekspliciranja i empirijskog proveravanja. U tom procesu su se iskristalisala dva glavna pravca. Prvi koji zagovara izgradnju teorije putem sistematizacije postojećih radova na temu simboličkih granica, uz isticanje neophodnosti uvođenja novih, izbalansiranih istraživačkih strategija za testiranje osnovnih hipoteza. Drugi smer reafirmiše staru sociološku ideju povezivanja mentalnih shema i društvenih položaja aktera.

Oba pravca su konceptu simboličkih granica donela ono što mu je nedostajalo, pa izgleda da upravo njihova sinteza može doneti najbolje rezultate. Naime, prva strategija za dalji razvoj koncepta je razradila njegove analitičke aspekte. Sada pred sobom imamo koncept granica koji sadrži diferenciranu sliku tipova granica, njihovih karakteristika, ali i mehanizama preko kojih se različiti tipovi granica povezuju između sebe i sa društvenim kontekstima, kao i mehanizama preko kojih se određene karakteristike granica upotrebljavaju u unutargrupnoj ili u međugrupnoj diferencijaciji. Time je koncept simboličkih granica postao jasno analitičko sredstvo za pristupanje društvenim fenomenima, jer precizno markira aspekte koje u njima treba sagledavati.

Drugi pristup sa svoje strane donosi širinu i obuhvata društvenu realnost koja je konceptu nedostajala. Umesto isključivog fokusa na mentalne sheme opažanja i klasifikacije drugih, predlaže se povezivanje tih i takvih mentalnih shema sa karakteristikama društvene strukture. Takva sinteza bi zapravo otvorila mogućnost da se ujedno ispituju i objektivni položaji i subjektivna opažanja društvenih aktera, u njihovoj povezanosti.

Spajanjem ova dva pravca razvoja koncepta dobijamo i njegovu konkretizaciju i njegovo uopštavanje. Naizgled kontradiktorno, to je moguće, jer se ovo drugo postiže integracijom koncepta simboličkih granica i stanovišta o dva nivoa objektivnosti, koje pored istraživanja simboličkih, istražuje i materijalne odnose.

Potrebno je još istaći, da nam se čini plodotvornim zadržavanje relacione osnove i u razmatranju distribucije kapitala i u istraživanju sistema klasifikacije, ali i nužnim da se odbaci statička postavka o odnosu između različitih tipova granica. Na kraju, smatramo da istraživanje simboličkih granica mora da vodi otkrivanju mehanizama re/produkcije

društvenih nejednakosti i da mora da zadrži visoko nivo teorijske osetljivosti za kulturne kontekste u kojima se proces simboličkog diferenciranja odigrava.

Jedan od ciljeva ovog rada jeste da se proširenim konceptom simboličkih granica istraži polje porodičnih praksi. To na prvom mestu znači da se porodica tretira kao polje u kojem se uspostavljaju raznorazne granice. Kada se tome doda nivo analize, na unutarporodičnom možemo govoriti o rodnim, generacijskim ili prostornim, a na međuporodičnom, o kulturnim, socioekonomskim ili moralnim. Takođe, na svakom nivou analize, želimo da proverimo same karakteristike granica, da li su one propustljive ili nepropustljive (tj. otvorene ili zatvorene), trajne ili kratkoročne, da li su statične ili fluidne, eksplicitne ili implicitne, fiksirane ili prenosive, pozitivne ili negativne. Proučavanje navedenih aspekata granica bi u obzir uzimalo i društvene pozicije porodica/pojedinaca i njihove mentalne sheme opažanja i klasifikacije, a u svakom segmentu analize neće biti izostavljena ni dimenzija društvene nejednakosti, bilo da se ona uzima statički kao datost pozicija istraživanih porodica, ili dinamički kao potencijal da se kroz opažanja i delanja postojeće nejednakosti reprodukuju ili čak jasnije istaknu i pojačaju.

2.2. Simboličke granice i porodične prakse

Sintagma porodične prakse se prvi put pominje u Morganovoj knjizi *Porodične veze (Family Connections: Morgan, 1996)* i prema njegovim rečima njena upotreba bi trebalo da odslikava fluidnost porodice u sferi *javnog*, tj. institucije koja je povezana sa čitavim spektrom društvenih institucija i skupovima praksi i u sferi *privatnog*, gde se pretežno misli na ponašanja koja su vezana za odnose između članova porodice. Dodatna vrednost ovog koncepta jeste što ukazuje na višeslojnost prirode i porekla obrazaca ponašanja članova porodice, tako što uključuje kako nivo neproblematičnog, očekivanog i normalnog (kvalitet “zdravo za gotovo”) u odnosima, tako i nivo planskog delovanja i svesnog usklađivanja (npr. u slučaju planiranja obrazovanja dece, ili eksplicitnog razmatranja inkluzije dece iz prethodnih brakova). Pomenuta višeslojnost je sadržana još u tri smisla važna za našu temu: dinamičnosti, svakodnevice i redovnosti. Dinamičnost usmerava na porodični život kao skup aktivnosti, čime

pojedinci nisu definisani preko relativno statičnih položaja i statusa već kao aktivni izvođači tih aktivnosti. Značenje svakodnevice zbirno pokriva i značajne životne događaje (partnerstvo, brak, roditeljstvo, podrška u teškim situacijama itd.), ali i neprimetne, rutinizovane aktivnosti koje je teže predvideti istraživačkim modelima, a koje čine značajan deo svakidašnjice. I na kraju, značenje redovnosti praksi koje mogu biti dnevne, nedeljne, mesečne ili godišnje i koje se često mogu povezati sa kulturom kojoj porodica pripada (Morgan, 2011).

Upotrebom koncepta porodičnih praksi izbegava se polazište koje je usko vezano za konvencionalne forme porodičnog života, i zapravo se priširuje istraživačko polje. Umesto uskog termina „porodica“ koji normativnim aspektima svodi širok spektar praksi, statusa i iskustava na heteronormativnu formu i redukuje istorijske činjenice, Morgan razvija pristup koji porodične prakse stavlja u fokus istraživanja. Ukoliko se polazi od istraživanja porodičnih praksi, zadržava se mogućnost da se istražuju kako konvencionalni tako i novi sadržaji ili dimenzije porodičnog života. Kada se porodični život posmatra kroz prizmu porodičnih praksi, onda je najrelevantnije to šta ljudi rade a vezano je za porodicu, a ne pretpostavka da oni jesu porodica. Dakle, porodice se potvrđuju preko vršenja porodičnih praksi, preko praktikovanja porodičnih stvari. Porodica je na taj način shvaćena u svom dinamičkom aspektu, kao proces stalnog reprodukovanja kroz svakodnevne aktivnosti.

Porodične prakse u sebi sadrže i elemente koji mogu da posluže u rekonstrukciji toga ko su članovi porodice. Na prvom mestu potrebno je u praksama sagledati ne samo šta se radi, ili šta je urađeno, već i način na koji je određena aktivnost izvršena. Tokom izvršavanja porodičnih praksi, pored određenog osećanja i osaćaja da se radi o obavezi, postoji i prepoznavanje aktera prema kojima su prakse usmerene kao članova porodice (Morgan, 2011: 8-10). Ako se ostane samo na obavezi i specifičnom osećanju, onda se ne može napraviti razlika između, na primer, prijateljskog i porodičnog odnosa. Uključivanje refleksivnog elementa je stoga ključno, jer se tada dolazi do porodične konstalacije u kojoj se aktivnosti tretiraju kao porodične. A upravo osećaj prepoznavanja da se radi o porodičnoj stvari i osećaj pripadnosti se konstituišu kroz obavljanje porodičnih praksi. Izvođenje rutinizovanih, svakidašnjih porodičnih praksi ističe taj osećaj različitosti određene grupe ljudi kao porodice u odnosu na aktivnosti koje su povezane preko prijateljskih, poslovnih, ili nekih drugih veza.

Ovde moramo uvesti još jedno pitanje, a to je ono koje je vazano za pitanje razlika u prepoznavanju određenih praksi kao porodičnih. Iako nam navedeni aspekti mogu obezbediti relativno čvrstu osnovu za procenu porodičnog karaktera određene prakse, to ne znači da se u samim praksama ne impliciraju različite ideje o tome šta je porodica i koje su aktivnosti ključne u njenom održanju. U tom smislu je moguće uvesti koncept simboličkih granica u razmatranju porodičnih pitanja.

Simboličke borbe se odigravaju u različitim socijalnim poljima i to odražavajući njihovu unutrašnju hijerarhiju, kao i donekle hijerarhiju koja vlada između samih polja (Bourdieu, 1985: 723). Nas ovde posebno zanima ideja koja porodicu tretira kao zasebno *socijalno polje*, koju u tekstu *Skica 'porodice' kao polja: od ostvarene kategorije do prostora borbi* zagovara i obrazlaže Vil Etkinson (Will Atkinson: *A sketch of 'family' as a field: From realized category to space of struggle*, 2013), i hijerarhije koja vlada u njemu. Granice koje su ugrađene u širim porodičnim idejama i praksama predstavljaju granice koje su aktuelne u porodičnom polju.

Smatramo da u tako definisanoj porodici moguće istraživati granice dvaju nivoa. Prve, višeg nivoa, su one koje se iscrtavaju u odnosima između porodica različitog društvenog položaja, dok su druge one koje se isrtavaju u unutarporodičnom prostoru, dakle u odnosima između samih članova porodice. To ne znači da se one u nekim svojim elementima neće preklapati, naprotiv, verovatno je da će postojati jasna veza između njih, ali isto tako se ne može pretpostaviti ni potpuna podudarnost. Forme granica koje budu pokazivale određeni stepen univerzalnosti (transklasne) će biti tretirane kao strukturalni element polja.

Kada je reč o granicama prvog nivoa, one su dominantno centrirane oko ideje porodice kao modela krvnog srodstva, heteroseksualne, patrijarhalne, monogamne, nuklearne, privatne i rodno determinisane. Ovaj model je produkt viševekovih borbi i strategija dominantnih aktera, te se može smatrati zapadnom ortodoksijom u oblasti porodice (Atkinson, 2013: 225). Međutim, oko njega se i dalje vode sporovi, te možemo govoriti o granicama koje se postavljaju u dva različita smera. Prvi, prvenstveno u fokusu ovog rada, prati liniju razlika koje se uspostavljaju između porodica koje raspolažu većim obimom kulturnog kapitala i onih sa većim obimom ekonomskog kapitala. Osnovne razlike su u tome što porodice sa većim obimom kulturnog kapitala, po pravilu,

zagovaraju i hvale demokratske forme, otvorenost i refleksivnost u unutarporodičnim odnosima, kao i značaj kulturnog bogatstva dece, visok nivo uključenosti roditelja u obrazovanje dece, vrednovanje različitosti i spremnost za promene. Za razliku od njih, konzervativno krilo zapadne ortodoksije smatra da porodica mora da neguje tradicionalnu rodnu podelu rada, čvrst brak, paternalističke odnose (kako između supružnika, tako i između roditelja i dece) i visok nivo autonomije porodice u odnosu na državu. Druga linija, koja ima sekundarnu važnost u ovom radu, je spor između radikalne heterodoksije i konzervativne ortodoksije oko definicije porodice. Da li je ona nužno i po prirodi heteroseksualna, nuklearna, krvno zasnovana, pa čak i etnički i religijski homogena (isto: 225-226). Ograničavajući se na prvu liniju spora, izgleda relevantnim postaviti pitanje ko raspolaže sa dovoljno resursa da odredi ispravne porodične prakse (majčinstva, očinstva, obrazovanja dece, ručavanja i sl.) i definiše ideale porodičnog života. Oni koji su u prilici da to urade, su zapravo akteri koji konstituišu sistem objektivnih odnosa dominacije, te je očekivano da se u mišljenju onih koji nemaju dovoljno resursa da učestvuju u igri održavanje dominantnog modela ili njegova promena, ovi pojaviti kao ideal kojem se teži ili stil koji se prezire. Moć dominantnih aktera se ogleda u mogućnosti da sopstveno viđenje nametnu drugim grupama. Ona se temelji na simboličkom kapitalu stečenom u prethodnim borbama (Burdije, 1998: 154). Oblast porodičnih praksi u kojoj možemo tragati za simboličkom diferencijacijom usmerenoj ka drugima, nam otvara *koncept prikazivanja*. On nam omogućava da donekle rekonstruišemo modele prikazivanja porodica kroz narativ ispitanika (kako se govori o “svojima”, šta se prepoznaje kao osnova porodičnih odnosa, čemu porodica teži, preko kojih aktivnosti sebe vide kao porodicu, kako percipiraju okruženje itd.), ali i druge aspekte koje Finč (Finch) definiše kao pokazatelje ovog procesa, a to su na primer fotografije u stanu koje mogu prikazivati porodične scene ili članove porodice koji nisu tu (Finch, 2007: 77). Pored toga, ovakav pristup problemu daje prostora za istraživanje strategija usmerenih prema obrazovanju dece i opštih predstava o tome šta “dobri” roditelji treba da pruže svojoj deci (Finch, 2007, Dermott, Seymour, 2011), ali i u otkrivanju rodnih dimenzija roditeljskih praksi, tj. koje obaveze i koje aspekte roditeljstva pokriva koji roditelj, sagledanih i u klasnoj perspektivi (Gabb, 2011; Tomanović, 2010).

Drugi nivo spora oko dominacije se smešta u jedan specifičan segment porodičnog polja koji označavamo kao *porodični prostor*. Porodica shvaćena u užem smislu predstavlja prostor u kojem se smeštaju porodične prakse. Kako dinamika porodičnih praksi nije nezavisna od odnosa koji vladaju u porodičnom polju, ali i u sistemu polja, to će simboličke granice gotovo izvesno biti prisutne i u porodičnom prostoru. To, na primer, znači da se porodični prostor deli po simboličkim linijama rodni i generacijskih razlika, a da će ove granice poprimati karakteristike trajnosti, slabe propustljivosti, očiglednosti i da će se čak i prostorno materijalizovati. Fizička manifestacija je zapravo materijalizovana simbolička podela, tj. podela prostora na celine koje pripadaju određenim članovima ili kategorijama članova porodice. Porodične prakse se dakle grupišu tako da čine celine obeležene simboličkim granicama. Realizovane u porodičnom prostoru, granice produkuju jasne fizičke granice, na primer, prostor koji gotovo isključivo pripada majci ili svim ženama, ali i granice koje ne moraju da dobiju svoju materijalnu formu, već ostaju u formi simboličkog razlikovanja. Ove druge su najočiglednije u različitim kulturnim i digitalnim praksama situiranim u porodičnom prostoru.

Porodični prostor nije datost, on se suštinski konstruiše preko aktivnosti njegovih članova. Kao takav, prostor je rezultat isprepletene mreže odnosa u porodici i u zavisnosti od strukture porodice, postojećih praksi i ideja pridobija konkretnu formu. To ne znači da pretpostavljamo neograničenu različitost formi koje podela porodičnog prostora može da poprimi u zavisnosti od unutrašnje porodične dinamike, naprotiv, smatramo da će distribucija moći u porodici reprodukovati spoljašnje obrasce moći, tj. one koje zatičemo u porodičnom polju, ali i homolognim strukturama drugih polja. Drugim rečima, porodični prostor imlicira, sadrži i prikriva društvene odnose (Lefebvre, 1991). Međutim, pored toga se ostavlja mogućnost da u zavisnosti od unutarporodične dinamike, porodice sličnih pozicija u socijalnom prostoru mogu produkovati različite porodične prakse. Pretpostavka je da simboličke granice mogu uticati na reprodukciju, ali i na promenu socijalnih granica.

Burdijeova studija o kabilskim kućama (Burdije, 1999) predstavlja najbolji primer kako se rodne norme i predstave reflektuju na geografsko organizovanje porodičnog prostora. U osnovi ovih normi i predstava su mitsko-obredne kategorije suprotnosti između desne i leve svetinje proporcionalno izražene kroz ženski i muški aspekt. Princip rodne

simbolizacije prostora je toliko duboko integrisan u porodične prakse da se njime određuju granica između spoljašnjeg, javnog (muškog) i unutrašnjeg (ženskog) prostora i aktivnosti, ali se manifestuje i u samoj kući tako što je deli na muške i ženske prostorije i aktivnosti smeštene u njima. Iako novije studije ukazuju na promene koje se dešavaju u toj oblasti, na primer, gubljenje jasnih granica između muških i ženskih poslova u kući kod mladih, visokoobrazovanih parova naseljenih u velikim urbanim centrima (Sonnenberg 2008; Bennett et al. 2010), u većini slučajeva se i dalje potvrđuje rezistentnost tradicionalne forme podela. Porodični prostor, pored kontinuirane borbe feminističkih pokreta, jeste i dalje snažno rodno determinisan (Babović, 2010, Blagojević Hjuson, 2013; Vogler et al. 2008a i 2008b), te je opravdano postaviti istraživačko pitanje vezano za prvenstvo, ili je možda bolje reći ekskluzivnost, u upotrebi kuhinjskog prostora, dnevne sobe, garaže ili dvorišta. Izvor trajnosti rodne dimenzije prostora predstavlja činjenica da je „rod ponavljana stilizacija tela, skup ponašanja koja se ponavljaju u okviru rigidne regulatorne matrice koja vremenom okoštava i produkuje supstancu, prirodni poredak postojanja“ (Butler, 1990: 33).

Sagledavanje porodice kroz prostornu dimenziju mora da uključi i simboličku podelu na intimnu i zajedničku sferu. Suštinski radi se o ideji da porodični prostor obuhvata prostorije koje služe pojedincima, izolovanoj sferi za zadovoljavanje potreba i realizaciju identiteta, kao i prostorije koje služe svim članovima i koje su mesta okupljanja i obavljanja zajedničkih aktivnosti. Glavna forma ove podele proizilazi iz kompleksnih generacijskih odnosa u porodici. Kao i u slučaju rodnih odnosa, ni generacijski nisu lišeni temeljnih odnosa moći društvene strukture, već su u jednoj meri njihov odraz. Odnosi dominacije i subordinacije prisutni u političkom, kulturnom, ekonomskom polju postoje i porodičnom polju, kao i njegovom segmentu porodičnom prostoru, u odnosima između starijih i mlađih članova (Alanen, Mayall, 2001; Gillies, 2007). Mnogi aspekti ovog odnosa su podložni nejednakoj distribuciji moći, pa se ona nalazi u rukama starijih i koristi u kontroli telesnosti mladih, na primer, njihove seksualnosti (Fuko, 2006), prihvatljivih porodičnih tema (Hess, Handel, 1994), kontroli slobode u javnom prostoru (Valentine, 1999), ali i nadzoru nad ukupnim aktivnostima dece (Kurz, 2006). Međutim, u teoriji ne postoji potpuna saglasnost oko ovog problema. Neki autori su mišljenja da u postmoderni svet produkuje značajno drugačije odnose

između dece i roditelja, te se pre može govoriti o oslabljivanju autoriteta i jačanju ravnopravnosti (Giddens, 1992; Castells, 2010; Beck, Beck-Gernsheim, 2002).⁴

U diskusiji oko preovlađujućeg obrasca odnosa između različitih generacija u porodici, ne smemo izostaviti nejednakosti prisutne u širem društvenom kontekstu. Drugo stanovište, naročito u radu Gidensa, redukovanjem odnosa na međusobna lična priznanja, kao i koncentracijom na želje i težnje pojedinaca, zanemaruje ključna pitanja nejednakosti u moći i potencijal za konfliktom u odnosima (Jamieson, 1998). Konfliktni potencijal svakako dolazi od težnji tinejdžera da istraže svoju slobodu⁵, a on se u odnosu sa roditeljima može pojaviti u formi sukoba ono nepovredivosti privatnosti prostora (bilo fizičkog – lična soba; bilo virtuelnog – lični telefon, kompjuter, profil i sl.) ili sukoba različitih kulturnih praksi i mogućnosti za njihovo neometano ostvarivanje u porodičnom prostoru.

Potrebno je još reći da nam i koncept simboličkih granica i koncept porodičnih praksi omogućava da sintetički istražujemo dve grupe problema, one smeštene u porodičnom polju i one smeštene u porodičnom prostoru. Na jednoj strani, fokus na istraživanje karakteristika granica i mehanizmima njihovog uspostavljanja, menjanja i branjenja teorijski sjedinjujemo probleme u pomenutim oblastima porodičnog života. Sa druge strane, koncept porodičnih praksi polazi od toga kako individualizovane porodične jedinice odgovaraju na praktične stvari svakidašnjeg života, ali uvođenjem u analizu rodne, klasne, etničke ili druge socijalne dimenzije, se privatnost porodičnog prostora susreće sa javnim prostorom, ili bolje rečeno, prelazi u mrežu odnosa koje čine porodično polje. A upravo, forme porodičnih praksi koje postoje u porodičnom polju se reprodukuju kroz dinamiku porodičnih praksi situiranih u porodičnom prostoru.

Kako bismo dalje teorijski eksplicirali poziciju koja se u ovom radu zagovara i napravili dodatan prikaz potencijalnih tema, potrebno je da se detaljnije objasni ideja o porodičnim praksama. Ona će svakako biti povezana za osnovnom idejom o simboličkim podelama i pratiti stanovište u kojem se integralno razmatraju pitanja

---

⁴ U prethodnom delu ovog poglavlja gde smo razmatrali glavne linije spora u porodičnom polju, teorijska pozicija o demokratizaciji odnosa u porodici je svrstana u korpus ideja koje čine glavni opozit sadašnjoj porodičnoj ortodoksiji.

⁵ Bez ikakve sumnje, nije samo adolescentsko doba period u kojem deca ulaze u sukoba sa roditeljima oko pitanja lične slobode i njenog iskazivanja, već je to manje-više prisutno u različitim dobima odrastanja dece, što dobro pokazuju istraživanja razvojne psihologije.

vezana za mikro i makro nivo reprodukcija granica. To znači da će granice nadalje biti razmatrane kao unutarporodične, gde će se pokriti pitanja vezana za prostornu, rodnu i generacijsku dinamiku, a onda će se preći na međuporodične granice, prvenstveno razmatrane kroz prizmu klasnih podela, kao najzastupljenije i svakako najrelevantnije strukturalne forme kroz koju se realizuju. Kontekstualizaciju istraživanja ćemo postići referiranjem na koncepte, trendove i nalaze relevantnih domaćih istraživanja koja su povezana sa osnovnim dimenzijama predmeta ovog istraživanja.

2.3. Porodične prakse

Nije teško zaključiti da ovako definisane porodične prakse obuhvataju ogroman skup porodičnih aktivnosti koje nije moguće objedinjeno istraživati, što nameće potrebu da se predmetno usmerenje dodatno specifikuje. Dve sfere porodičnih praksi predstavljaju okvir ovog istraživanja, prva je vezana za prakse unutarporodične dinamike, gde se porodični prostor diferencira duž rodne i generacijske ose. Ovde se pokrivaju teme vezane za simboličku podelu prostora i mapiranje glavnih linija simboličkog sukobljavanja. Druga sfera obuhvata pitanja vezana za relacionu osnovu praksi u porodičnom polju. Tu se istražuje mreža odnosa između porodica koje zauzimaju različite položaje u društvenom prostoru. Odnosi će biti posmatrane prvenstveno na simboličkoj ravni, što znači da će se ispitivati kako se određene prakse klasifikuju kao specifične za određene grupe porodica i koja distribucija simboličkog kapitala prati tu vrstu socijalnog diferenciranja. Na kraju ćemo analizu usmeriti na istraživanje sistema praksi različitih porodica, tj. strategija delanja porodica. Cilj je da se pronađe veza između resursa kojim raspolaže porodica i tipova strategijskog delanja, sa posebnom pažnjom na odnos između svesnog planiranja i nesvesnog reprodukovanja postojećih obrazaca praksi (dostupnih porodicama određenog društvenog položaja).⁶

---

⁶ U ovom delu rada primeri koji će biti korišćeni su uglavnom iz inostranih istraživanja, pogotovu iz zemalja Zapadne Evrope i SAD, gde je i rađen najveći broj studija, dok će iste te teme biti razmatrane na podacima iz Srbije u narednom segmentu teze.

2.3.1. Unutarporodična dinamika praksi

Porodica je polje u kojem se realizuju neki od osnovnih društvenih odnosa i praksi. Kao takvo, ono se sastoji od većeg broja manjih segmenata koji se konstituišu upravo reprodukcijom porodičnih odnosa i praksi koji postoje u široj strukturi kao obrasci socijalne i kulturne dominacije, jednakosti, solidarnosti i sl. Stoga je porodica na neki način polje odnosa koji se praktikuju i ojačavaju u svakidašnjim razmenama. Ti odnosi, na jednoj strani, mogu biti produkt grupe koja je jedinstvena i solidarna, što zbog ujednačenosti dispozicija i interesa, to zbog pritiska unifikovane samoreprezentacije⁷, ali i polje internih odnosa moći, tenzija, konfliktnih interesa, borbe oko vlasništva i granica (Bourdieu, 1998).

Na nivou porodica kao zasebnih jedinica, unutarporodična dinamika se može posmatrati kao prostor u kojem se smeštaju međugeneracijski odnosi, transmisije, produkuje svakidašnje iskustvo, ili sučeljavaju rodne orijentacije i prakse. Ideje o uspehu dece u školi mogu biti predmet interne dinamike, te rezultirati drugačijom trajektorijom uspeha od onog koji su roditelji želeli ili projektovali za njih. Delom, to upravo može biti reakcija na dominaciju u porodici, a takođe, neočekivan nivo uspeha u školskom sistemu može biti i ishod različitih vizija roditelja (Atkinson, 2012; 2014). Drugi razlog pokazuje da i rodni odnosi, koji sačinjavaju svakidašnje, uobičajene borbe u porodici, u zavisnosti od svoje prirode mogu imati značajan uticaj na ishode porodičnih planova. Reprodukovanje kulturnih repertoara rodnih praksi može prouzrokovati nasilno nametanje rigidnih obrazaca podele poslova ili rodnih identiteta, a samim tim i nejednakosti u porodičnim odnosima. Odgovor na takvu distribuciju moći najčešće nije pitanje izbora, niti moguć predmet pregovora, jer je legitimitet tih praksi ukorenjen u kulturnom sistemu. Stoga, pokušaćemo nadalje da skiciramo neke od glavnih ideja o simboličkoj podeli porodičnog prostora, obuhvatajući pitanja međuuticaja između granica i porodičnih praksi – generacijskih i rodnih.

---

⁷ Izvor ove unifikovane ideje o porodici može biti generacijski nametnuta porodičnim predanjem, kao konstruisana prošlost.

2.3.1.1. Podela porodičnog prostora – sfera javnosti i sfera privatnosti

Za porodicu se često vezuju dva para opozitnih kategorija, *privatno* nasuprot *javnom* i *zajedničko* nasuprot *intimnom*. Porodica se u nekim slikama pojavljuje kao prostor koji ima jasnu granicu u odnosu na spoljašnjost, na ono što se shvata kao javna sfera. I ta granica je vrlo važna - postoji čitav spektar tema i problema koji su namenjeni porodičnom krugu i koje ne bi trebalo razmatrati van porodice ili ih iznosti pred *outsider-e*. Ako se ne postupi tako, porodica se oseća izneverenom, čak i povređenom, jer je privatna stvar napustila prostor kojem pripada i postala deo svoje suprotnosti.

Takođe, odnos privatnog i javnog se prožima kroz uređivanje stambenog prostora, koji je oduvek bio predmet normiranja (Segalan 2009: 310). Idejama kako treba da izgleda udoban porodični dom i čime treba da bude opremljen, bavi se gotovo celokupna industrija nameštaja za domaćinstvo, koja od porodice pravi potrošačku jedinicu sa jasnom potrebom za estetskim izražavanjem identiteta (Amaturo et al. 1987; Bonnes et al. 1987; Allan, Crow, 1989). Trendovi inoviranja enterijera postaju odrednica savremenosti porodica. Dakle, porodica u privatnoj atmosferi određuje stil uređenja doma i uživa u njemu, dok se proizvođači nameštaja istovremeno bave time kako da taj izbor učini što individualnijim i to tako da izgleda kao da oni zapravo samo izlaze u susret specifičnim potrebama porodica, a ne i da kreiraju te izbore, a time ostvare glavni cilj i (p)ostanu prvenstveni izbor⁸.

Kada se sa ove perspektive pređe na porodični dom kao zasebnu jedinicu i sagleda unutrašnja dinamika, pojavljuje se podela koju smo označili terminima *intimno* i *zajedničko*. Jednostavno, svaki član porodice želi prostor u porodičnom domu za koji suvereno može reći da je samo njegov/njen, ili barem, da je većim delom dana rezervisan za njegove/njene potrebe, a da postoje zajednički delovi stana/kuće koji su dostupni svakom članu porodice i gde se obično okupljaju svi. Iako ovo deluje kao opšta norma, privatne prostorije porodičnog doma su zapravo plod modernizacije porodica i upliva građanskog koncepta privatnosti porodičnog prostora u opažanje

---

⁸ “Pod izgovorom da se od doma načini prijatno i privlačno mesto, on je pretvoren u potrošačku ćeliju. Porodica postaje odgovorna za funkcionisanje ekonomije (Segalan 2009: 333)... Svaki bračni par razvija strategije za uređenje kako bi dao lični pečat svom prostoru; u njemu se i dalje mogu naći proizvodi ručnog rada, bilo da je reč o slikama ili tapiserijama, ili pak gajenju biljaka; mladi bračni parovi danas kupuju u prodavnicama „ambijentalni“ – rustični ili egzotični – nameštaj, itd.” (isto: 335).

većine stanovnika savremenih društava, do kojeg su, zbog večite oskudice sa porodičnim prostorom, najteže došle radničke porodice. Kuće su u devetnaestom i dvadesetom veku dizajnirane, građene tako da odgovoraju nuklearnoj porodici, favorizujući normu heteroseksualne, patrijarhalne porodice (Bell, 1991). Raspored prostorija opredmećivao je ideju monogamne, reproduktivne porodice, time što se prostor konstituiše malim sobama za decu oko gravitacione tačke, velike dnevne sobe. I danas je ovakvo geografsko uređenje porodičnog doma dominantno, ali treba još pomenuti, da je parcijalizacija i privatizacija prostorija koje su bile zajedničke mnogo izraženija, tako da je za najveći broj porodica nezamislivo deliti istu prostoriju za spavanje, ili čak isti krevet, a u bogatim zapadnim društvima i deliti istu prostoriju za ličnu higijenu⁹, pa čak i gledanje televizora.

Problem sa ovakvom potrebom za deljenjem porodičnih prostorija nastaje u domaćinstvima gde broj članova daleko prevazilazi broj prostorija. Takav primer imamo u slučaju vertikalno proširenih porodica u Srbiji, u kojima jednu stambenu jedinicu dele najmanje dve porodične jedinice. U ovakvim okolnostima svakoj prostoriji preči opasnost da postane multifunkcionalna i da se stavi u pogon zajedničkih aktivnosti, a ukine pravo na konstantnu privatnost pojedinaca. Prema istraživanju rezidencijalnosti vertikalno proširenih porodica, dnevna soba u takvim stanovima često i ne postoji, ili kada postoji, pored funkcije dnevnog boravka, ima i funkciju spavaće sobe. Pored toga, iskustva članova proširenih porodica pokazuju i teškoće u očuvanju intimnosti mladog bračnog para, koja je narušena praksom članova roditeljske porodice da bez poštovanja osnovnih normi pristojnosti – kucanje pre ulaska, ili najave, ulaze u prostoriju koja je namenjena njima. Autorka studije o proširenim porodicama u Srbiji ovome dodaje i činjenicu da dolazak mlade devojke u porodični dom muža, u većini slučajeva napuštajući mesto svog rođenja i odrastanja, znači i kidanje privatnih veza sa prijateljicama i otežavanje mogućnosti da se stvore nove intimne veze sa ljudima iz okruženja. Doprinos tome daje kulturološko negiranje slobode žena da stupaju u takve odnose u novoj sredini. Za razliku od njih, mušarci su u prilici da neguju postojeća prijateljstva, bilo okupljenjem u svom domu, bilo izlascima iz njega. Proširene porodice

---

⁹ Kupatilo je specifična prostorija, jer je u stalnoj promeni funkcije privatnog i zajedničkog prostora u kući/stanu. Formalno je zajednička, ali kada je neko u njoj onda postaje privatna, a može služiti i zajedničkoj upotrebi para.

takođe zbog prostorne ograničenosti često nisu u prilici da ispune normu postojanja dečije sobe. (Miletić-Stepanović, 2011: 174-176).

Potrebno je dodati i to da savremeno opremanje stana doprinosi profilisanju zajedničkih, nasuprot intimnim prostorijama u domu (Woodward, 2003). Raspored kućnih aparata i specifikacija njihove namene određuje vizuru porodičnog doma, pa tako kuhinjski elementi zahtevaju poseban deo kojem svi članovi imaju neometan pristup, frižider, šporet, sto za ručavanje moraju biti pristupačni u svako doba dana svakom članu, na takav način da njihovo korišćenje neće uznemiriti ostale. S druge strane, upotreba personalnih računara podrazumeva potpuno drugačije okruženje, intiman prostor gde dnevna aktivnost na internetu ili drugačija upotreba kompjutera (igranje igrica, gledanje filmova i drugih video sadržaja, slušanje muzike, upotreba u profesionalne svrhe) zahteva odsustvo ostalih članova i što veći stepen intimnosti.

Paradoksalno, iako se porodica često shvata u kategorijama intimnosti¹⁰, razmatranjem samog pojma intimnosti i praksi netradicionalnih kultura, došlo se da saznanja da je ona većeg inteziteta u nekim drugim društvenim odnosima. Na primer, prijatelji češće razmenjuju duboke emocije i mišljenja, nego članovi porodice. Takođe, određene forme intimnosti (seksualna) karakteristične za partnerske odnose su zabranjene u određenim porodičnim odnosima (između roditelja i dece, kao i između dece), ili su strogo prostorno ograničene, tj. smeštene izvan zajedničkog prostora (Morgan, 2009: 13). Drugim rečima, raznolikost među modelima intimnosti i brige ukazuje na to da intimnost više nije moguće sagledavati samo iz ugla porodice, te je neophodno uvesti razgranatije paradigme koje se pre orijentišu na ideje prijateljstva. Time se zapravo ruši dihotomija heteroseksualno/homoseksualno, kao i socijalno konstruisana distinkcija različitih vrsta osećanja i odnosa, što praktično znači da svako može da stvori intimnost,

---

¹⁰ “Uvećanje formi porodične privatnosti, gde intimne veze sa porodicom i domom postaju važnije, zapravo se pojavljuju kao suprotnost promenama koje su stupile u profesionalnom životu i na tržištu rada. Shvatanje doma kao raja u bezdušnom svetu postala je popularna u sociološkim analizama i neki podaci mogu da ga podrže. Pored toga, možemo da dodamo argument koji govori o značaju intimnih veza uopšte; veza na kojima pojedinci moraju da rade i koje su izvor međusobne podrške, poverenja višestruke prisnosti. Ova intimnost prevazilazi “konvencionalno” heteroseksualne bračne ili porodične odnose i uključuje diverzitet seksualnosti i prijateljstava. Neke od njih mogu biti kratkotrajne, ali to ne poništava njihov značaj. Zapravo, krhkosti tih veza može da poveća njihovu poželjnost” (Morgan, 2009; 120).

Neki autori zagovaraju neophodnost da se napusti centriranost intimnosti i brige oko porodice i seksualnih partnerstava, te zagovaraju pristup koji napušta heteronormativni model i centrira se oko prijateljskih odnosa (vidi: Roseneil, Budgeon 2004).

jer je to kvalitet veze koji je značajan sam po sebi, a ne zbog toga što se njome ostvaruje određena svrha (Gabb, 2008: 65)¹¹.

Porodični dom je očigledna oblast u kojoj se moć demonstrira i ostvaruje, a nejednakosti neposredno reprodukuju. Iako se u mnogim porodicama teži ka tome da se deci obezbedi prostorija gde će imati najviši stepen autonomije, roditelji zadržavaju pravo da ga redefinišu u zavisnosti od situacije. Oni takođe imaju moć da naruše privatnost mlađih članova i odrede razloge kojima će opravdati takvo kršenje privatnosti. To se ostvaruje različitim strategijama kontrole kao što su: proveravanje mobilnih telefona, nadgledanje upotrebe interneta, određivanje ko može da ih poseti kod kuće, sa kim mogu da provode vreme van kuće, pa sve do strogog nadzora partnerskih odnosa i slično (Kurz, 2006). Dakle, roditelji su ti koji dodeljuju prostoriji atribut privatne ili čak individualizuju određenu sobu, kao sobu najstarijeg sina, mlađe dece i tome slično. Propisivanje prikladnog ponašanja i korišćenja određenih prostorija takođe pripada njima, pa su određene seksualne aktivnosti, poput masturbacije nedopustive, a ova restrikcija je posebno relevantna za zajedničke prostorije (Fuko, 2006). Njihova dominantnost se ogleda i u ograničavanju nepristojnih sadržaja i osetljivih tema u zajedničkoj prostoriji kada je porodica okupljena, od prebacivanja kanala na kojem se emituje eksplicitni seksualni sadržaj (ili drugih preventivnih mera – zaključavanje kanala tog tipa), do prećutnog ukidanja tema koje bi podrazumevale razgovor o seksualnim iskustvima. Društveni položaj dece je u ovom segmentu pozicija potčinjenosti roditeljskim konceptima pristojnosti u upotrebi zajedničkih prostorija. U ovakvoj konstelaciji porodičnih odnosa, nakon sticanja seksualnog identiteta, mlađi članovi porodice razvijaju strategije za njegovo očuvanje kao lične stvari, sakriven i pritajen u situacijama gde je nepoželjan i opasan i otvoren u društveno “bezbednim” okolnostima.

Na kraju treba dodati da je neophodna opreznost u razmatranju pojma porodične intimnosti, posebno u smislu koji mu pridaje Gidens, definišući je kao međusobnu

---

¹¹ Na tragu razmatranja intimnosti u porodicama, Geb (Gabb, 2008: 64-65) zaključuje da se sociološke studije intimnosti i seksualnosti susreću u četiri čvrste tačke: intimnost je povezana sa seksualnošću i (hetero)seksualnim vezama koje karakterišu funkcionisanje porodica; demokratizacija međuljudskih odnosa je dovela do transformacije intimnosti; intimnost i porodični odnosi su otelovljene prakse koje se doživljavaju u određenim prostorima, većim delom kod kuće; prakse intimnosti pokazuju povezanost između javnog i ličnog, sačinjene kroz akte intimnog građanstva.

otvorenost između jednakih i kojom se ujedno samoosnažuje naracija o sebi i nadalje otkrivaju kvaliteti i osećanja i kvaliteti odnosa roditelja i dece temeljenih na jednakosti i prijateljskoj bliskosti (Giddens, 1992), kako bi se izbegla zamka uopštavanja “zapadnog” iskustva intimnosti na kulture koje ne poznaju u potpunosti takvu praksu. Na primer, kultura intimne veze bračnog para Lahu naroda sa jugozapada Kine je znatno drugačija nego zapadnjačka i ona se primarno manifestuje kao harmonično funkcionisanje para kroz zajedničke porodične i društvene odgovornosti, u većoj meri nego kroz privatnu emocionalnu povezanost muža i žene (Jamieson 2011: 2). Zatim primeri Makasar naroda iz Indonezije gde postoji tradicija rodno odvojenog života mladih žena i muškarca, sve dok roditelji i rođaci ne ugovore brak između dvoje mladih, nakon čega slede ritualna spajanja mlade i mladoženje, koja bi ih najpre približila kroz komunikaciju, a onda i stvorila intimnije odnose. Slično je i sa odnosom između roditelja i dece, gde se pretpostavlja globalizacija demokratskog principa jednakosti u porodici zapadnog modela, dok analize kultura azijskog kontinenta pokazuju da se ne radi o tako jednostranom procesu, već da se pored povećane intimnosti roditelja i dece, beleži i povećana lojalnost kolektivnim vrednostima i poštovanje starijih i da ta povećana afektivnost prema deci predstavlja posvećivanje koje stvara dugoročnu zahvalnost dece, te se može videti kao strategija kojom se obezbeđuje garancija da će se deca starati o roditeljima kada dožive duboku starost. Štaviše, politika jednog deteta u Kini se vidi kao ojačavanje moći autoriteta starijih u odnosu na mlade (Jamieson, 2011: Croll, 2006).

2.3.1.2. Podela porodičnog prostora - generacije u istom domu

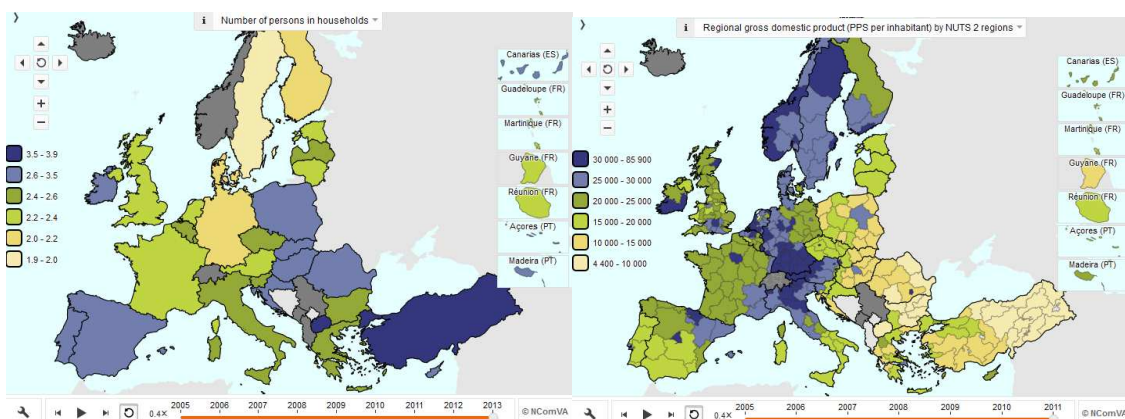
Prema Smiljki Tomanović i Suzani Ignjatović na generaciju u porodičnim odnosima se može gledati i kao na strukturalni i kao na relacioni koncept. U prvom smislu se ona posmatra kroz sistem društvenih položaja tipičnih za porodičnu grupu, koji u zavisnosti od veličine porodice može da bude jednostavniji ili složeniji¹², ali i u drugom smislu kao mreža međuučica i razmene (Tomanović, Ignjatović, 2004: 40).

---

¹² U smislu da li se radi o porodici dveju ili triju generacija. Porodica koja se sastoji od dve generacije operiše sa položajima roditelji/deca, dok porodica sa više od dve generacije uključuje tu i babe i dede.

Svaka generacija kao starosna grupa poseduje specifične karakteristike koje je razlikuju od drugih generacijskih grupa, ali i kojima se suprotstavlja u svakojakim društvenim situacijama. Svakidašnja arena sučeljavanja generacija je porodica u kojoj pored razumevanja i intimnosti između članova, zbog visokog intenziteta socijalnih kontakata, stalno iskrsavaju sukobi. Dakle, odnosi između generacija obiluju sukobima oko definisanja određenih problema, razlikama u potrebama koje se temelje na različitim dnevnim ritmovima života, iskustvima, ali i nejednakim pristupima relevantnim resursima. Stoga svaka individualna namera mora da računa na generacijski kontekst porodice, da uzima u obzir važnost generacijskih razlika.

Jedan od mehanizama za zaobilazjenje problema generacijskog sukoba u porodici je izlaženje mladih iz roditeljskih porodica i osnivanje svojih, proces poznat kao porodična tranzicija. Ipak, verovatnoća za ovakav ishod zavisi od više faktora, među kojima se izdvajaju ekonomski i kulturni. Da li i u kojoj meri će se ljudi opredeljivati da žive u manjim porodicama zavisi od mogućnosti da vode nezavisan život, da li poseduju nekretnine i dovoljno velika primanja za takav način života (Rios, 1991). Takođe, uočava se da sa povećanjem ekonomskog blagostanja ljudi imaju sve manju potrebu da svoj životni prostor dele sa više osoba, pa se u Evropi beleži snažan trend opadanja broja osoba po domaćinstvu, ali i opredeljenja za samački život (Daly, 2005). Prema podacima Eurostata, broj osoba po domaćinstvu kontinuirano je u opadanju, a može se zapaziti i obrnuta srazmera između visine BDP-a i broja članova domaćinstva, pa je najmanji broj članova po domaćinstvu u ekonomski najbogatijim zemljama EU (*Slika 1* i *Slika 2*).

Slika 1: BDP po stanovniku po regionima u EU 2011¹³

Slika 2: Broj osoba po domaćinstvu u EU 2013¹⁴

¹³ Zemljama EU su dodate Turska i Makedonija, a nedostaju podaci za Island, Lihtenštajn i Švajcarsku.

Takođe je u porastu i broj osoba koje žive same, kao i broj takvih domaćinstava u bogatijim zemljama EU, a prema podacima iz 2011. godine u zemljama EU, od ljudi koji žive u privatnom domu, bilo je 62.287.298 osoba koje žive same, što je 13,6%. Ako ovome dodamo i podatke o zastupljenosti proširenih porodica u EU iz 2007. godine, koji pokazuju mali udeo ovakvih struktura porodičnog života, u zemljama starim članicama 2% - E15, i 10% u novim članicama – E10 (prema: Miletić-Stepanović, 2011: str. 106), možemo zaključiti da multigeneracijska domaćinstava isčezavaju, a da se intenzivira individualizacija životnog putanje.

Pored ekonomskih faktora, na veličinu porodice utiču i kulturni faktori, a među njima se ističe stepen obrazovanja. Podaci pokazuju da se obrazovaniji pre opredeljuju za nove forme zajednica i da u proseku imaju manje dece (Musick et al. 2012). Takođe, registrovan je transfer kulturnog obrasca, tačnije, jednom formirana forma porodičnog života, iako u osnovi određena strukturalnim uslovima društvenog okruženja u kojem nastaje, nastavlja autonomno da se širi. Najpre neposredno, u najbližim društvenim krugovima i istoj vremenskoj tački, kao uticaj ponašanja određenih pojedinaca ili parova na druge, a sa ustoličenjem u nekim slojevima i posredno, bez prostornog i vremenskog ograničenja. Primer za to je istraživanje procesa širenja kohabitacionih zajednica u zemljama EU, koje je pokazalo da je ova forma „zarazna“, i da se brzo širi (Kiernan, 2002; Nazio, 2008).

U Srbiji je situacija u odnosu na EU zonu znatno drugačija. Dve strukturalne prepreke se pojavljuju procesu individualizacije porodičnih formi. Na jednoj strani je pretpostavka da su ratna razaranja na tlu bivše Jugoslavije tokom devedesetih godina XX veka i period odblokirane transformacije nakon 2000. godina koji nije doneo značajno povećanje kvaliteta života, niti propagirano društveno blagostanje, aktivirali srodničke mreže kao strategiju preživljavanja porodica (Miletić-Stepanović, 2011: str. 109; Milić, 2004; 2010). Na drugoj strani, paternalistički kulturni obrasci utisnuti i u porodični sistem i “internalizovana infantilizacija” (Tomanović, Ignjatović, 2004: 60) ukupno su doveli do ozbiljnog ograničavanja, a u nekim aspektima i blokiranja procesa individualizacije porodičnog života.

---

¹⁴ Zemljama EU su dodate Turska i Makedonija, a nedostaju podaci za Island, Lihtenštajn i Švajcarsku.

Ovakvo stanje porodične strukture u Srbiji je donekle vidljivo u zastupljenosti proširenih porodica. Prema analizi različitih izvora podataka, autorka Miletić-Stepanović (2011: 107) zaključuje da je udeo proširenih porodica u ukupnoj porodičnoj strukturi u Srbiji između 25-30%. Donekle je iznenađujuće da proširena porodica ima veoma visoku zastupljenost u urbanom tipu naselja (od ukupnog broja proširenih porodica 40% žive u modernim naseljima), tj. “da postoji socio-prostorna inkonzistencija, čime se dokazuje postojanje rurbanog obrasca transformacije, koji briše razlike između tradicionalnih seoskih i modernih gradskih naselja u Srbiji tokom postsocijalističke transformacije” (isto: 110). Pored toga, važno je pomenuti i podatak da o generacijskoj dubini vertikalno proširenih porodica u Srbiji u čijoj porodičnoj strukturi dominiraju one u kojima žive tri generacije, $\frac{3}{4}$ od ukupnog broja, dve generacije čine 13%, a najmanji je broj onih u kojima žive četiri generacije (6%). I drugo pomenuto istraživanje je pokazalo da se usled velike stambene oskudice i zavisnosti mladih od stambenog resursa njihovih roditelja, aktiviraju strategije koje se oslanjaju na tradicionalne obrasce (porodične i srodničke mreže) i potiskuju strategije koje vode individualizaciji porodičnog života (Tomanović, Ignjatović, 2004).

Perspektiva razvoja diferenciranih identiteta u ovakvim porodičnim prostorima je vrlo ograničena, jer je u njima pritisak za ujednačavanje dnevnih ritmova izraženiji, zatim, nema previše mogućnosti za individualizovanjem prostorija, pa time ni nesputane mogućnosti da se u ograničenom, ali ličnom prostoru, radi na njegovom ostvarivanju. S druge strane, gusta generacijska struktura u porodici može biti podsticaj za izoštravanje različitosti, ali je izvesnije da će do toga pre doći kroz konfliktne odnose i strategije.

Stoga, zanimljivo je pogledati kako izgleda generacijska distinkcija u porodicama u Srbiji kada se pođe od ukusa, kulturnih potreba i obrazaca kulturne potrošnje. Upotreba novih tehnologija ima distinktivno obeležje, jer ih generacije koriste kao sredstva za kulturnu potrošnju, komunikaciju i informisanje na različite načine, što pre vodi ka razdvajanju negoli spajanju unutar porodice. Preferencije televizijske publike su jasno generacijski određene, pa mlađe generacije na televiziji prvenstveno konzumiraju zabavne sadržaje, a starijim generacijama ona predstavlja izvor informacija. Prema istraživanju izvršenom 2005. godine, najmlađoj generaciji (od 18 do 30 godina starosti) omiljeni televizijski sadržaji su muzički program, sportski program i filmovi, generaciji od 31 do 45 godina su pored ovih programa na listi omiljenih još i dokumentarni

program i *talk shows*, dok starijim generacijama, od 46 do 65 godina i generaciji koja prelazi 65 godina, vesti predstavljaju najvažniji deo televizijskog programa (Cvetičanin, 2007: 78). I čitalačka publika se generacijski razlikuje, pa ne postoje novine koje naglašeno čitaju svi u kući (Sekulić, 2010, 101).

Generacijski faktor se pojavio kao izuzetno važan i u distribuciji ukusa. Pomenuto istraživanje ukusa, potreba i navika građana Srbije iz 2005. godine Cvetičanina pokazalo je dosta jaku vezu između starosti ispitanika i njihove pripadnosti tipovima ukusa ($\lambda = 0,166$), a daljom analizom aritmetičih sredina i varijanse (ANOVA), ustanovljeno je da je “u Srbiji prosečna starost ispitanika koji pripadaju folklornom ukusu 56 godina, dok su dve najmlađe grupe - grupe ispitanika sa urbanim ukusom (prosečna starost 30 godina) i sa rurbanim ukusom (prosečna starost 36 godina). Ispitanici sa konvencionalnim ukusom (sa 43 godine) i elitnim ukusom (39 godina) se nalaze, po starosti, između ovih grupa. Veza između starosti ispitanika i njihove pripadnosti određenim tipovima ukusa je $\eta = 0,551$ - što je veza jača od svih drugih veza između tipova ukusa i socio-demografskih varijabli, uključujući tu i vezu sa obrazovanjem ispitanika i obrazovanjem njihovih roditelja” (Cvetičanin, 2007: 209-210).

Upotreba interneta je još jedna značajna oblast u kojoj se mogu registrovati virtuelne granice koje uokviruju generacijske razlike.¹⁵ Godine imaju značajan uticaj na opšte korišćenje interneta, pa se govori o “digitalnoj podeli” između generacija. Ona je najuočljivija između 96% pripadnika kategorije starosti od 16-24 i 57% pripadnika kategorije od 55-74. Kada se pogledaju razlike u konkretnim digitalnim praksama, najznačajnije su pronađene u komunikacionim aktivnostima, kao što su korišćenje socijalnih mreža, telefoniranje i upotreba interneta za video pozive. Socijalne mreže koristi 88% ispitanika u kategoriji od 16-24 godina i 38% ispitanika starosti između 55-74 godina. Najmlađi su takođe grupa koja na internetu u najvećoj meri gleda video sadržaje i sluša muziku (80% u odnosu na 60% kategorije od 25-54 i 50% kategorije od 55-74), dok u manjoj meri koriste internet kao izvor podataka i znanja - njih 50% u odnosu na 60% obe starije kategorije stanovništva. Ista razlika između istih grupacija je

---

¹⁵ Domaćinstva u Srbiji su u 2017. godini u 68% slučajeva posedovala jedan ili više kompjutera, što je značajno manje u odnosu na zemlje EU gde je taj procenat za istu godinu iznosio 84% domaćinstava. Izvor: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, pristupljeno 11. maja 2018.

prisutna i u upotrebi interneta za planiranje putovanja, a ona je izraženija kada je u pitanju njegova upotreba za internet bankarstvo.¹⁶

Zaključak je da je generacijski jaz prisutan u raznim oblastima porodičnog života i da verovatno predstavlja najveći izazov skladom porodičnom funkcionisanju, jer zahteva sinhronizaciju vrlo različitih životnih praksi i potreba. Ovo je naročito važno u Srbiji zbog činjenice da je individualizacija porodičnog života “blokirana” socioekonomskim okolnostima i da se mladi ne mogu tek tako upustiti u projekat samostalnog života, pa su u većoj meri prisiljeni da porodicu planiraju u širim porodičnim sistemima, što faktički znači život u porodici koja broji više generacija. Praktično, to znači da usled različitosti u generacijskim praksama u porodicama, simboličke granice mogu značajno da utiču na njihovo organizovanje i ispoljavanje. Ovo će postati još istaknutije kada razmotrimo i rodnu dimenziju granica porodičnog prostora.

2.3.1.3. Rodna dimenzija porodičnih praksi

Pitanje rodnih odnosa u porodici je oduvek stajalo na antagonistčko-solidarističkom kontinuumu. Dominantna slika neosporne dominacije muškaraca nad ženama u svim formama zajednice, koja je decenijama preovladavala, ali i potvrđivana različitim istraživanjima, dovodi se u pitanje od strane pojedinih savremenih autora koji tvrde da globalno tržište ideja i dobara pospešuje oblike individualizma koji nagriza patrijarhat i tradicionalne autoritete, kao i da se mogu registrovati uticaji feminističkih pokreta kroz kontinuiranu težnju žena da promene porodični život, tačnije svoju ulogu u domu i porodici (Castells, 2010). Ovoj argumentaciji se pridružuje i Gidensova prema kojoj su intimnost i odnosi jednakosti sve zastupljeniji zahvaljujući širenju demokratskih principa kroz njihovu implementaciju u lične životne putanje (Giddens, 1992).

A upravo nasuprot ovom stanovištu stoji argument da su procesi demokratizacije društava jugoistočne Evrope, transformacija socijalističkih društava iz komandno-planske ekonomije u liberalne demokratije sa tržišnim ekonomijama, stvorili amalgam elemenata prošlog i nastajućeg sistema koji ima negativne posledice na ukupan

---

¹⁶ Izvor: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Internet_access_and_use_statistics_-_households_and_individuals, pristupljeno 11. maja 2018.

društveni položaj žena. Nacionalistički, politički i crkveni diskursi predstavljaju žene kao majke nacije i smeštaju ih u sferu privatnog sa tradicionalnom ulogom domaćice i brižne majke i supruge (Brunnbauer, 2010)¹⁷. Pored toga, mnoga istraživanja pokazuju da žene i u zapadnim društvima, upravo onima gde je objektivno jednakost između polova na najvišem nivou i dalje obavljaju većinu kućnih poslova, uprkos formalno propagiranoj potpunoj rodnoj jednakosti. Štaviše, neki autori idu dalje i govore o tome kako je jednakost partnera već dostignuta u istopolnim vezama, jer one nisu opterećene predbračnim institucijama i normama heteroseksualne veze koje u većini slučajeva favorizuju muške pozicije i uloge (Weeks et al. 2001).

Pored ove normativno proizvedene rodne nejednakosti, moguće je govoriti i o različitim pogledima žena i muškaraca na brak i bračnu vezu, koji su sa svoje strane i sami plod postojećih društvenih i kulturnih normi. Iako se u savremenim društvima insistira na slici braka koji proističe iz romantične ljubavi, i nju generalno usvajaju i žene i muškarci, devojke su ipak izloženije modelu koji se temelji na romantičnim osećanjima, odanosti jednom muškarcu i restrikciji takvih osećanja prema muškarcima koji su u vezi (Simon et al. 1992). Studija o značaju romantične ljubavi za brak s kraja devedesetih godina XX veka je testirala hipotezu o većem vrednovanju romantične ljubavi u društvima gde je seksualno iskustvo pre braka dozvoljeno za oba pola, nego u društvima gde je ono zabranjeno. Rezultati su pokazali da je ova hipoteza empirijski održiva samo u slučaju ženskog roda, jer tip zabrana koje se odnose na žensku seksualnost omogućavaju predviđanje značaja koji će određeno društvo pridavati romantičnoj ljubavi kao osnovi braka. Specifičnije određeno, u društvima u kojima postoje seksualne slobode samo muškaraca, romantična ljubav se ne rangira visoko kao kriterijum za dobar brak, dok se takva slika menja u društvima u kojima je seks pre braka zabranjen za oba roda, tj. gde postoji rodna jednakost po tom pitanju, i u njima se romantična ljubav visoko rangira, što sve vodi ka zaključku da sama zabrana seksa pre braka ne

---

¹⁷ Loš položaj žena u ovim društvima, prema autoru, se velikim delom može objasniti zadržavanjem komunističkih i tradicionalnih vrednosti, na jednoj strani i uticajem neoliberalnih paradigmi, na drugoj. Brunbauer ne izostavlja i pozitivne posledice komunističkog nasleđa po rodnu ravnopravnost, koje post-komunističke zemlje stavljaju ispred drugih zemalja sličnog ili istog nivoa ekonomske razvijenosti. Ipak, treba se preći od formalnih i zakonskih pretpostavki rodne jednakosti ka faktičkoj jednakosti i emancipaciji - jednak položaj na tržištu rada, isti radni uslovi, veća zastupljenost žena u politici i na ključnim državnim pozicijama, pospešivanje individualnosti, povećavanje izbora u svim sferama, itd.

dovodi do razvoja romantične ljubavi, već takvom razvoju vodi samo zabrana seksa pre braka ženama (de Munck, Korotayev, 1999: 272-273)¹⁸.

Novije istraživanje opažanja braka od strane žena koje su u dugim vezama i planiraju brak, pokazuje da ideal romanse opstaje, ali ne u onom stereotipnom modelu, već se stapa sa realnim pogledom. To će reći da žene nisu programirane kulturnim normama, tako da na vezu i brak gledaju isključivo romantično, već da bi se pre moglo govoriti o realističnom pogledu. Preciznije, važnost romanse je vidljiva u načinu na koji one svoje realistične opise interpretiraju kao romantične. Stoga, žene su u stanju da održe zajedno i realistični pogled na udaju i kulturnu normu romantičnog braka, iako je ovo drugo nekonzistentno sa njihovim ličnim iskustvima (Fairchild, 2006)¹⁹.

Pregled istraživanja u Srbiji u poslednjih pedesetak godina pokazuje da je rodna podeljenost uloga u domaćinstvu jednoobrazna pojava i da se vremenski reprodukuje, bez obzira na državno uređenje. Pedesetih godina prošlog veka u Beogradu je sprovedena anketa među ženama zaposlenim u fabrici Galenika koja je pokazala da zaposlene žene i dalje obavljaju većinu kućnih poslova. Na primer, čak 63% ispitanica je obavljalo sve kućne poslove, dok gotovo polovina muškaraca nije obavljala nijedan posao u kući, konkretno ti supružnici nikada nisu učestvovali u kuvanju, sređivanju, pranju i peglanju veša, a samo 5% njih je učestvovalo u čuvanju dece. I prema istraživanju sprovedenom u socijalističkoj Jugoslaviji 1989. godine položaj žena u porodici je bio istovetan i dalje je ogroman procenat žena (70%) obavljao sve kućne poslove (prema: Isić, Dodić, 2011: 171). Još jedno istraživanje, novijeg datuma,

---

¹⁸ Još jedna zanimljivost je statistički potvrđena veza između rodne podele rada i vredovanja romantične ljubavi. Istraživanje na uzorku od 55 kultura gde dominiraju višegeneracijska domaćinstva (proširene porodice - *non-neolocal marital residence*), pokazalo je da se veća rodna neravnoteža u podeli rada podudara sa većim značajem romantične ljubavi za brak, što autori objašnjavaju time što u društvima gde postoji striktna podela rada, supružnici zavise jedno od drugog, pa romansa nije potrebna kako bi se očuvala veze, dok u društvima gde je ekonomska zavisnost partnera niska, romantična ljubav, između ostalog, služi osnivanju i očuvanju bračne veze (Mascia-Lees, Black, 2000: 73 – prema: Sorrell, 2005: 22).

¹⁹ Sumirajući načine na koji žene koje se spremaju za udaju predstavljaju svoja shvatanja ljubavi i braka, autorka dolazi do nekoliko zaključaka. Ispitanice, koje su uključene u ritual koji je u velikoj meri romantizovan, ne govore o braku i bračnoj ljubavi romantičnim jezikom. Ovo je iznenađujuće s obzirom da su sve žene subjekti i američke kulture koja vrednuje romantičnu ljubav i idealizovane romanse “predudajne” kulture (*prewedding culture*). Njihova shvatanja ljubavi i braka, zapravo, su kompleksna; one odbacuju ideal romanse i inkorporiraju ga u svoje realistične opise ljubavi i braka. One to rade tako što svetovna iskustva i očekivanja interpretiraju kao “romantične” aspekte uspešne bračne veze, što znači da žene interpretacijom transformišu svakidašnje, realne aspekte braka u vrlo značajne, romantizovane ključeve za uspeh u braku. U tom smislu, žene su privržene kulturnom opažanju braka kao romantičnog iako su ostaju skeptične prema idealu romanse (*romantic ideal*) (Fairchild, 2006: 18).

pokazuje da su žene i dalje jedine izvršiteljke kućnih poslova. Prema iskazima mladih u Srbiji, majke u njihovim domovima obavljaju većinu kućnih poslova, pa tako su u 60% slučajeva zaposlene oko čišćenja stana i kupovine namirnica, a u 90% za kuvanje glavnog obroka. Indikativan podatak ovog istraživanja je taj da devojke trostruko češće pomažu majkama u obavljanju kućnih poslova, a višestruko češće u obavljanju kućnih poslova kao što su kuvanje, peglanje i pranje sudova (Tomanović, Ignjatović, 2004: 50-51). Ovo govori o prenošenju rodnog obrasca na mlađe generacije i reprodukciji nejednake rodne podele poslova u domaćinstvu. Drugim rečima, na neprimetan način se devojke regrutuju i osposobljavaju za preuzimanje tradicionalne ženske uloge u kući. Time se na velika vrata vraća relevantnost feminističke perspektive o dominaciji muškaraca nad ženama ostvarenoj kroz “prepuštanje” kućnih poslova i njihovu nevidljivost u ekonomskom vrednovanju te vrste rada. Eksploatatorski bračni odnos se ogleda u muškom besplatnom uživanju rezultata ženskog kućnog rada. Simbolički izražaj ove podele je različitost rodnih identiteta i njihova aktivacija u porodičnom prostoru. Iako prebacivanje problema u oblast kulture zdravorazumskoj logici ublažava suprotnosti i čini ih “prirodnim”, upravo nam sagledavanje problema u simboličkoj ravni obezbeđuje i čvrst osnov za njegovo shvatanje kao konstruisane različitosti i kompatibilnosti rodnih uloga.

Iako je tradicionalnim i nerazvijenim društvima preovladava paternalistički obrazac u porodičnim odnosima, fluidnost postmodernih životnih stilova razvijenog zapadnih društava, podstaknut kulturom individualizma produkuje projekte pojedinaca usmerene ka autentičnom osmišljavanju identiteta kombinacijom profesionalnih, estetskih, rodnih, društvenih odrednica, i to kroz neprestalnu praksu semorefleksije ispunjenu procesima samokontrole, samokorekcije, samoprezentacije. Konstruisana na ovim principima, „čista veza“ (Giddens, 1992) se oslobađa recidiva prošlosti i orijentiše na nevidljivom ugovoru ravnopravnih partnera kojim se produžavaju individualni projekti i koja opstaje sve dok je plodotvorna i podsticajna samoprojektima partnera. S obzirom da je apsolutizam pojedinačnog projekta nemoguć, smislenost samoprojekta je data u ravni odnosa, pa se veza tretira kao kontekst ličnog progressa koji uzima u obzir i drugog i mesto gde se samoprojekti komplementiraju. Spoznaja važnosti druge osobe za proces samoizgrađivanja i samoostvarivanja omogućava opravdanje da se pojedinci vezi posvete i predaju, da se jedno prema drugome odrede u terminima intimnosti. Međutim,

vera u vezu i njen potencijal nije trasirana romantičnim idealima tradicionalnog duha, već se u nju ugrađuje izvesnost konačnosti, dakle, eliminiše se ideja savršenog partnera koji će imati taj status tokom celog života i implementira racionalni pogled na bračnu vezu kao nestabilnu i prolaznu. Pitanje je koji sloj društva poseduje objektivne preduslove za ovakav identitetski projekat i da li on ima specifičan sklop socijalnih karakteristika. Da li su to mladi, visokoobrazovani, naseljeni u urbanim centrima Evrope, prostorno vrlo pokretljivi, koji okupiraju visokoplaćene i atraktivne profesije? Odgovor Štulhofera i Miladinova je da, iako je ovaj životni stil izvorno vezan za uzak društveni sloj, činjenica da profesionalna aktivnost te društvene grupe čini okosnicu savremenog sistema vlasti, sa značajnim uticajem na oblikovanje popularne kulture, sa oreolom uspeha koji je okružuje, predstavlja model života koji prevazilazi svoje društvene kreatore i nosioce i postaje privlačan populaciji „izvan“, koji oponašajući željeni obrazac „menjaju scenografiju i dramaturgiju intimne svakidašnjice“ (Štulhofer, Miladinov, 2004: 17).

Oba modela i patrijarhalni i postmodernistički, u sebi nose linije razgraničavanja porodičnog prostora. Prvi to radi na direktniji i jednostavniji način, time što iscrtava granice muških i ženskih porodičnih praksi i na njima osnovane normativne ideale koji bi trebalo da ih opravdaju i učvrste. Drugi model izgrađuje drugačiju dinamiku porodičnog života. Preko individualizovanih praksi se dekontaminira porodična sfera rodnih podela porodičnog prostora, čime se egalizacija prvenstveno smešta u partnerski odnos, sa tendencijom njenog zadržavanja u odnosu prema potomcima. Međutim, procesi unutarporodične rodne i generacijske egalizacije obuhvataju samo određene slojeve stanovništva, a jednako važno, pretpostavljaju postojanje nejednakosti između porodica različitih klasnih pozicija, i to upravo kao bazu koja ima omogućava realizaciju svojih projekata, ličnih i porodičnih.

2.3.2. Međuporodična dinamika praksi - porodice i klasna struktura

Generativan pojam porodičnih praksi označava zbir vrlo diverzifikovanog polja porodičnih aktivnosti i odnosa. Na tom nivou apstrakcije, dakle, razmatran kao pojam kojim se celokupno obuhvata dinamički aspekt porodičnog života, koncept porodičnih

praksi nam omogućava da teorijski i empirijski dosledno pristupamo tako kompleksnom društvenom fenomenu, pod koji potpadaju roditeljske, rodne, radne, generacijske prakse, prakse slobodnog vremena, ishrane, donošenja odluka itd. Međutim, u ovom delu rada nemamo nameru da razmatramo epistemološku moć pojma, niti da testiramo njegovu empirijsku primenljivost, i jedno i drugo je rađeno u velikom broju studija (Morgan, 1996; 2011; Jamieson et al. 2006; Gabb, 2008; Gillies, 2007; Lareau, 2011), već da porodične prakse posmatramo u odnosu sa različitim klasnim situacijama. Time fokus pomeramo od samog diverziteta porodičnih praksi, u apsolutnom smislu kao manifestacija porodičnog života različitog tipa, ka razlikama između porodičnih praksi istog tipa i to kako u praktičnom smislu njihove svrhe i značaja tako u simboličkom smislu njihovog značenja.

Razlike između porodičnih praksi nisu slučajne, niti su zavisne od ideja i sklonosti pojedinaca, već bi se pre moglo govoriti sličnosti praksi na grupnom nivou. Klase su najočiglednije grupe u kojima se mogu pronaći stilski ujednačene prakse, upravo zato što su strukturalni uslovi (obim i kompozicija kapitala) tu najizraženiji. Drugim rečima, prakse i produkti datog aktera su bez ikakve lične namere ili plana objektivno usklađene sa ostalim članovima iste klase, jer su one zapravo prema specifičnoj logici određenog socijalnog polja strukturisani produkti strukturišuće strukture (Bourdieu, 1984). Pored intrinzičkih, klasne situacije su definisane i relacionim karakteristikama, jer je svaka od njih sistem razlika, tj. skup onog što jedne razlikuje od drugih. Kako Burdije to tačno određuje “društveni identitet je definisan i potvrđen kroz razlike [...] a najtemeljnije suprotnosti u strukturi (visoka/niska kultura, bogati/siromašni itd.) imaju tendenciju da se predstave kao fundamentalni principi na kojima se strukturišu prakse, kao i opažanje tih praksi” (Bourdieu, 1984: 172). Međutim, društveni akteri ove razlike ne shvataju kao posledice različitih klasnih situacija, šire gledano, nejednake raspodele kapitala, već smatraju da su u pitanju prirodne, objektivne razlike. Na takvom njihovom shvatanju se temelje i ideje da je njihov pogled na stvari pravi, a i da upravo on treba da bude merilo i princip za vrednovanje svih praksi.

Potrebno je da istaknemo da se ovde ne govori o identičnosti porodičnih praksi svih pripadnika određene klase, čime bi se zanemarile razlike između klasnih frakcija, već je reč o relacionom shvatanju razlika, što znači da je sličnost porodičnih praksi klasnih frakcija srednje klase višeg stepena od sličnosti praksi srednje klase (ili njenih frakcija) i

radničke klase. Nemogućnost transfera određenih porodičnih praksi ili neadekvatnost/inefikasnost njihovog prevođenja iz jedne klasne situacije u drugu odličan je pokazatelj temeljnih razlika koje postoje između njih.

Temeljnost klasnih razlika proisteklih iz strukturnih postavki dobijaju u našoj analizi još veću relevantnost, jer se dispozicije, koje predstavljaju generativan sistem za produkciju praksi i princip za diferenciranje i vrednovanje praksi i produkata praksi, stiču u porodici. To znači da je transfer kapitala sa roditelja na decu - nužan i željen - prvi nivo produkovanja nejednakih mogućnosti za uspeh, na primer u školskom sistemu. Problem se, međutim, ovim ne iscrpljuje, jer se sistemske prednosti ne predstavljaju kao takve, već se simbolički obrađuju i nameću kao ispravna i legitimna značenja, čime se daje dodatna simbolička moć nejednakim odnosima snaga (Burdije, Paseron, 2014; 15).

Među sociolozima različitih pristupa pitanju klasa postoji slaganje oko toga da je porodica glavna sfera za reprodukciju klasnih nejednakosti, ali i neslaganje oko pitanja koji resursi u tom procesu igraju najvažniju ulogu. Tako Džon Goltorp (John Goldthorpe) govori da je ekonomski kapital glavni faktor kojim porodice preko sistema obrazovanja uspevaju da povećaju šanse svoje dece da zauzmu jednako visoke položaje u društvu kao i oni sami. On tvrdi da nije habitus taj preko kog se reprodukuju obrazovne nejednakosti, već nejednaka distribucija mogućnosti i ograničenja produkuje racionalne strategije adaptacije kod porodica (i pojedinaca) čime se nejednakosti perpetuiraju (Goldthorpe, 2000). Za razliku od ovog pristupa, Burdijeov pristup (na koji i sam Goltorp referiše odbacivanjem inertnih snaga habitusa) pored ekonomskog, insistira na značaju kulturnog i socijalnog kapitala u kreiranju i reprodukciji klasnih nejednakosti (Bourdieu, 1984, 1996). U slučaju obrazovanja, nejednakosti su posledica činjenice da škole nagrađuju i favorizuju specifične kulturne karakteristike i resurse, a da su i jedni i drugi u bliskoj vezi sa klasnim pozicijama. Kako to eksplicira Lareau (Lareau) „društvene klase daju roditeljima različite sklopove ekonomskih resursa, ali i krucijalno, različite sklopove kulturnih repertoara za organizovanje iskustava svoje dece u interakciji sa institucijama kao što su škole, sudovi, bolnice ili državne službe“ (Lareau, 2011: 198). Konkretno, različiti sklopovi daju mogućnost roditeljima da u različitoj meri kako indirektno, prenoseći relevantne kulturne kompetencije deci (na primer jezičke veštine), tako i direktno učestvuju u prikupljanju informacija koje se tiču obrazovanja, time što pažljivo prate obrazovanje dece i na kraju, time što svesno

intervenišu u njihove akademske ili profesionalne karijere (socijalni kapital). Goltorp ne ispušta iz vida ove razlike u kapacitetima da se planira obrazovanje dece, ali prosto naglašava značaj materijalnih klasnih nejednakosti, čime zanemaruje postavke tih kapaciteta koje se nalaze u varijacijama kulturnih i socijalnih resursa (Crompton, 2006; 2006a). Stoga, u daljem razmatranju problema klase na polju porodičnih praksi, zauzimamo poziciju koja u obzir uzima važnost svih vrsta kapitala, uz uvažavanje društvenih konteksta u kojima se strategije realizuju i u kojima neki od kapitala može dobiti primat.

Najdirektniji i najvidljiviji uticaj na reprodukovanje klasnih nejednakosti ima **ekonomski kapital**. Istraživanja u Americi i Velikoj Britaniji pokazuju da su roditelji iz više klase, kao i iz kulturne frakcije srednje klase u prilici da omoguće najbolje školovanje svojoj deci, između ostalog i zahvaljujući materijalnom standardu. Za razliku od njih, roditelji iz ekonomske frakcije srednje i radničke klase većinski imaju izvesne teškoće sa finansiranjem školovanja svoje dece, a tek jedan deo tih poteškoća može biti prevaziđen pomoću studentskih stipendija. Strukturalno, veća pristupačnost visokog obrazovanja deci iz kulturne frakcije srednje klase, na jednoj strani, i otežan pristup visokom obrazovanju dece porodica ekonomske frakcije srednje i radničke klase, ukazuje na izgleda za klasnom reprodukcijom ili napredovanjem (Devine, 2004: 175-176). Preciznije iskazano, deca iz kulturne frakcije srednje klase imaju veće šanse da zadrže pozicije svojih roditelja ili da napreduju, dok su takve šanse za decu iz ekonomske frakcije srednje klase i radničke klase veće samo u slučaju reprodukcije, ali ne i napredovanja (ovo svakako važi uz činjenicu da je u razvijenim zapadnim društvima obrazovanje jedan od najznačajnijih mehanizama vertikalne društvene pokretljivosti pojedinaca). Ekonomski resursi su važni i u drugim aktivnostima dece koje značajno određuju kako njihove dalje životne preferencije, tako i veštine i znanja neophodna za konkurentno obavljanje tih aktivnosti. Mnoge aktivnosti zahtevaju specijalnu odeću i opremu, ili časove i treninge koji se takođe moraju platiti. Pored toga, tu su i dodatni troškovi putovanja, obroka van kuće, prevoza itd. Da li će dete imati priliku da nauči da svira klavir ili da se posvećeno bavi treniranjem košarke, nije samo pitanje izbora i lične motivacije, već su ti izbori znatnim delom određeni i materijalnim mogućnostima porodice da te aktivnosti deci plati. I ovde je potrebno reći da su porodice viših klasa u značajnoj prednosti u odnosu na niže.

U realizaciji obrazovnih strategija dece, roditelji srednje klase vrlo aktivno upotrebljavaju svoj **kulturni kapital**. Iskustvo sa visokim obrazovanjem, odnosno poznavanje sistema i znanje o tome šta je najvažnije uraditi u okviru tog sistema, velikim delom pomaže roditeljima da usmere svoju decu prema sticanju kvalifikacija i veština relevantnih u tom polju. To znači da im od samog početka usađuju visoke ambicije, disciplinu, značaj ulaganja velikog truda, odlaganja zadovoljstava i uvode brižnu kontrolu nad njihovim školskim aktivnostima i slobodnim vremenom. Za razliku od njih, roditelji ekonomske frakcije srednje klase nemaju toliko sigurnosti u školski uspeh svoje dece i ne postavljaju im toliko visoka očekivanja, već se pojavljuju kao podrška i u slučaju kada deca pokazuju dobre uspehe, ali i kada se odlučuju za poslove koji ne predstavljaju međugeneracijsku uzlaznu mobilnost (Ibid: 180-182). Nije zanemarljiv ni podatak da viši stepen obrazovanja roditelja srednje klase nosi sa sobom i veći vokabular i veće znanje, a to praktično znači i mogućnost za brižljiviju kultivaciju dece, koja vrlo jasno uzima u obzir standarde obrazovnih institucija ili profesija. I odnos sa nosiocima obrazovnog procesa je determinisan kulturnim kapitalom, što znači da roditelji iz radničkih porodica učitelje i nastavnike vide kao socijalno superiorne, dok su roditelji iz srednje klase čak u prilici da se kritički odnose prema njihovom radu i metodama, pa sami tim i da imaju značajno veći uticaj na njih. Razlike između roditelja pomenutih klasa se ogledaju i u tome što su ovi iz srednje klase pored spremnosti da kritikuju, spremniji i da prihvataju savete profesionalaca i da ih efikasnije primenjuju u praksi vaspitanja i obrazovanja dece (Lareau, 2011: 187-188).

Zajedno sa ekonomskim i kulturnim, roditelji iz srednje klase ulažu dodatni trud kako bi svojoj deci formirali **socijalne mreže** prijateljstava koje će pozitivno uticati na njihove izgleda za visoke obrazovne uspehe. To čine od samog detinjstva tokom kog preferiraju da im se deca druže isključivo sa decom istog društvenog porekla, tj. sa decom čiji roditelji visoko vrednuju obrazovanje i profesionalni uspeh a ujedno su i sami ostvareni u oba polja (Allatt, 1993; Ball et al. 1996). Iako srednja klasa koristi svoj socijalni kapital kako bi svojoj deci povećala mogućnost da zauzmu što više društvene položaje, postoji razlika između kulturne frakcije srednje klase, na jednoj strani, i ekonomske frakcije srednje klase na drugoj, kojoj se opet pridružuje radnička klasa. Prvi svakako imaju prednosti, jer i sami potiču iz socijalnog miljea koji određuju kao destinaciju svojoj deci, pa su tako i njihove veze i poznanstva od većeg uticaja. Deca iz ekonomske

frakcije i radničke klase ne mogu da računaju na ovakvu prednost, a jedini relevantni kontakti su oni sa učiteljima, nastavnicima i mentorima, koje svakako samostalno održavaju i koji se svode na indirektnu savetodavnu, pa čak i moralnu podršku (Lareau, 2011: 182-185). Pored toga, karijerno napredovanje može biti određeno i ličnim kontaktima koje pripadnici ovih klasa steknu tokom obrazovanja, ali je ovde prvenstveno reč o generacijskom transferu kapitala, pa samim tim i prednostima koje deca dobijaju u obrazovnoj i profesionalnoj karijeri a ne o socijalnim mrežama koje tokom školovanja samostalno izgrađuju.

Ovde se može postaviti pitanje klasne homogenosti, jer pored navedenih razlika između srednje (kulturene frakcije) i radničke klase, konstatovana je sličnost između ekonomske frakcije srednje klase i radničke, ali i frakcijsko diferenciranje srednje klase. Međutim, oba rezultata mogu biti objašnjena time što ekonomsku frakciju srednje klase čine rutinizovani beli okovratnici koji po ukupnom obimu i kompoziciji kapitala više liče sa nemanuelnim radnicima negoli sa stručnjacima, a istraživanje upravo pokazuje da su obrazovne strategije osnovane na kapitalima²⁰.

---

²⁰ Još jedan podatak ilustruje činjenicu da klasna homogenost mora biti uzeta sa dozom opreznosti i da se radi dublje diferencijacije praksi moraju u analizu klasne frakcije. Naime, klasna heterogenost je registrovana u odabiru najboljeg i najefikasnijeg modela brige o deci među pripadnicima srednje klase u Londonu. Majke iz srednje klase daju različite odgovore na pitanje koji vid staranja o deci je najbolji, i odgovori se kreću od mišljenja da je najbolje da majke ostaju sa decom sve vreme, neke su iskazale mišljenje da je bolje da nastave sa punim radnim vremenom a brigu o deci tokom dana prepuste drugima, dok je većina za balans između skraćenog radnog vremena i povremenog i fleksibilnog angažovanja drugih u čuvanju dece. Uz ovu razliku, pojavljuju se i divergentna mišljenja u odabiru privatnog ili državnog obrazovanja, zatim u pozitivnom ili manje pozitivnom ocenjivanju značaja različitosti i socijalne heterogenosti sredine, kao i uticaja urbanog okruženja na decu (Vincent, Ball, 2006).

Koliko je problem klasne homogenosti/heterogenosti porodičnih praksi srednje klase kompleksan, i da se ni jedan ni drugi „kvalitet“ ne mogu apsolutizovati, vidimo u rodnim praksama koje gotovo bez izuzetka pokazuju frakcijsku ujednačenost. Najpre, žene su te koje menjaju dinamiku svog života, kako bi se uklopile sa novim zahtevima porodice sa novorođenom decom, dok muškarci i dalje gravitiraju ka zadržavanju uloge staratelja koji se brine o materijalnom obezbeđivanju porodice. Dakle, žene ili žrtvuju svoje karijere time što se opredeljuju za skraćeno radno vreme ili usporavanje napredovanja u karijeri i u slučajevima kada ostanu pri punom zaposlenju, jer se nalaze u kontradiktornim okolnostima gde moraju da pomire visoka profesionalna očekivanja sa tradicionalnim obrascima materinstva (Ibid). Čak i u slučajevima gde su muškarci u većoj meri uključeni u aktivnostima brige o deci, oni ipak teže da glavna organizaciona pitanja vezana za domaćinstvo i brigu o deci prepuste majkama. Rodne razlike u porodičnim praksama će biti razmotrene u sledećem poglavlju rada.

Dakle, iako je klasna određenost porodičnih praksi prema do sada navedenim istraživanjima evidentna, potrebno je oprezno pristupati kako istraživanju distinktivnih obeležja klasa, tako i interpretaciji podataka. S obzirom na opštost koncepta porodičnih praksi, izbor koje prakse će se istraživati može izgledati tendenciozno, tj. da se biraju one koje odražavaju klasne razlike a zanemariju zajedničke. Naredni delovi će upravo biti pokušaj da se fokus našeg rada suzi na prakse u kojima su se simboličke granice najizrazitije.

2.3.2.1. Klasna određenost rodnih uloga u porodici

Najopštije, u ovom delu rada razmatramo na koji način rod determiniše porodične prakse i da li u njima nalazimo klasne razlike, kao i da li generacijski transfer kapitala određuje procese klasne reprodukcije (Morgan, 2011). Kod ovog poslednjeg najpre mislimo na ulogu koju roditelji mogu da odigraju u definisanju obrazovnih trajektorija svoje dece i kako se roditeljske prakse ove vrste prelamaju kroz klasnu dimenziju, ali i da li unutar klase možemo govoriti o specifičnim obrascima klasnih frakcija.

Kada je reč o odnosu klase i roda, zanimljivo je sagledati kako se klasne razlike u rodnim praksama prepoznaju u ishrani porodice, ali shvaćenoj u širem smislu, kao jednoj vrsti porodične prakse. Preciznije, tako definisana, ishrana obuhvata kako izbor namirnica koje porodica kupuje i upotrebljava, tako i distribuciju obaveza između roditelja na rodnoj liniji vezanu za brigu o ishrani najpre svih članova domaćinstva, a onda i specifičnije ishranu dece u različitim periodima njihove zrelosti. Takođe, ovim se obuhvataju i normativni obrasci porodičnog obedovanja, drugim rečima pravila kojima se uređuju prakse ishrane, da li se glavni obroci shvataju kao zajednička aktivnost, koliko je značajno biti na okupu za neki od obroka, da li se i u kojoj meri principi realizuju u svakidašnjici.

Klasna razlika u porodičnim praksama ishrane je uočena između načina na koji se muškarci uključuju, tačnije, kada i u kojim sferama preuzimaju deo obaveza na sebe. Ovakva tendencija je prisutna u srednjoj klasi i odmah treba istaći da obaveze koje muškarci preuzimaju nisu jednodimenzionalne, već pokrivaju širok spektar poslova. Ipak, ograničavajući se na temu ishrane, prva aktivnost koja se pojavljuje kao novina je

da, na primer, muškarci iz porodica srednje klase u Velikoj Britaniji sve više učestvuju u pripremi hrane. Iako se u većini slučajeva radi o specijalnim prilikama, nije zanemarljiv ni podatak da jedan deo njih u potpunosti na sebe preuzima obavezu pripreme hrane za celu porodicu. Donekle očekivano, u ovu grupu naročito spadaju muškarci koji imaju profesionalne kulinarske veštine i znanja, ali i, što je vrlo važno, u slučajevima gde žene otvoreno iskazuju odbojnost prema kuvanju (Stapleton, Keenan, 2009). Ovakvo udaljavanje muškaraca od tradicionalne rodne uloge, ilustrovano preuzimanjem obaveza pripreme hrane za porodicu, u saglasnosti je sa praksama žena iz porodica iste klase koje odbacuju ideju da je identitet uspešne majke/supruge isključivo povezan sa ulogom žene u obavljanju kućnih poslova. Strukturalni razlog za ovu promenu je značaj karijere za žene, ali i uviđaj da je nužno balansirati između sfere rada u kući i karijere (Perrons et al. 2007; Scott et al. 2010), i to kako kod žena tako i kod muškaraca.

Nasuprot roditeljima srednje klase, muškarci iz radničkih porodica izbegavaju da rade niz kućnih poslova, a posebno značajan je njihov otpor prema aktivnostima vezanim za pripremu hrane za porodicu koji se kombinuje sa restriktivnim odnosima sa malom decom. Primera radi, muškarci iz radničkih porodica pokazuju odbojnost prema hranjenju i presvlačenju dece, dok pristaju na igru sa njima, čime zadržavaju poziciju koja je tradicionalno propisana (Stapleton, Keenan, 2009: 53-54). Njihove žene doprinose reprodukciji paternalističkog kulturnog obrasca time što prihvataju koncepte osnovane na muškim praksama u poslovima oko dece, ali i u samom odnosu između muškarca/oca i dece. Na ovom primeru, selektivnost muškaraca objašnjavaju nelagodnostima koje muškarci imaju kada treba da presvlače decu ili kada njihovu spremnost da se igraju sa decom objašnjavaju terminima koji ne ukazuju na uključivanje muškarca u roditeljstvo i još važnije, građenje odnosa sa svojom decom, već kao odmenu, koja znači da su one u prilici da završe neke druge kućne poslove za to vreme.

Ovome je potrebno dodati i podatak da deca iz srednje i radničke klase vrlo malo rade na pripremi hrane, sem u slučajevima kada je u pitanju priprema manjih obroka, užina, i da neki muškarci u radničkim porodicama stavljaju svoje potrebe za hranom ispred potreba žene. Dakle, u skladu sa paternalističkim obrascem, muškarac jede dok je hrana topla, a žena je zauzeta hranjenjem male dece, da bi nakon što on završi mogao da je odmeni u hranjenju dece kada se i njoj pruža prilika da jede.

Nabavka i odabir hrane je još jedna porodična aktivnost koja nosi klasna obeležja, ali je isto tako prožeta rodnim razlikama. Iako većina muškaraca učestvuje i u kupovini i u odabiru hrane, uticaj klase je primetan u njihovom izboru tipa prodavnice i načinu na koji vrednuju svoje izbore. U slučaju Britanije, gde je vršeno istraživanje, razlika je očigledna između lokaliteta koji je pretežno naseljen pripadnicima srednje klase i gde žene samostalno obavljaju kupovinu, jer porodice raspolažu sa više automobila, u odnosu na lokalitete naseljene radničkim porodicama koje u vlasništvu imaju jedno vozilo, pa partneri moraju da se usklađuju oko kupovine, ili nemaju auto, pa samim tim žene nisu u stanju da je samostalno završe ovu aktivnost te se muškarci uključuju kao pomoć (Metcalf et al. 2009). U nekim slučajevima, muškarci iz radničkih porodica sami obavljaju kupovinu, jer raspolažu poslovnim automobilom koji im može poslužiti da obave i neke privatne poslove. Životni standard stanovništva u Britaniji, kao i širi normativni sistem rodnih praksi, koji prevazilazi pitanje roda vezanog za ishranu, određuje klasne razlike u korišćenju automobila u kupovini.

Još jedan zanimljiv problem se smešta u oblast simboličke borbe oko univerzalnosti porodične prakse zajedničkog obedovanja i to u dva vida. Prvi je istorijske prirode i ogleda se u ideji prakse zajedničkog obedovanja kao viševekovnoj tradiciji koja je simbol čvrstine i jednoobraznosti porodice, a skorašnje napuštanje ili zanemarivanje značaja ove prakse znači i ugrožavanje same porodice kao vrhovne vrednosti. Nalazi skorašnje studije pokazuju da je zapravo nemoguće govoriti o nekakvom jasnom preseku u vremenu u kojem promena počinje, već da se pre može govoriti o kontinuitetu ili sličnosti u istorijskim formama porodičnog obedovanja, čime se pokazuje da je ideja o do skora očuvanoj jedinstvenoj formi zajedničkog obedovanja porodični mit, a ne stvarna praksa koja je skoro zaboravljena (Blank et al. 2009: 145). Drugo objašnjenje istorijske dimenzije porodične prakse obedovanja ne tvrdi da promena nije bilo, već da su one dvosmislene, te da ih treba pažljivo interpretirati. Glavni izazov za interpretaciju jeste rezultat da porodice manje vremena provode u aktivnostima vezanim za zajedničke obroke kod kuće, a da se sama praksa neznatno promenila. Razlog tome je da se praksa jednim delom seli u javni prostor, ali je aktivnost i dalje porodična. Umesto da sve obroke imaju zajedno kod kuće, članovi porodice jedan deo obroka imaju van kuće (Warde, Martens, 2000; Cheng et al. 2007).

Drugi problem nosi dilemu oko vertikalne proširenosti ove prakse i najlakše ga je imenovati klasnim problemom. Naime, iako se ova praksa uzima za univerzalnu, klasno neutralnu, istraživanja pokazuju da ideal porodice okupljene za ručak proizilaza iz vrednosnog sistema srednje klase i njihovog vrednovanja porodičnih praksi, posebno porodičnih ručkova, a da radničke porodice usvajaju ideal bez ikakvog praktičnog uspeha. Naime, srednja klasa donekle uspeva da se približi idealu, jer je ručak obrok koji je pretežno zajednički za porodicu, dok se ostali obroci menjaju u skladu sa promenama u organizaciji vremena i roditelja i dece, bilo da se radi o promenama vezanim za odrastanje ili sazrevanje dece ili su pretežno posledica promena u sferi posla roditelja. Radničke porodice pak ne uspevaju da ideal prevedu o praksu ni u jednom obroku, ali praksu porodičnog obedovanja i dalje postavljaju kao vrednost koju treba poštovati (Blank et al. 2009).

Razmatrajući porodične prakse u ishrani u kontekstu promena koje u porodicu unose novi trendovi na tržištu dobara i rada, uvodi se problem izbora potrošača. Postavlja se pitanje da li se radi o racionalnom izboru kojem je u većini slučajeva jedina prepreka neinformisanost o mogućnostima dolaženja do kvalitetne hrane, ili se radi o znatno drugačijim ograničenjima sa kojima se potrošači susreću. Iako se informacije o jeftinijoj hrani mogu videti kao korisne za porodice svih klasa, izbor pripadnika nižih slojeva je znatno ograničeniji, najpre zbog budžeta kojim porodice raspolažu, a koji ih prisiljava da se češće opredeljuju za jeftinu i manje zdravu hranu, a onda i zbog i manje dostupnosti hrane po povoljnijim cenama u lokalitetima gde su naseljeni (Forero et al. 2009).

Na samom kraju ovog dela moramo istaći se ishrana nikada ne može posmatrati izvan društvenog konteksta, te da je najčešće njime snažno determinisana. Siromaštvo, neizvesna i niska primanja određuju izbor hrane, tako da siromašnija domaćinstva nisu u prilici da obezbeđuju kvalitetnu hranu u kontinuitetu za svoje članove. Opisano materijalno stanje u radničkim porodicama je u postsocijalističkim društvima produkovalo alternativne prakse kojima se nadomešta materijalna oskudica. Neke od njih su aktivacija socijalnim mreža (bliskih rođaka, prijatelja, kolega sa posla i sl.) preko kojih se dolazi do hrane po znatno nižim cenama ili besplatno, kao i aktiviranje određenog broja stanovnika u proizvodnji hrane za svoje potrebe (Ledeneva, 1998; Babović, 2009, 2009a).

Na osnovu ove kratke analize praksi ishrane u porodici i njihovim klasnim specifičnostima, možemo se složiti sa Deborahom Lupton (Deborah Lupton) da konzumcija hrane nije odraz bioloških potreba čoveka, već da u sebi sadrži simboličku moć za iscrtavanje granica između društvenih klasa, kultura, roda, različitih faza života, zanimanja, geografskih regiona, nacija ali i sezona ili pak perioda dana (Lupton, 1996: 1).

2.3.2.2. Klasa i odnosi u porodici – intimnost, autoritarnost, demokratičnost

Još jedna oblast porodičnih praksi je od posebne važnosti u razmatranju klasnih razlika. S obzirom da su odnosi u porodici kompleksan fenomen, realno je pretpostaviti da ćemo u toj oblasti pronaći različita shvatanja, ali da ona neće biti sporadična i nasumična, već će poprimati određene sličnosti na nivou klasa, te da će dalje, kao takve, služiti pojedincima i porodicama u diferenciranju svojih praksi u odnosu na prakse drugih. Ovo diferenciranje svakako mora poprimiti evaluatorske konotacije, čime se iscrtavanje granica razlikovanja samo pojačava. Na prvom mestu je tu u teoriji vrlo aktuelan problem intimnosti koji nadilazi oblast tradicionalno definisane porodice i uvodi širu sliku u kojoj se ona dekonstruiše preko novih shvatanja i praksi intimnosti. Na temu intimnosti se logično nadovezuju i koncepcije dominantnih formi porodičnih odnosa, bilo unutarporodičnih (među kojima su u istraživanjima najzastupljeniji odnosi između roditelja i dece) ali i odnosa porodice sa drugim društvenim grupama i pojedincima.

Intimnost: Savremena shvatanja porodice u zemljama Zapada se najčešće kreću oko ideje porodice kao grupe intimnih odnosa, bilo da se misli na romantičnu i strastvenu ljubav između partnera ili na nesputanu, i često definisanu kao bezuslovnu, ljubav između roditelja i dece. Dok je univerzalnost intimnih odnosa u porodicama često pretpostavljena kao važna odrednica, ista stvar se ne može uzeti zdravo za gotovo i za prijateljske odnose. Iako se u zapadnim zemljama sve češće govori o trendovima da prijateljski odnosi preuzimaju primat u sferi intimnosti (Jamieson et al. 2006; Spencer, Pahl, 2006), teško je takve zaključke izvoditi za sva društva, tj. različite kulturne kontekste. Tu naročito treba voditi računa o shvatanju prijateljstva. Ukoliko se pod njime podrazumeva bliskost, spontanost i privatnost odnosa tipična za zapadnu srednju

klasu, onda intimnost kao takvu nećemo naći ni u zemljama izvan zapadnog kruga, ali je nećemo naći u takvoj formi ni u svim klasama i etničkim grupama unutar pomenutog okvira (Bell, Coleman, 1999; Jamieson, 2011). Svakako da se u zemljama Istoka prijateljski odnosi temelje na razmeni emocija, empatiji i razumevanju, ali se ne može govoriti o istovetnosti obrazaca.

Partnerstvo takođe ne predstavlja monolitnu ideju intimnih odnosa. Neki parovi u opis intimnosti uključuju svakidašnje, prijateljske, rutinizovane prakse recipročne brige jednih o drugima, drugi govore o telesnom odnosu, dok treći referišu na emotivno otvoren i intenzivan dijalog (Jamieson, Simpson, 2013: 82). Radikalniji koncepti procesa individualizacije ističu kidanje tradicionalnih veza partnerstava i stvaranja „čistih formi“ partnerstava determinisanih dinamikom zadovoljstva i realizacije ličnih projekata identiteta. Manifestacija ovog partnerstva su odnosi u kojima ljudi ne žive na istim lokacijama i čije se prakse individualizuju u tom smislu da više nema zajedničkog budžeta ili planiranja zajedničkog obavljanja kućnih poslova, ali tako da im taj novi vid „zajedništva“ ne ugrožava dugoročnost veze (Giddens, 1992).

Neke od vrlo uticajnih socioloških teorija fenomen promene intimnosti dovode u vezu sa glavnim društvenim procesima, pa tako imamo hipotezu da individualizacija (Beck, Beck-Gersheim, 2001), fluidnost (Bauman, 2003), demokratizacija i liberalizacija odnosa (Giddens, 1992), ili posledice drugog talasa feminističkog pokreta (Castells, 1997) u bitnome rekonstruišu shvatanja i oblasti manifestacije intimnosti. Ako uzmemo za primer prva dva procesa zapažamo stanje u kojem odrasli partnerske veze više ne percipiraju kao dugoročne, pa i celoživotne odnose i da ideje o promenljivosti i krhkosti partnerskih veza ugrađuju u svoje prakse. Jedna od tih praksi je da se u mnogim slučajevima afektivna vezanost pomera ka sigurnom i dugotrajnom odnosu sa decom (Beck, Beck-Gersheim, 1995). Zanimljiva posledica je i promena u praksama očinstva, gde se sada deca postavljaju u centar intimnih odnosa. U tim slučajevima očevi govore o bogatstvu koje donose odnosi sa decom, kao i osećaju nedostatka kada takvi odnosi izostaju na dnevnom nivou. Pojedini očevi daju primat odnosu sa decom u odnosu na nova partnerstva, ili im pak odnosi sa decom nadomeštaju osećaj gubitka koji nastaje raskidanjem značajnih partnerstava (Jamieson, Simpson, 2013). Dakle, u porodicama sa decom, intimnost se u pomenutim konceptima menja tako što se dominantno usmerava na decu - time što se povećava briga za njihovu dobrobit, time što se njihove žeje u

većoj meri uzimaju u obzir, ali i tako što se deca postavljaju u jedan ravnopravniji položaj u odnosu na roditelje.

Intimnost između partnera takođe beleži značajnu varijabilnost u odnosu na društvene faktore. Tako, istraživanje odnosa u roditeljstvu u Srbiji je pokazalo da obrazovani i zaposleni koji žive u samostalnim domaćinstvima skloniji tome da jedno drugom dozvoljavaju da imaju različita interesovanja i da o njima razmenjuju iskustva i mišljenja. To im omogućava da svoj odnos ne instrumentalizuju, niti da ga percipiraju kao odnos nejednakosti i zavisnosti, već od pridobija formu simetrične bliskosti. Za razliku od njih, asimetričnost i distanca u odnosu je češća u partnerstvima gde ima nezaposlenih, kao i među roditeljima sa srednjim i posebno sa osnovnim obrazovanjem (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 182-186).

Sve ukupno, detradicionalizacija intimnosti se odrazila i u drugim sferama, pa tako i u samoj transformaciji porodičnih formi i praksi. Intenzivne javne diskusije o seksualnim orijentacijama i praksama, kao i njihova legitimizacija i legalizacija kroz zakonske norme, erodiraju heteroseksualno/homoseksualnu dihotomiju i upravo kroz koncept intimnosti vode ka njihovom približavanju. Nestandardna intimnost, dakle ona koja nadilazi heteronormativnost, karakteristična za gej odnose u susretu sa nametnutim institucionalnim i kulturnim normama kreira alternativne načine za organizovanje života, pa i porodica. Tradicionalna porodica se zbog rigidnih postavki zaobilazi i na njenom mestu konstruiše *porodica po izboru*, sačinjena od pojedinaca koji zadovoljavaju intimne potrebe i pružaju podršku, ali što je verovatno i najvažnije, okvir za ostvarivanje identiteta (Stacey, 2004). Ova forma pruža slobodu svakom pojedincu da definiše značajne odnose i da odredi ko sačinjava njegovu porodicu (Goss, 1997; Scott, 2008). Praktično, to ne isključuje mogućnost da članovi porodice po izboru budu rođaci, niti isključuje decu, ali ni jedno ni drugo nije nužna propozicija porodične forme. Treba još dodati da se nove forme porodičnog života ne iscrpljuju u neheteroseksualnim praksama, već da se intimnost menja i u jednoroditeljskim porodicama, porodicama sa decom iz prethodnih brakova, višegeneracijskim porodicama, komunama itd.

Paradoksalno, u svim ovim transformacijama, ideja porodice se ne poništava, već etablira kao željeni društveni kontekst za intimne odnose kroz nove prakse i

organizacijske forme (Morgan, 1996). Drugim rečima, iako se polje intimnosti značajno inovira, promenama se ne traga za novim strukturama gde bi se ti odnosi smestili, već se teži grupi koja je po svemu nalik porodici, pa je tako i treba imenovati. To je upravo cela ideja koja nas dovodi na poziciju da je danas nemoguće govoriti o porodici u jednini, uzimajući u obzir njenu formu, niti da je moguće definisati je statički, kao nešto što postoji izvan aktivnosti i ideja društvenih subjekata.

Ne treba izostaviti i kritiku teorija koje se bave specifičnostima promene u intimnosti. One se orijentišu oko argumenta da je heteroseksualna ljubav između dvoje odraslih još uvek dominantni obrazac u zemljama Zapada i da se ne može govoriti o masovnoj promeni, već o otpornosti patrijarhalnih verovanja i praksi. Uzeto zajedno, nove forme organizovanja interpersonalnih odnosa su relevantan materijal u razmišljanjima o klasnim razlikama prvenstveno zbog toga što se one najpre pojavljuju u kulturnoj frakciji srednje klase, čiji su predstavnici njihovi društveni kreatori, nosioci i na neki način promoteri. Istražujući fenomen *porodica po izboru*, Viks i saradnici (Weeks et al. 2001) su pronašli da intervjuisani iz nižih klasa prepoznaju prepreke koje sa sobom nose niži društveni status kada je u pitanju realizacija takve forme porodičnog života. Učinci kulture koja teško i sporo prihvata bilo koju varijantu neheteroseksualnih formi života se najviše oseća upravo među pripadnicima niže klase, a u njihovim stavovima često se ukazuje na činjenicu da je pripadnicima srednje klase značajno lakše.

I kod pripadnika niže klase se pronalaze određene ideje porodice koje „prevazilaze“ tradicionalne normative. Pripadnici radničkih porodica bliske prijatelje, tj. one sa kojima imaju dugogodišnje odnose poverenja i koji čine oslonac u raznim životnim situacijama, smatraju delom porodice (Gillies, 2007), te bismo mogli reći da fenomen dekonstrukcije tradicionalne porodice prevazilazi klasno-statusne pozicije i zapravo se fundira na egzistencijalnim faktorima. Kako se i u ovom slučaju radi o svojevrsnom slobodnom određivanju ko još može biti član porodice, potrebno je reći da se ne može govoriti o istovetnosti ovog obrasca sa obrascem *porodica po izboru*. Naime, obrazac „proširene“ porodice u koju se ubrajaju i bliski prijatelji prisutan kod radničkih porodica ipak zadržava socio-biološku konstrukciju porodice kao krucijalnu, a tek oko nje formira mrežu ljudi koje kognitivno definišu kao članove porodice²¹. Takva

---

²¹ Ideja o fiktivim rođaćkim grupama nije vezana za sadašnju radničku klasu već ima dugačku istoriju, pa tako imamo primere starosedelačkog stanovništva Amerike, Afroamerikance kao i beličke radničke

pretpostavka nije nužna kod *porodica po izboru*, naprotiv ona je jedan vid odgovora, otpora prema porodici u kojoj su rođeni/odrasli a koja ne prihvata njihov stil života.

Drugi deo analize porodičnih praksi obuhvata problem unutarporodičnih odnosa, tj. prirode veza koje se uspostavljaju i održavaju između osoba koje čine porodicu i kod kojih je uvek važno razmatrati dvosmernost odnosa. Tako, odnos intimnosti između majki i dece nije puka posledica majčinskih praksi koje uključuju bliskost, razgovore, razumevanje, empatiju, već se može govoriti o obostranoj zainteresovanosti za otvorene i demokratske odnose u porodici²². To znači da, iako pretpostavljamo primarnost roditeljske uloge u izgradnji specifičnih tipova odnosa, deca u određenom trenutku takođe preuzimaju aktivnu ulogu i odgovornost da se takvi odnosi i očuvaju. Ipak, ne sme se izostaviti jedan detalj vezan za ovakvo shvatanje porodičnih odnosa. Diskurs otvorenosti i iskrenosti na kojem se grade bliski odnosi jednakosti i poverenja može biti problematičan ukoliko se sagleda kao strategija kontrolisanja (Gabb, 2008; 70). Strane u odnosima mogu imati različito shvatanje ideala demokratskih i otvorenih odnosa, pa time značajno različite ciljeve u razmeni informacija (Langford et al. 2001). Na liniji moći, roditelji mogu znanje o svojoj deci instrumentalizovati u svrhu kontrole, koja će se svakako manifestovati kroz prihvatljivu ideju zaštite. Sa druge strane, celokupna ideja o detradicionalizaciji intimnosti, o odbacivanju autoritarnih porodičnih praksi i izgradnji poverenja sa jednakih pozicija moći prvenstveno dolazi iz istraživanja praksi porodica srednje klase i upitno je da li i u kojoj meri ovakva prakse možemo pronaći u nižim društvenim slojevima.

Ova upotreba praksi intimnosti za ostvarivanje generacijske moći može biti proširena, tačnije, posledice mogu biti znatno većih razmera, te donekle mogu da usmeravaju i određuju klasnu reprodukciju. Najjasnije se takva posledica može primetiti u prenošenju

---

porodice iz 60-ih godina koji su takođe prijatelje i komšije svrstavali u rođачke grupe, tj. u porodicu ili u familiju (Stack 1974; Weston, 1991 – navedeno prema Weeks et. al. 2001: 49).

²² Prvenstveno, ovakvi odnosi se mogu realizovati između roditelja i odrasle dece, jer podrazumevaju viši nivo emotivnog i intelektualnog razvoja dece. Ipak, neka istraživanja pokazuju da se razlike mogu registrovati i u odnosu roditelja sa malom decom, pa se tako preferencije roditelja da sa decom razgovaraju, da im objašnjavaju razloge za određena ponašanja, praktikuju čak i u odnosu sa dvogodišnjom decom i to je karakteristično za porodice srednje klase, dok su roditelji radničkih i siromašnih porodica skloniji davanju naredbi. Međutim, ovde se ne radi tek o faktičkoj razlici u roditeljskim praksama koja se čak može percipirati kao pokazatelj raznolikosti porodičnih praksi, jer nemaju oba modela jednak legitimitet u društvima. Model roditelja iz srednje klase profesionalci karakterišu kao vaspitno i obrazovno vredniji, a u perspektivi i efikasniji u odnosu na model roditelja iz niže klase (Burdije, Paseron, 2014; Lareau, 2011).

kompetencija sa roditelja na decu, a ključnu ulogu u samom procesu igraju mehanizmi podsticaja određenih modela ponašanja dece (Lareau, 2000). Kontrasta radi, roditelji srednje klase koriste pohvale kako bi favorizovali osećaj posebnosti i pojačali osećaj privilegovanosti svoje dece, dok roditelji iz radničkih porodica najčešće kažnjavaju svako istupanje iz normativnih modela i podstiču one koji doprinose prilagođavanju sredini (Gillies, Edwards, 2006).

Zadržavajući se u oblasti roditeljskih stilova treba posebno podvući činjenicu da je socioekonomski status porodice jedan od najčvršćih prediktora kako vaspitnog stila, tako i motivacione orijentacije dece. Materijalna oskudica na prvom mestu podriva kapacitete roditelja da zajedno i u kontinuitetu podržavaju same potrebe i sklonosti dece (McLoyd, 1990) i najčešće ide zajedno sa autoritarnim stilom vaspitanja (Shumow et al. 1998). Tako roditelji iz radničkih klasa zahtevaju konformizam i poštovanje striktnih propisa ponašanja, dok roditelji iz srednjih i viših klasa inisitiraju na samo-direktivnim modelima ponašanja (Rosier, Corsaro, 1993; Kohn, 1977). Takođe, roditelji sa niskim ekonomskim statusom iskazuju znatno grublje stilove roditeljstva, podrazumevajući ovde poslušnost dece bez ikakve diskusije i obrazlaganja, slabije se uzimaju u obzir želje dece i vrlo retko stimuliše željeno ponašanje (Bluestone, Tamis- LeMonda, 1999; McLoyd, 1990). Vaspitni stilovi imaju i šire posledice kada se doda kulturna dimenzija. Naime, srednjoklasna kulturna logika vaspitanja dece ima veće šanse da bude kapitalizovana u socijalni profit, nego strategije radničkih i siromašnih porodica. Kao što pokazuje primer američkih porodica, deca čiji roditelji zauzimaju pozicije srednjih slojeva šire svoja znanja kod kuće time što vreme provode u razgovorima o društveno relevantnim i aktuelnim temama (na primer o autorskim pravima, plagijatu ili filmskim junacima). Takođe, u ovim porodicama deca se uče kako da koriste svoje slobodno vreme ili da organizuju svoje aktivnosti bez direkcija odraslih članova, bilo na duže ili kraće vreme (Lareau, 2011: 182-184). Sve skupa, razgovori sa roditeljima, principi za organizovanje aktivnosti i slobodnog vremena pružaju deci praktične životne veštine, koje sadrže potencijal da u budućnosti budu od koristi, primera radi, socijalne veštine relevantne u poslovnim razgovorima sa odraslima ili veštine upravljanja sopstvenim vremenom²³.

---

²³ Deca iz porodica nižih klasa nisu bez prednosti vaspitanja koje dobijaju od svojih roditelja. Prednosti njihovog odrastanja su da imaju više slobodnog vremena, da više vremena provode napolju gde razvijaju

Kako se ne bismo zadržali na empirijskom prikazu porodica u klasnoj perspektivi i kako bismo otišli dalje u razumevanju klasnih razlika, potrebno je da klase sagledamo kao relacione kategorije i objašnjenju dodamo simboličku ravan. Dakle, klase nisu odvojene socijalne konfiguracije bez ikakve interakcije ili relacionih odrednica, pa samim tim pripadnici radničke i srednje klase u mnogim svojim prezentacijama upravo u obzir uzimaju jedni druge. Na primer, u svojim praksama relacione identifikacije, pripadnice srednje klase sebe određuju kao različite od pripadnica radničke klase i to tako što svoj identitet definišu pozitivnim karakteristikama, tako o svojim praksama govore kao o refleksivnim, autentičnim i autonomnim, dok prakse žena radničkih porodica smatraju primerima neuspeha, bilo ličnog bilo porodičnog. Sa druge strane, majke iz radničkih porodica pristaju na dominante diskurse o identitetu (selfu) čime su automatski stavljene u inferiornu poziciju s obzirom da su te konstrukcije proizašle iz života i iskustava majki srednje klase. Alternativne konstrukcije, koje se ne temelje na individualizmu i ličnom razvoju, su zanemarene, a tek ih autorke feminističke orijentacije promovišu teorijskim ekspliciranjem sfera njihove relevantnosti. Dakle, umesto da polazište budu specifični identiteti majki iz srednje klase, ističe se postojanje porodičnih praksi majki radničke klase koje su uronjenije u međuljudske odnose, te se relevantni Drugi pojavljuju kao integralni deo identiteta, a kategorije uzajamne brige, empatije, povezanost sa širim socijalnim krugovima njihova *differentia specifica*. To relativizuje simboličku moć dominantnog disursa i ograničava mogućnosti za prezentaciju srednjoklasnog identiteta roditeljstva kao moralno superiornog. Štaviše, zagovornice alternativnih identiteta govore o snazi relacione moralnosti i obaveza inherentnim praksama majki iz radničkih klasa (Sevenhuijsen, 2002). One su na prvom mestu realističnije, jer je apsolutizacija individualiziranih subjekata neopravdana stoga što društveni akteri postoje tek kroz odnose sa drugima, a jednako važna je i činjenica da mnoge aktivnosti pojedinaca isključivo postoje zbog drugih. Kada ih tako shvatimo, onda solidarističke i kolektivističke prakse radničkih klasa predstavljaju u najmanju

---

svoje igre sa drugarima, ali da imaju više energije, tj. da se ne žale na isprpljenost i umor kao njihovi vršnjaci iz srednje klase. Takođe, s obzirom da u odnosu na srednju klasu, radničke i siromašne porodice provode mnogo više vremena u zajedničkim prostorijama, gde često gledaju televiziju, porodične veze su izuzetno jake, naročito između braće i sestara, a one se ne završavaju u krugu porodica, već se šire ka članovima proširene porodice i rođacima. Dakle, slika nije potpuno crno-bela, te i jedni i drugi imaju određene koristi od specifičnosti atmosfera u kojima odrastaju, iako treba biti svestan toga da su prednosti dece iz srednjih klasa društveno relevantniji, te imaju veći potencijal da budu pretvoreni u kapital.

ruku ravnopravan model²⁴. Feministički pristupi takođe oslobađaju marginalizovane osećaja neadekvatnosti, jer nisu u stanju da produkuju niti reprodukuju poželjne i visoko vrednovane prakse roditelja iz srednjih klasa, ali ne zato što nemaju kognitivne kapacitete za njihovo shvatanje, već nam ukazuju na činjenicu da se radi o ograničenim pristupima relevantnim resursima. Posledično, roditelji i njihova deca uopšte nisu u mogućnosti da konstruišu sebe kao značajne, jer ne poseduju adekvatne kompetencije za takvu produkciju identiteta.

Time i ne čudi što se usled raspolaganja relativno malim obimom ekonomskog i kulturnog kapitala, roditelji iz radničkih porodica okreću širim krugovima rođaka i prijatelja, drugim rečima, visoko integrisanim zajednicama koje se održavaju poverenjem, međusobnom odgovornošću i dužnostima. Drugim rečima, strategije nadomeštanja nedostataka proizašlih iz oskudnosti drugih kapitala se oslanjaju na širenje socijalnih mreža poverenja i pomoći, tj. uvećanju socijalnog kapitala. Nasuprot njima, roditelji srednjih klasa formiraju društvene odnose sa disperzivnim grupama pretežno usmerenim na druženje i minimalnim nivoom obaveza i odgovornosti (Gillies, Edwards, 2006). To ne znači da oni ne koriste socijalne mreže za ostvarivanje konkretnih ciljeva i projekata, već da one usled skladnije distribucije kapitala ne predstavljaju ključni strateški faktor.

Još jedan nalaz je relevantan u sagledavanju klasnih razlika. U pitanju je na simboličkoj ravni projektovana nejednakost. Očekivanja profesionalaca iz formalnih institucija (nastavnika, zdravstvenih radnika, socijalnih radnika i sl.) izgrađena su oko praksi i vrednosti srednje klase, ali se one predstavljaju kao jedini ispravni principi za vođenje porodičnog života. Međutim, tako rigidno postavljanje praksi srednje klase kao normi ispravnog, patologizira, mehanički ignoriše i diskredituje prakse deprivilegovanih majki iz nižih klasa i produkuje regulativu umesto podrške. (Gillies, 2007: 116-117).

Stoga, u razmatranju porodičnih praksi uvek moramo imati u vidu klasnu dimenziju koja nam omogućava da ih na prvom mestu sagledamo kao produkte stukturalnih nejednakosti, a ne slobodnih i racionalnih izbora pojedinaca. Postavljanje praksi u

---

²⁴ Svakako ovde lako možemo naći stanovišta sa suprotnom argumentacijom, kao što je mišljenje da odnosi strukturisani oko principa egalitarizma i demokratskih procedura dogovaranja nose sa sobom veći stepen obostranog zadovoljstva i korisnosti u odnosu na one koji se određuju prema kategorijama odgovornosti i dužnosti (Williams, 2004).

odnosu sa strukturalnim uslovima daje nam i prostora da ih ne definišemo i ne normiramo kao univerzalne, poželjne ili legitimne, već kao resurima uslovljene odgovore društvenih aktera usmerene ka ostvarivanju sopstvenih interesa. Ova uslovljenost praksi se ogleda u njihovoj klasnoj koherentnosti, te se bilo koja socijalno odgovorna politika ne sme temeljiti na gotovim klasnim obrascima, drugim rečima na pokušajima da se bez obzira na strukturalne razlike prakse sele iz jedne klase u drugu, već se mora poći od diverziteta praksi, a intervencija može ići ili ka jačanju određenih kapaciteta ili ka omogućavanju pristupa relevantnim društvenim resursima.

2.3.2.3. Konteksti razlikovanja

Društvena reprodukcija unutar porodice, obuhvatajući ovde i klasnu, je danas determinisana na dva nivoa. Na prvom mestu je rodno određena, jer domaći rad kao i emocionalni odnosi u porodici još uvek većim delom spadaju u domen žena. Drugo, promene koje se dešavaju u oblasti obrazovanja, koje Smit (Smith) određuje kao privatizaciju i restrukturiranje, donose nove nejednakosti time što roditelji, a prvenstveno žene iz srednjih klasa (Smith, 2000), za razliku od nižih klasa, poseduju adekvatniju kulturnu opremu za nošenje sa raznoraznim životnim izazovima. Zahvaljujući znanju o procesu obrazovanja, razgranatim socijalnim mrežama iz tog polja i inicijativi i uključenosti u obrazovanje svoje dece, majke iz srednje klase znatnim delom trasiraju reproduktivne trajektorije i produkuju nejednake pozicije u jednom od najznačajnijih društvenih procesa, obrazovanju dece. Stoga se roditeljstvo prelama u obe dimenzije, te se može reći da je i rodno i klasno određeno. Studije pokazuju da je klasni problem posebno relevantan kada se sagleda kroz dimenziju odnosa, u smislu da se prakse srednje klase u javnom diskursu, ali i u definisanju normi roditeljstva najčešće pojavljuju kao ideal, a da se na drugoj strani kao njihova nesavršena suprotnost pojavljuju prakse radničke klase.

Prakse ishrane, šire shvaćene kao što je već naglašeno, su nam poslužile kao ilustracija unutarporodične dinamike – na primer, rodne determinacije obaveza vezanih za pripremu hrane – kao i međuporodične dinamike – socioekonomski uslovljene porodične prakse ishrane. Sagledavajući sumarno problem unutarporodične dinamike,

rodna određenost praksi se svakako pojavljuje kao dominantna tema, a posebno još uvek sveprisutna kulturološki određena nejednakost u podeli između žena i muškaraca. Problem se usložnjava time što istraživanja pokazuju da komercijalne alternative kućnom radu, kao što je angažovanje pomoćnica, samo osnažuju rodnu dimenziju podele. Nasuprot očekivanjima, ni nove prakse kao što su porodični ručkovi u restoranima ne doprinose poboljšanju ukupne slike, već kao što ističu Vord i Martens (Warde i Martens), udaljavaju porodicu od koncepta reorganizacije u podeli rada time što će muškarci preuzimati jedan deo poslova i intenzivirati svoje učešće u mnogim drugim. Da je promena nužna, autori ilustruju mišljenjem da se izlasci na ručak prvenstveno shvataju kao zadovoljstvo ili odmor namenjen zauzetoj ženi (Warde, Martens, 2000: 111). Što se tiče drugog dela praksi ishrane, nejednako rasplaganje ekonomskim, kulturnim i socijalnim resursima porodica različitih klasnih pozicija mora da bude temelj analiza. Razlike su u ovom smislu produkti različitog obima i kompozicije kapitala, a ne nesputani izbori koji skupa čine specifične porodične stilove. Na prvom mestu, obim kapitala određuje u kojim praksama porodice uopšte mogu da učestvuju, dok kompozicija kapitala (koji kapital preovladava) može da ponudi alternativu za realizaciju bilo nužnih, bilo kulturno sofisticiranih potreba. Opšti zaključak ovog dela jeste da se manifestni oblici praksi ne smeju tretirati kao gotovi, pozitivni normativi za koje je samo još potrebno da postanu univerzalno prihvaćeni i praktikovani, već pre kao simbolički prerađene nejednakosti porodica u resursima koje mogu da budu instrument reprodukcije materijalnih nejednakosti i produbljenja pogrešnih shvatanja identiteta.

Studije porodičnih odnosa kao praksi intimnosti donekle uvode pravi zaokret u konceptualizaciji porodičnog života. Neosporni status porodice kao konstantne karakteristike društvene realnosti se dovodi u pitanje time što se porodica sagledava kao promenljivi socio-kulturni fenomen (Gilles, 2003) i što se više ne posmatra statički, kao nepromenljiva datost – grupa kojoj pripadamo, već dinamički, kao proces, kao produkt delanja društvenih aktera, forma čije su postavke izazvane refleksivnim praksama pojedinaca i grupa. Porodica se ne pretpostavlja, već se rekonstruiše na osnovu odnosa definisanih kategorijama intimnosti ili solidarnosti. Ovim se na prvom mestu nadilazi tradicionalni, heteronormativni, monogamni obrazac i otvara polje za empirijsko prepoznavanje diverzifikovanih formi zajedničkog života koje su već uključene ili

konkurišu da budu uključene u korpus porodičnih oblika. Iako su promene u ovoj oblasti evidentne, u analizama se ne sme izostaviti pitanje njihovih sociokulturnih pretpostavki, koji društveni slojevi su inicirali promene i da li je uopšte moguće govoriti o mogućnostima da one budu krosklasne. Sve ovo naročito dobija na značaju kada se u diskusiju uvedu principi porodičnih odnosa – stepen demokratičnosti/autoritarnosti, vaspitni stil, identiteti majki i očeva itd. – koji tek klasno sagledani pokazuju svoju društvenu ukorenjenost u sveukupnoj nejednakosti, pa samim tim i relativnost u njihovom vrednovanju. Dakle, roditeljske prakse su produkt strukturalnih nejednakosti, kao i refleksija dominantnih tradicija utemeljenih na klasnim pozicijama. Nadalje, vrednovanje praksi je pre pitanje simboličke dominacije u javnom diskursu, a samovrednovanje praktična posledica njene realizacije, nego prosto određivanje vrednosti sopstvenih praksi (jednake, inferiorne ili superiorne) u odnosu sa postojećim obrascima, gde vlada proizvoljnost u ocenjivanju. Alternativni pristup je upravo analiza praksi iznutra, u svoj kompleksnosti klasne pozicije aktera (ukupan obim kapitala i njegova kompozicija) kao okvira mogućnosti za produkciju i reprodukciju određenih praksi, a relaciona dimenzija je pitanje ostvarenih pozicija na koninuumu dominacije-inferiornosti, i vrednovanje sa datih pozicija. Bilo kakvo arbitrarno proglašavanje praksi određene klase/klasne frakcije kao poželjnih, ili njihova instutucionalizacija, u vidu socijalnih politika, ne vodi prepoznavanju razlika, već devalviranju deprivilegovanih i okoštavanju nejednakosti na njihov račun.

2.3.3. Strategije delanja kao porodične prakse

Krajnji i ujedno najkompleksniji oblik porodičnih praksi predstavljaju strategije delanja porodice. One su vid sklopova različitih do sada opisivanih i objašnjavanih porodičnih praksi, na neki način sistem povezanih i zaokruženih formi, kojih akteri ne moraju da budu u potpunosti svesni, ali koje se mogu rekonstruisati i koje predstavljaju ukupan način porodičnog delanja. Dakle, porodica se ovde pojavljuje kao integralna jedinica skupa porodičnih praksi i njenih članova i tu se donekle vrši svojevrsna redukcija podataka, jer se fokus više ne postavlja na specifičnosti unutarporodičnih odnosa kao takvih, već se porodica sagledava kao grupa koja deluje ka ostvarenju ciljeva koji su u bliskoj povezanosti sa spoljašnjim faktorima. A čak i kada se ulazi u diskusiju o

unutarporodičnim odnosima, oni se tretiraju kao element ukupne arhitekture praksi određene porodice. Svakako, ovaj aspekt/element će biti tretiran kao varijabla, tj. ispitivaće se da li konačna forma strategije porodičnog delanja može biti bitno određena unutarporodičnim odnosima.

Odluka da strategije delanja tretiramo kao porodične prakse, pored činjenice da su situirane u porodici i da su njihovi društveni nosioci članovi porodice, nalazimo upravo u homologiji između elemenata porodičnih praksi i aspekata strategijskog delanja. Kao što će se u nastavku izlaganja obeležja strategija domaćinstava još jasnije pokazati, na samom početku želimo da ukažemo na glavne podudarnosti. Strategijsko delanje je najvećim svojim delom usmereno ka spolja, ka društvenim ustanovama delatnostima smeštenim izvan porodice, u sferi javnog. Uz to, strategijsko delanje predstavlja porodičnu praksu i u smislu raspona elemenata od nepromišljenih odluka, do dobro isplaniranih i osmišljenih akcija. Strategijsko delanje takođe poseduje kvalitete porodičnih praksi kao što su dinamičnost (skup aktivnosti – *agency* kvalitet), redovnosti (pridržavanje određenih pravila radi ostvarivanja određenih ciljeva, ili pak nesvesna reprodukcija određenih obrazaca ponašanja), ali i fluidnosti (preusmeravanja kursa delanja usled promenjenih ekonomskih okolnosti, usled promenjenih prioriteta, značajnih događaja u porodici itd.). Dakle, u strategijama delanja kao porodičnim praksama se susreću dva glavna aspekta: na jednoj strani strukturalna ograničenja kao polazišta za delanje i elementi nesvesnog u vidu reprodukovanja postojećih modela delanja i, na drugoj strani, aspekti akcije iskazani kroz aktivno delanje članova porodice u ostvarivanju određenih ciljeva i prevladavanju postojećih ograničenja. Još treba istaknuti da ćemo se u razmatranju oblasti strategijskog delanja oslanjati na burdijeovsku tradiciju istraživanja strategija delanja utemeljenih na habitusu, odnosno, posredno na obimu i kompoziciji različitih tipova kapitala (Bourdieu, 1986; Allatt, 1993; Savage et al, 2005).

Istraživanje porodičnih praksi strategijskog delanja se sastoji od ispitivanja da li ono postoji i kakve je prirode, i još specifičnije, da li postoji diverzitet strategijskog delanja ili je njegova priroda monolitna. Što se tiče samog koncepta **strategije domaćinstava** on je prvenstveno upotrebljavan u studijama Latinske Amerike i Afrike gde je registrovana jednaka važnost neformalne i formalne ekonomije u svakidašnjem ekonomskom ponašanju u siromašnim gradovima, da bi do intenzivnije upotrebe

ponovo došlo u studijama nastajućih društvenih struktura i promena u postsocijalističkim zemljama Istočne i Centralne Evrope i studijama koje su se bavile postfordističkom restrukturacijom kroz porodicu i rad (Wallace, 2002: 276). Glavna novina koju sa sobom donosi ovo usmerenje na strategije domaćinstava je isticanje značaja neformalnih oblika rada (netržišnog, domaćeg itd.) i ekonomskih aktivnosti (forme recipročne ili neplaćene razmene između domaćinstava ili samosnabdevanje) i značaja dejstvenosti (*agency*) u odnosu na strukturu. U tom novom pristupu društvenim akterima bi trebalo da se ostavi deo manevarskog prostora u kojem oni kroz određene strategijske akcije, razvijene na relativno autonomnim odlukama, produkuju ishode koji su u skladu sa njihovim interesima, čime se ublažava slika ljudskih akcija kao posledica društvenih struktura i nesvesno usvojenih pravila (Bourdieu, 1990).

Kada je reč o strategijama porodica²⁵, one se definišu kao relativno trajne orijentacije grupe ka postizanju ciljeva koji mogu pripadati ekonomskoj, obrazovnoj, zdravstvenoj, kulturnoj, religijskoj sferi. Tako se porodice pojavljuju kao aktivni subjekti u planiranju svoje budućnosti, svakako preko niza pregovora koji se dešavaju unutar porodice, polazeći od resursa koji su im na raspolaganju. Strategijsko delanje ipak ne može u potpunosti biti određeno racionalno uspostavljenim ciljevima i planovima za njihovo dostizanje, jer porodice, baš kao i pojednici koji ih čine, većim delom deluju iz kulturnih obrazaca miljea kojima pripadaju - na nivou pojedinca se radi o habitusu sačinjenom od seta dispozicija usvojenih kroz proces socijalizacije date društvene strukture. Stoga je moguće govoriti o strategijskim praksama porodica koje nisu sasvim osveščene, bilo da za takvu tvrdnju posežemo za argumentima koji govore o gotovim modelima porodičnih akcija karakterističnim za određene tipove porodica, bilo da govorimo o strukturalnim određenjima porodičnih vizija. Pored toga, strateško pozicioniranje porodice postoji samo u socijalnom polju nejednake distribucije ekonomskog, kulturnog, socijalnog i simboličkog kapitala, te se porodica konstituiše kao subjekt akcije u polju relativno određenih mogućnosti i izbora. Sa druge strane, ni

---

²⁵ Treba napomenuti da smo svesni razlike između pojmova porodice i domaćinstva, ali da je u radu odluka da govorimo o strategijama porodica (iako literatura na ovu temu dominantno govori o strategijama domaćinstava) bazirana na tome što je fokus istraživanja interakcija porodičnih praksi (roditeljstva, roda, procesa individualizacije porodičnog prostora itd.) i strukturalnih elemenata iz perspektive porodični odnosa.

izbor strategija ni posledice grupnih i individualnih akcija nisu u potpunosti predvidivi, što podvlači činjenicu da strukturalni determinizam nije sveopšti.

Ova pitanja nas vode ka teorijskoj dilemi koja domaćinstva su u prilici da uopšte racionalno planiraju svoju aktivnost, a koja nisu, odnosno pitanju zastupljenosti i udelu racionalnih i neracionalnih elemenata. Strategijskom mišljenju je inherentan princip racionalnosti, drugim rečima, tek delanje koje uzima u obzir sistematičan račun odnosa ulaganja i rezultata, koje kombinuje više sredstava kako bi se došlo do ostvarenja određenog cilja i u tom procesu koristi različite izvore može biti okarakterisano kao strategijsko. Međutim, postavlja se pitanje da li članovi domaćinstva zaista sede kod kuće i vode racionalne razgovore o tome šta su prioriteta u budućnosti, zatim kada je i šta potrebno uraditi sa potpunom svešću do čega će pod datim okolnostima dovesti takva akcija i nakon toga se striktno pridržavaju dogovorenih planova, ili postoje aspekti delanja domaćinstava koji nisu svesno uneseni, gde proračuni nisu striktno izvedeni, a do određenih rešenja se dolazi slučajno i neplanski (Morris, 1987; Harris, Morris 1986; Hutchinson, 2012).

I druga istraživanja pokazuju da je najveću prepreku racionalnosti u sprovođenju konkretne strategije domaćinstva predstavljaju strukturalna ograničenja. Koliko domaćinstvo ili pojedinac u domaćinstvu ima prilika da vrši izbore jeste pitanje širih socijalnih i ekonomskih struktura. Bitno se razlikuje opseg izbora strategija koje imaju bogate porodice u odnosu na siromašne porodice, bilo da se govori o ekonomiji ili kulturnoj konzumaciji domaćinstva. Mi i dalje možemo govoriti o izboru u okviru kontekstualnih ograničenja, ali je kvalitativna razlika na koju želimo da ukažemo razlika u broju mogućnosti za jedne u odnosu na druge. Dalje, ovo znači da su domaćinstva sa većim opsegom izbora u prilici da se opredeljuju i opstaju u izvođenju sistemskim okolnostima adekvatnijih strategija, a samim tim u krajnjoj instanci doprinose reprodukciji strukturalnih nejednakosti.

Bilo bi pogrešno iz ovoga izvući zaključak da će sve porodice sa boljim izborom upotrebiti strategije koje vode napretku, a da će siromašne gotovo bez izuzetka donositi odluke koje vode u dublju ekonomsku dubiozu. Strategije nisu tako jednostavne konstrukcije čije je ishode lako predvideti, jer se pored strukturalnih datosti moraju uzeti i drugi značajni faktori, kao što je psihološki, da li u porodici postoji pojedinci koji će

svesno ili nesvesno težiti na sve načine da porodične ciljeve podrede svojim potrebama, ili biološki u slučaju da je neki član porodice hendikepiran, pa se onda jedan veliki deo planiranja mora orijentisati ka toj činjenici. Ovome možemo dodati i kulturološke faktore, pa će tako porodice sa istim resursima, ali različitim vrednosnim usmerenjima postignuti različite rezultate u ostvarivanju istih ciljeva (Pahl, Wallace 1985; Pahl, Wallace 1985a).

Međutim, strukturalne nejednakosti u smislu klase, roda, resursa (Bourdieu, 1990) igraju bitnu ulogu u određivanju izbora strategija. Tako, u zavisnosti od količine resursa i mogućnosti upravljanja njima, neki autori smatraju da jedino bogate porodice imaju priliku da stvaraju strategije i razvijaju planove na izborima, dok siromašne zbog oskudice u resursima nemaju takvu mogućnost (Anderson et al. 1994; McCrone, 1994), iako one moraju da razvijaju raznolike strategije rada usmerene ka preživljavanju, jer su im najpotrebnije (Pahl, 1984; Wallace, Pahl, 1986; Vinay, 1985). Dobar primer ovog predstavlja studija Mercedes De la Roča (Mercedes González de la Rocha) koja polazi od kritike modela *resursi siromaštva* kojim je isticana višestrukost izvora prihoda kao baze za preživljavanje. Ona govori o nezamenljivosti plate kao okidača za druge ekonomske aktivnosti i njeno odsustvo kao dobrog prediktivnog sredstva za propadanje drugih izvora zarade u urbanim kapitalističkim društvima i dodaje da je pristup koji polazi od strategija preživljavanja u okolnostima dubokog restrukturisanje i trajne ekonomske i socijalne oskudice teorijski i empirijski neopravdan (de la Rocha, 2001:72)²⁶.

Roditeljske prakse u kombinaciji sa dostupnim resursima produkuju različite strategije vaspitanja i obrazovanja dece. Specifične norme odgoja dece, oslonjene na profesionalnu pomoć u čuvanju dece, zatim, odabir određenih aktivnosti koje nisu vezane za školu, učenje jezika, sviranje instrumenata, plivanja itd. su velikim delom posledica interakcije usmerenja roditeljskih praksi i dostupnih resursa (Lareau, 2000; Vincent, Ball, 2006; Kraaykamp, Nieuwbeerta, 2000). Komparativno gledajući norme

---

²⁶ Koncept analize strategija koji polazi od strukturalnih ograničenosti ima i jednu inherentnu prednost, koja se ogleda u tome što za razliku od psihološkog pristupa koji operiše individualnim strategijama prevazilaženja fokusiranim na misaone i ponašajne i emocionalne napore usmerene ka upravljanju, redukciji ili uklanjanju stresa (Lazarus, Folkman, 1984), ovaj pristup ističe značaj dostupnosti resursa, socijalne nejednakosti i isključenost, i siromaštvo, dakle faktore koji sprečavaju pojedince da upotrebe aktivne strategije čime se izbegava patologizacija pojedinaca koji se smatraju neuspešnim zbog njihovih kapaciteta i sposobnosti (Midgley, 2010).

odgoja dece, porodice srednje klase svoju ulogu vide u *brižnom kultivisanju* kapaciteta svoje dece, dok se radnička zadovoljava da obezbedi *preduslove za postizanje prirodnog rasta* (hranu, bezbednost, čistoću - Lareau, 2011). Roditeljske prakse koje pridobijaju formu strategijskog delanja su sigurno najočiglednije u domenu upotrebe kapitala. Već opisana istraživanja u delu rada o međuporodičnoj dinamici u vezi sa klasnom strukturom, su pokazala da roditelji srednje klase upravo strategijski upotrebljavaju svoje kapitale kako bi svojoj deci usadili dobre predispozicije za uspeh u polju obrazovanja (kulturni); kako roditelji iz više i srednje klase ulaganjem u školovanje povećavaju mogućnost da im deca u budućnosti dobiju sigurnije i plaćenije poslove (ekonomski); ili kako roditelji iz kulturne frakcije srednje klase pokušavaju da deci oforme mrežu prijateljstava (socijalni) koja bi im u krajnjoj liniji predstavljala komfornije okruženje za uspeh.

Neka istraživanja sprovedena u Srbiji pokazuju određene aspekte svesnog strategijskog delanja porodica. Tako je ustavnovljena da radničke porodice svoje društvene kontakte koriste kako bi u perspektivi omogućile zapošljavanje i materijalnu sigurnost svoje dece, dok porodice srednjeg sloja angažuju socijalni kapital u svrhu obezbeđivanja što boljih uslova za obrazovanje (Tomanović, 2004; 2008; 2010a). Sa druge strane, kada je reč o još jednom aspektu strategijskog delanja, a to je izgradnja i korišćenje socijalnih mreža pomoći, niže klase su pretežno orijentisane na komšije i srodnike radi praktične pomoći dok se više najpre obraćaju svojim prijateljima i to kako bi dobili finansijsku pomoć (Tomanović, 2010).

Klasne/frakcijske odrednice porodičnih praksi se odražavaju i u mnogim drugim poljima strategijskog delanja, od toga kakve će se namirnice koristiti u ishrani (Jackson, 2009), kako će se balansirati između posla i brige o deci (Crompton, Lyolette, 2005; Crompton, 2006; Lyolette et al, 2007), koliko će dece imati porodica (Therborn, 2006), kako će koristiti slobodno vreme, kakav će prevoz koristiti pa sve do fenomena prikazivanja porodičnih praksi u javnosti, naročito „zvezda“ iz različitih miljea (Morgan, 1996; 2011).

Možda čak i očiglednije primere strukturalnih ograničenja u izboru i korišćenju resursa nalazimo u socio-ekonomskim praksama (strategijama) postsocijalističkih zemalja. Zbog specifičnosti razvoja kapitalizma u ovim zemljama, na ekonomsku sferu treba

gledati kao “raznovrsnu, rasejanu ili razmnoženu”, “konstituisanu od mnoštva ekonomskih praksi artikulisanih jednih prema drugima kroz dinamične i kompleksne načine i na različitim mestima i prostorima” (Smith, Stenning, 2006: 190). U ovakvim uslovima rame uz rame sa formalnom ekonomijom stoje i neformalna i alternativna ekonomija, pa tako *reciprocitet* i *ekonomija mojih* (Lee, 2000) igraju jednako važnu ulogu u ekonomijama domaćinstava i tokom i nakon sloma socijalističkog sistema. To je najbolje pokazano u radovima Alene Ledeneve o formi razmene preko ličnih odnosa (*blat*) kojima se obezbeđuju kratkoročne zalihe za svakidašnju upotrebu boljeg kvaliteta i po pristupačnijim cenama, zatim obezbeđivanju pristupa obrazovanju, zdravstvenoj nezi, pronalasku posla, unapređenju na poslu (Ledeneva, 1998). Koliko je solidarnost između generacija važan aspekt u porodičnim praksama pokazuje istraživanje u Bugarskoj, gde je čak 70% ispitanika bilo uključeno u neki vid međugeneracijske razmene²⁷ (Kovacheva, 2002). Pored oslanjanja na “svoje”, najsiromašnije porodice ozbiljno računaju i na socijalna davanja države, iako su ona mala i nedovoljna za preživljavanje (Burawoy et al. 2000).

Kada je već reč o postsocijalističkom kontekstu, treba pomenuti da su istraživanja socio-ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji pokazala nekoliko modela strategijskog delanja. Kada je reč o ekonomskim strategijama, rezultati ukazuju na to da se u uslovima niskog životnog standarda, nesigurne zaposlenosti i niske cene rada, odnosi unutar domaćinstava reorganizuju na takav način da povećaju resurse domaćinstva kroz dodatne radne aktivnosti i to, kako one plaćene, tako i one neplaćene (proizvodnja hrane i obezbeđivanje usluga za svoje potrebe (Babović, 2009, 2009a). Drugo, porodično zgušnjavanje manifestovano kroz formu proširene porodice i uslovljeno stambenom i finansijskom deprivacijom i slabljenje institucionalne podrške u brizi o starima, bolesnima i deci, takođe je registrovano kao socio-ekonomska strategija domaćinstava svih klasa u Srbiji (Petrović, 2011). Ova druga tendencija, dodatno obeležena rastom udela patricentričnih domaćinstava, padom udela nuklearnih formi i porastom jednočlanih i dvočlanih domaćinstava uz zanemaljiv procenat alternativnih formi (Bobić, 2003; 2010; Petrović, 2009), eksplicira se kao trend promena u porodičnim strukturama u Srbiji u periodu postsocijalističkih promena i označava kao

---

²⁷Pozajmljivanje novca, davanje hrane, usluge vezane za kućne popravke i poslove, ili usluge brige o deci i starijima su uobičajene prakse.

retradicionalizacija i repatrijahalizacija. Prva dva nalaza je moguće proveriti, na kvalitativnom materijalu, naročito zbog toga što su obe studije koristile rezultate anketnog istraživanja, a još važnije, moguće je ustanoviti, ukoliko se oba nalaza potvrde, u kom stepenu su članovi domaćinstva svesni svojih akcija, drugim rečima, da li u proračunu odnosa materijalnih resursa, strukturalnih ograničenja (u vidu stambene depriviranosti, slabih kapaciteta socijalnih službi brige o starima, bolesima i deci, i loših tržišnih uslova) i kapaciteta domaćinstva (broj radno sposobnih, znanja i veštine za sprovođenje određenih aktivnosti) projektuju strategije dodatnog rada (proizvodnje hrane) i/ili život u proširenim porodicama (suživot nekoliko generacija) radi podizanja materijalnog standarada i kapaciteta za preživljavanje ili se radi o nesvesnoj gravitaciji ka u praksi proverenim i potvrđenim modelima, tj. reprodukciji etabliranih formi porodičnih praksi.

Ovde želimo da pomenemo još dve dimenzije bez kojih strategijsko delanje ne može biti shvaćeno u potpunosti, **vremensku dimenziju** i **opšti društveni kontekst**. Što se tiče vremenskog okvira strategije, reč je o tome da li se radi o kratkoročnom planiranju, kada se u obzir najčešće uzimaju dnevne obaveze i poslovi ili se dugoročno planira, te se onda razmišlja o obrazovanju dece (u zavisnosti od starosti dece ovaj aspekt može pokriti desetogodišnju budućnost) ili se planira ekonomska aktivnost porodice što u mnogim slučajevima zahteva višegodišnji plan (Edgell Backer, Moen, 1999; Lucas, 2006). Drugo, može se govoriti o opštim društvenim okolnostima koje strategije čine značajnijim. Problematizujući to pitanje, Kler Valas (Clare Wallace) imenuje nekoliko njih, a glavne su nagle društvene promene koje ostavljaju domaćinstva u rizične i neizvesne situacije, zatim, ukoliko je veliki deo ekonomije neformalan ili takav postaje pa se onda domaćinstva oslanjaju na širok spektar resursa unutar i izvan porodice što zahteva ozbiljnije strategijsko planiranje, i na kraju povećan broj žena na tržištu, čime se relativizuje status tradicionalno definisanih zadataka kao prirodno ženskih, i prelazi na racionalno sagledavanje strategija za njihovo obavljanje (Wallace, 2002; 287-288).

Na kraju, u analizi porodičnih praksi strategijskog delanja moramo biti svesni opasnosti umetanja strategijskog razmišljanja članovima porodice ili porodici kao grupi (Knights, Morgan, 1990) koje praktično vodi do stvaranja identifikacione matrice kroz koju pojedinci ili grupe kao subjekti akcije jedino postoje. Ovim se zapravo akciji pridaje specifičan racionalni i individualistički okvir koji stvara iluzija da strategija operiše kao

moć koja normalizuje i individualizuje, a da ona u stvari prisiljava ljude i grupe da deluju strateški i preuzimaju odgovornost za rezultate odabranih i upotrebljenih strategija, a time se samo učvršćuje doživljaj realnosti kroz diskurs strategije. Mogućnost da se izbegne volunjarističko nametanje strateškog delanja društvenim akterima i posledičnog zanemarivanja ključnog pitanja distribucije moći vidimo u Vardovom ekspliciranju dva pristupa izučavanju strateškog delanja uvođenjem opšte podele na slabu i jaku definiciju strategije (Warde, 1990) kao teorijsko-metodološko polazište u istraživanju ovog fenomena²⁸. Jaka definicija je ona koja pretpostavlja porodice kao grupe pojedinaca koji zasedaju i planiraju svoje buduće aktivnosti sa jasno definisanim ciljevima. Nasuprot njoj je slaba definicija koja nam ukazuje na to da je u slučajevima postojanja relativno konzistentnog delanja porodice u dužem vremenskom periodu iz datih rezultata moguće retroaktivno izvesti određene vrste strategija. Smatramo da slaba definicija mora biti osnovno polazište za istraživanje, gde se neće pretpostaviti racionalno planiranje budućnosti svih porodica sa potpunom svešću posledica određenih strategija, već treba krenuti od obima i kompozicije resursa kojima raspolažu, i na osnovu njih identifikovati glavne smerove strateškog delanja, a onda uvesti i ličnu perspektivu, autentično objašnjenje ciljeva domaćinstva, opažanje mogućnosti i načina nošenja sa konkretnim životnim promenama i društvenim izazovima. Ovaj drugi aspekt bi nam pružio dublji uvid u to da li, i u kojoj meri, domaćinstva svesno, racionalno i dosledno planiraju, a u kojoj, određena habitusom, zapravo koriste gotove obrasce praksi, bez sistematičnih planova, jednostavno ih reprodukujući.

---

²⁸Ovaj teorijski pristup još treba povezati sa metodologijom istraživanja, pa prema mišljenju nekih autora jaka definicija više odgovara kvalitativnom pristupu koji dozvoljava ispitanicima da ekspliciraju svoje pozicije i objasne racionalnost svog delanja, ili kako ljudi objašnjavaju svoju svakodnevnu borbu sa različitim zahtevima i kako percipiraju svoje šanse (Wallas, 2002).

3. Operacionalizacija istraživanja

Predmet ovog istraživanja su porodične prakse u Srbiji – i to kako one koje se odvijaju unutar porodica, tako i one koje su karakteristične za porodice istog društvenog položaja, ili neke druge karakteristike prema kojoj se porodice mogu grupisati. Fokus istraživanja, pri tom, jesu posledice uspostavljanja simboličkih granica duž rodni, generacijskih i statusnih (kulturnih, ekonomskih, socijalnih) linija na porodične prakse. U tu svrhu istraživaće se priroda podele poslova u porodici, način donošenja odluka, digitalne prakse članova porodice, prakse roditeljstva, obrazovanje dece, shvatanja i interpretacije porodičnog statusa i porodične forme, i strategije delanja porodica. Porodične prakse će biti činilac preko kojeg će se ustanoviti da li su unutarporodična i međuporodična dinamika oblikovane simboličkim granicama. Takođe, testiraće se i hipoteza da su porodične prakse glavni medijum za uspostavljanje i reprodukciju granica.

Ciljevi istraživanja su višestruki:

- a) Testiranje mogućnosti i dometa primene koncepta simboličkih granica u oblasti porodičnih praksi;
- b) Identifikacija i deskripcija simboličkih granica koje se povlače duž generacijskih, rodni i statusnih linija u porodicama u Srbiji;
- c) Utvrđivanje i analiza posledica uspostavljanja simboličkih granica duž rodni, generacijskih i statusnih linija na porodične prakse;
- d) Identifikacija i analiza granica koje se uspostavljaju u porodičnom polju, tj. između porodica različitog društvenog položaja;
- e) Analiza međuodnosa strukturalnih karakteristika porodice i unutarporodičnih praksi;
- f) Identifikacija i analiza različitih tipova strategija delanja porodica u Srbiji.

3.1. Hipoteze, istraživačka pitanja i značaj istraživanja

Glave hipoteze istraživanja se mogu definisati na sledeći način:

- Simbolička podela porodičnog prostora se odvija duž rodni, generacijskih i statusnih linija.
- Simboličke granice imaju realni uticaj na oblikovanje porodičnih praksi.
- Porodične prakse su glavni medijum za uspostavljanje i reprodukciju simboličkih granica.
- Porodično polje je ispresecano granicama koje označavaju razlike između različitih društvenih položaja porodica – iskazanih preko obima i kompozicije kapitala.

Osnovna istraživačka pitanja na koja bi istraživanje trebalo da da odgovore jesu:

- Da li se porodični prostor može rekonstruisati na osnovu granica između rodni i generacijskih praksi?
- Koji tipovi granica se pojavljuju u porodičnim praksama, i to kako u međuporodičnim tako i unutarporodičnim odnosima?
- Kakve su karakteristike simboličkih granica? Da li su propustljive ili nepropustljive, trajne ili kratkoročne, da li su statične ili fluidne, eksplicitne ili implicitne, fiksirane ili prenosive, pozitivne ili negativne itd.
- Koji su mehanizmi re/rodukcije granica kroz porodične prakse?
- Da li postoji svest ispitanika o postojanju granica, i ako da, kako ih oni objašnjavaju.
- Koje porodične prakse su dominantni medijum za produkciju i prenošenje granica?
- Da li granice utiču da se prakse organizuju u koherentne celine? Drugim rečima, da li, na primer, postojanje rodni granica utiče na to da žene po pravilu obavljaju isti skup porodičnih praksi, koje su različite od skupa praksi koje većinski obavljaju muškarci?
- Kako se porodične prakse slažu u kompleksnije forme delanja, tj. strategije i da li postoji povezanost između postojećih granica u datom polju i tipova strategijskog delanja.

Društveni značaj istraživanja ovih pitanja ogleda se u nameri da pokažemo da iscrtavanje granica prati linije društvenih nejednakosti i suštinski služi njihovom iskazivanju, produženju i jačanju, distribuciji moći na osnovu normi i resursa. Porodične prakse obiluju nejednakostima, a najočigledniji i najistraživaniji problem je maskulina dominacija. Žene u većini slučajeva obavljaju kućne poslove, a to je slučaj čak i kada su zaposlene (Bourdieu, 2001; Crompton et al. 2005; Isić, Dodić 2011; Bobić, 2012; Tomanović, Ignjatović, 2004), one su dominantno žrtve nasilja u bračnim odnosima, a tu je i pitanje pozicije prilikom donošenju odluka ili upravljanje finansijama porodice (Babović, 2010). Iako uopšteno žene mogu imati veći simbolički kapital koji se generiše iz porodične uloge brige o potrebama drugih i faktičke zavisnosti od njenih veština u porodičnoj svakidašnjici, raspodela drugih kapitala pretežno favorizuje poziciju muškaraca (Knudsen, Waerness, 2008; Oinonen, 2008; Weeks et al. 2001; Lutz; 2002). Istraživanje nejednakosti u rodnim odnosima u porodici može voditi politikama edukacije usmerenih ka rodnoj ravnopravnosti (ublažavanje tradicionalnih rodnih obrazaca porodičnih praksi tj. patrijarhalne osnove u organizovanju porodičnog života) koje bi bile realizovane u školama, društvenim centrima, preko programa vladinih i nevladinih organizacija, medijski popularizovane, i moguće konkretno promovisane i plasirane putem donošenja novih zakona koji će težiti boljem balansu u distribuciji obaveza između žena i muškaraca, na primer, obavezivati muškarce da se aktivnije uključe u neke faze staranja o deci. Rezultati mogu istaknuti značaj socijalne podrške u vidu jeftinijih (svima dostupnih) službi pomoći u čuvanju dece (predškolske ustanove – vrtići i obdaništa), naročito za porodice gde su žene zaposlene, i na kraju čak i na ukazivanje nužnosti intenzifikacije politike većeg zapošljavanja žena i jednakih zarada. Identifikacija nivoa individualizacije porodičnog prostora (naročito vezano za mlađe članove) takođe može voditi usmeravanju programa državnih organa zaduženih za stambena pitanja (Republička agencija za stanovanje, gradske/opštinske stambene agencije) ka jačanja stambenih kapaciteta stanovništva, što u perspektivi obezbeđuje kvalitetniji život svih generacija u porodici.

Analiza porodičnih strategija u svetlu porodičnih praksi treba da pokaže da usvojene društvene norme mogu biti prepreka boljem planiranju i organizovanju kapaciteta, ali je takođe namera da ukažemo na to da neuspešne porodice nisu neadaptirane porodice ili prosto "lošiji igrači", već da strukturalne nejednakosti u vidu nejednake distribucije

kapitala predstavljaju polazište za strategijsko delanje te da bi zapravo bolja redistribucija kapitala i veći pristup resursima, u ovom kontekstu preko različitih državnih programa besplatnog obrazovanja u određenoj oblasti, na primer poljoprivrednika u oblasti poljoprivrednih tehnologija, i subvencija, na istom primeru u vidu obezbeđivanja početnog kapitala i sredstava, uticao na uspeh porodičnih strategija. Sumarno, rezultati bi mogli biti vodič za programe socijalnih službi za efikasnije rešavanje pitanja ugroženih kategorija stanovništva.

Istraživanje je pokušaj da se pokaže kakav je uticaj određenih strukturalnih elemenata porodice na njeno strategijsko delanje, kroz "filter" porodičnih praksi. Studije koje se bave pitanjem strategija domaćinstva se pretežno orijentišu na pitanja direktnog uticaja strukturalnih elemenata porodica na njihove planove i često zanemaruju značaj unutarporodične dinamike i njen potencijal da preusmerava način na koji će se porodični resursi koristiti. Time se u nekoj meri analizi pridodaje element delanja, jer se polazi od strukturalnih potencijala (u neku ruku datosti) porodice, ali se ishodi povezuju sa kapacitetima pojedinaca kao članova porodice i kapacitetima sadržanim u kvalitetu porodičnih odnosa.

Glavni akademski doprinos rada trebalo bi da se ogleda u primeni koncepta simboličkih granica u oblasti porodičnih praksi. Time bi se proverila upotrebljivost dopunjenog koncepta simboličkih granica u analizi određenog polja društvenog života, tj. analizi porodičnog polja, koja do sada nije rađena. Konkretni doprinos bi se ogledao u testiranju eksplikativne moći teorijskog koncepta simboličkih granica, drugim rečima, dobijanju odgovora na pitanje kolika je heuristička vrednost njegove primene u oblastima unutarporodičnih i međuporodičnih podela i tačnosti modela vezane za pretpostavke o nužnosti iscrtavanja granica po pravilima potvrđivanja istovetnosti i isticanja različitosti u praksama. Na drugoj strani, ovakva analiza bi pokazala teorijsku i istraživačku validnost integrisanja koncepta simboličkih granica sa konceptom porodičnih praksi. Pored toga, rad bi trebalo da doprinese razradi koncepta njegovom operacionalizacijom u istraživanju, ali i da ukaže na dalje smerove njegove razrade, primene i testiranja.

4. Metodološki okvir istraživanja i analize

4.1. O projektu

Istraživački projekat na kome će biti zasnovane analize za potrebe ovog rada nosi naziv “Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i domaćinstava društava Jugoistočne Evrope u vremenu krize”. Projekat je realizovan u periodu od 2014. do 2016. godine u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini uz finansijsku podršku Švajcarske nacionalne fondacija za nauku (SNSF) u okviru SCOPES programa. U njegovu realizaciju uključeni su Departman za sociologiju Univerziteta u Cirihu (Švajcarska); Centar za empirijske studije kulture Jugoistočne Evrope (Srbija), Institut za društvena istraživanja “Ivo Pilar” (regionalni centar u Splitu - Hrvatska), Departman za sociologiju Univerziteta u Mariboru (Slovenija) i Ekonomski institut iz Sarajeva (BiH). Koordinator projekta je bio prof. dr Jorg Rosel (Jörg Rössel) sa Departmana za sociologiju Univerziteta u Cirihu.

Glavni cilj ovog istraživačkog projekta bio je identifikacija, deskrepcija i klasifikacija promena u društvenim praksama pojedinaca i domaćinstava u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini koje je izazvala aktuelna svetska ekonomska kriza.

Kandidat je član tima Centara za empirijske studije kulture Jugoistočne Evrope i aktivno je učestvovao u koncipiranju istraživanja, terenskom radu i analizi podataka.

4.2. Uzorak

U istraživanju je korišćen kombinovani istraživački nacrt (*mixed methods research design*). Gledano kroz faze, najpre je sprovedeno anketno ispitivanje na uzorku od po 1000 ispitanika u četiri ciljna društva, a zatim je na osnovu rezultata anketnog istraživanja u socijalnom prostoru indentifikovano 32 domaćinstva (na osnovu obima i kompozicije kapitala) sa čijim odabranim predstavnicima su urađeni polustrukturisani intervjui. Pored toga, u okviru istraživanja obavljeno je još 25 grupnih intervjua sa domaćinstvima koja su posebno pogođena ekonomskom krizom: penzionerima sa

malim primanjima, zemljoradnicima sa malim posedima, primaocima socijalne pomoći, siromašnim romskim porodicama i porodicama koje žive od doznaka iz inostranstva.

Anketno istraživanje domaćinstava u Srbiji sprovedeno je početkom 2015. godine na nacionalno proporcionalnom stratifikovanom slučajnom uzorku. Prva faza stratifikacije uzorka odnosila se na regionalni nivo, a u drugoj fazi uzorak za svaki region je stratifikovan prema veličini naselja (za ovu svrhu je korišćena četvorostepena kategorizacija veličine naselja: do 2.000 stanovnika, između 2000 i 10.000 stanovnika, između 10.000 i 100.000 stanovnika i preko 100.000 stanovnika). Kako bi se obezbedila slučajnost uzorka, u svakoj fazi je upotrebljavana standardna metoda slučajnog odabira. Najpre je slučajno birano naselje u okviru stratuma, definisanog preko regiona i veličine naselja, zatim je određena slučajna polazna tačka unutar naselja, pa slučajan odabir domaćinstva preko metoda pravca kretanja i na kraju slučajan odabir ispitanika unutar domaćinstva upotrebom Kišovih tablica. Ruralna i urbana područja su definisana preko veličine naselja i osnovnog tipa delatnosti. Uzorak je obuhvatio 1000 ispitanika naseljenih na teritoriji Srbije.

Populacija koju uzorak reprezentuje je stanovništvo Srbije starosti iznad 25 godina, jer se pretpostavilo da je mala verovatnoća da mladi od 25 godina mogu biti ravnopravni kreatori aktivnosti domaćinstva i da mogu neposredno da izveštavaju o formulisanju i realizaciji strategija. S obzirom da je istovetno istraživanje sprovedeno u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dostupni su podaci za komparativnu analizu sa zemljama iz okruženja koje su bile deo zajedničke države i u međuvremenu imale različite uspehe u post-socijalističkoj transformaciji.

4.3. Instrumenti istraživanja i dizajn analize

Upitnik je sadržao 73 pitanja organizovanih tako da pokrivaju veliki broj oblasti. Prva baterija pitanja se odnosila na socio-demografske podatke ispitanika: mesto stanovanja, bračni status, godište, pol/rod. Druga se odnosila na ekonomiju i ekonomske aktivnosti domaćinstva: zanimanja, zaposlenost članova domaćinstva, promenu zanimanja, primanja i druge izvore prihoda, opredmećen ekonomski kapital (zemljište, kuća, vikendica, kola i njihove vrednosti), dodatne ekonomske aktivnosti domaćinstva

(proizvodnja hrane, odeće, obezbeđivanje usluga), zaduženja, finansijsku pomoć, velike investicije i oblasti redukcije potrošnje. Treća baterija pitanja se odnosila na socijalne mreže poverenja i pomoći: na primer, kome najviše veruju, sa kim se najčešće viđaju i druže, kome se najpre obraćaju za pomoć i koju vrstu pomoći najčešće pružaju. Četvrta se odnosila na životni stil: kulturni kapital (knjige, instrumenti, umetnička dela itd.), kulturne preferencije (koju muziku slušaju, koju literaturu čitaju, šta misle o radu određenih stvaralaca itd.), kulturnu potrošnju (koliko i na koje kulturne potrebe prosečno troše), zatim, šta rade u slobodno vreme, koliko često i u koju svrhu koriste internet, gde idu na odmor, da li se hrane u restoranima i koliko često itd. Peta se odnosila na formu i unutrašnju dinamiku domaćinstva: broj članova i generacija, rodnu podelu rada, način odlučivanja, odnose između odraslih i mlađih članova. Šesta na vrednosti članova domaćinstva: opšte vrednosti (poštovanje tradicije, bezbednost, materijalna sigurnost, duhovni rast, kreativnost, nacija, religija, broj dece), zatim religioznost i religijske prakse članova i njihov odnos prema homoseksualnosti, razvodu, abortusu, smrtnoj kazni, prostituciji i tome slično. Kako bi se odredio uticaj krize, ispitanici su za sve oblasti pitanja davali uporednu informaciju o trenutnom stanju i onome koje je bilo pre pet godina.

Podaci iz anketnog istraživanja će biti korišćeni i u opisivanju unutrašnje dinamike porodica za celu populaciju. Na osnovu odgovora na prvu grupu pitanja sačinjeno od sledećih tvrdnji, biće istraživan fenomen patrijarhalnosti: **1.** pri velikoj nezaposlenosti, muškarci bi trebalo da imaju prednost pri zapošljavanju u odnosu nad žene; **2.** ako žena zarađuje više od muža mogući su problemi u porodici; **3.** trebalo bi da žene imaju veću ulogu na rukovodećim mestima u društvu, poslovnom svetu, kulturi i politici; **4.** malo dete će sigurno patiti ako je majka zaposlena; **5.** muškarci su po pravilu uspešniji na svom poslu nego žene; i **6.** stavova ispitanika prema razvodu.

Ovim želimo da istražimo kakvi su stavovi ispitanika povodom muško-ženskih praksi u ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i privatnoj (porodičnoj) sferi. Na osnovu analize stavova ispitanika će se doći do distribucije mišljenja ispitanika o važnosti patrijarhalnih principa u uređivanju porodičnog života prema kategorijama kao što su rod, radni status i obrazovanje.

Druga grupa pitanja će nam dati sliku kakvi odnosi u porodicama preovladavaju. Preko njih ćemo saznati da li većina porodica računa na pomoć drugih članova, da li predstavljaju pomoć i podršku jedni drugima, i da li odluke donose kolektivno. I ovi podaci će biti prikazivani prema kategorijam roda, radnog statusa i obrazovanja. Grupu čine sledeće tvrdnje: **1.** članovi domaćinstva traže pomoć jedni od drugih; **2.** članovi domaćinstva vole da provode slobodno vreme jedni sa drugima; **3.** članovi domaćinstva konsultuju jedni druge kad donose odluke; i **4.** u zavisnosti od situacije, različite osobe preuzimaju ulogu vođe u našem domaćinstvu.

Treća grupa pitanja će nam poslužiti ispitivanju životnih fokusa i vrednosti, tj. koje se oblasti života rangiraju kao posebno važne. Glavni nalaz bi u ovom delu trebalo da bude kako se porodica rangira u odnosu na druge sfere života. Pored ocene opšte važnosti porodice u životima pojedinaca, u ovim delu želimo da mapiramo stavove ispitanika prema značajnim pitanjima vezanim za porodični život, kao na primer, kakvo mišljenje imaju prema razvodu i homoseksualnosti (posredno o formi braka pa i porodice koja bi bila alternativa tradicionalnim formama porodičnog života).

Analize anketnih podataka će se nastaviti pokušajem da se utvrdi faktičko stanje u oblasti podele kućnih poslova i roditeljskih obaveza. Opšta slika podele kućnih poslova u porodicama u Srbiji će se formirati na osnovu podatka iz anketnih pitanja u kojima se navode podaci o tome ko obavlja koje poslove u domaćinstvu u rasponu od kupovine hrane, pranja veša, usisavanja, pranja sudova, brige o kućnim ljubimcima, do baštovanstva, pranja prozora, peglanja, kuvanja, popravljanja automobila, krečenja i brige o starijim članovima domaćinstva. Što se tiče roditeljskih obaveza njih ćemo donekle istražiti preko pitanja ko se većim delom stara o deci (vođenje dece u predškolsko/školu, učenje i izrada domaćih zadataka sa decom, vođenje dece van kuće da se igraju). Ipak, veći deo pitanja roditeljskih praksi će biti rekonstruisan na osnovu intervjua, jer će se njima obuhvatiti mnogi aspekti koji nisu bili pokriveni anketom i koji će zapravo pružiti celovitiju sliku koncepta uloge roditeljstva i njegovog sprovođenja u stvarnost.

Poslednja faza analize anketnih podataka biće temeljena na kombinaciji multivarijantne analize korespodencije i dvostepene klaster analize. Prva metoda će poslužiti da se konstruiše mapa praksi proizvodnje i potrošnje, dok će drugom metodom biti

identifikovane grupe sa određenim strategijama. Krajnji ishod ovih analiza je tipologija strategija domaćinstava i njihovo smeštanje u društvenu strukturu. U analizi praksi domaćinstava korišćene su 22 aktivne varijable sa 68 modaliteta. Kao aktivne varijable su korišćene: **a.** izvori prihoda; **b.** broj izvora prihoda domaćinstva; **c.** dodatne ekonomske aktivnosti domaćinstva, ukoliko ih ima; **d.** proizvodne aktivnosti domaćinstva; **e.** obim proizvodnje hrane za potrebe domaćinstva; **f.** udeo hrane dobijene od roditelja ili rođaka koji žive na selu, koja se koristi za potrebe članova domaćinstva; **g.** koliki je nivo redukcije potreba tokom perioda ekonomske krize; **h.** broj kućnih poslova koje domaćinstvo plaća; i na kraju **i.** broj aktivnosti domaćinstva koje vrše ljudi iz njihovih socijalnih mreža.

Svesni ograničenja anketnog istraživanja kojim se ne može na dovoljno detaljan način doći do autentičnih shvatanja pitanja vezanih za porodične prakse (rodnih uloga, vrednosti vezanih za roditeljstvo, mišljenja povodom generacijskih razlika, podele porodičnog prostora, načina odlučivanja o bitnim pitanjima) i da anketom nisu pokrivena svi aspekti strategijskog delanja (potpuno smisljeno, jer samo intervjuom je moguće rekonstruisati konkretan sklop strategije jedne porodice i doći do subjektivnih objašnjenja razloga određenih izbora) ovaj deo analize će biti nadograđen kvalitativnom metodom. Analiza intervjuja je ključna u empirijskom delu, jer će rezultati ankete pružiti sliku opštu distribucija stavova i faktičko stanje za određene aktivnosti, ali će se preko intervjuja otkriti u kakvim su odnosima strukturalna obeležja, porodične prakse i strategije delanja. Još jednom treba pomenuti da su kandidati za dubinske intervjuje odabrani kao tipični predstavnici klasno-statusnih pozicija čime je zadovoljen kriterijum reprezentativnosti i da za sve ispitanike (32) imamo odgovore na sva prethodno razmotrena pitanja.

Na osnovu analize intervjuja želimo da postignemo dva cilja vezana za strategije delanja. Prvi cilj jeste da se proverí validnost tipologije proizašle iz statističke analize podataka dobijenih anketom, dok je drugi cilj razumevanje na koji način unutrašnja dinamika (porodične prakse) utiču na strategijsko delanje. Specifičnije, kako princip odlučivanja (egalitarni, centralistički i sl.), podela poslova, roditeljski ciljevi, provučeni kroz za ova pitanja vezana opšta mišljenja/shvatanja, tj. simboličke granice, modifikuju načine na koje se porodica nosi sa različitim izazovima i kako planira svoju budućnost. Analiza intervjuja će biti izvor za lociranje glavnih ciljeva delanja porodica i njihovih izvora

(zašto baš ti ciljevi), tj. identifikaciju smisla delanja. Razlog za to jeste što u anketi ne postoje dovoljno detaljni podaci na osnovu kojih bi se mogli odrediti determinatori konkretne unutrašnje dinamike, dok se intervjui upravo fokusiraju na pitanja koja su u vezi sa shvatanjem rodnih i generacijskih praksi, ali i na pitanja obrazovanja, njegove opšte vrednosti za uspeh pojedinaca i porodice, ali i konkretne važnosti, doduše u nekim slučajevima smeštene u dalju budućnost, izbora obrazovanja za decu. Dakle, ključno pitanje koje želimo da istražimo intervjuima jeste kako porodice polazeći od svojih kapaciteta (strukturalna obeležja) kroz porodične prakse produkuju strategijsko delanje, drugim rečima, koliko porodične prakse određuju kako će se koristiti resursi domaćinstva. Svakako, ostavlja se mogućnost da intervjui daju dovoljno materijala da se postave nove hipoteze, pa da se onda, ukoliko to podaci dozvole, provere određenim statističkim modelom na reprezentativnom uzorku, ili generišu pitanja za neka buduća istraživanja.

Što se tiče samog vodiča za intervjue, treba reći da je uključivao pitanja vezana za ekonomiju, kvalitet stanovanja i subjektivnu procenu ekonomskog statusa domaćinstva, zatim grupu pitanja kojima se razgovor usmerio ka socijalnim mrežama (koje mreže se koriste i u koje svrhe). Teme oko kojih se još vodio razgovor bile su orijentisane i na probleme vezane za zdravlje i zdravstvenu zaštitu članova domaćinstva, ali u ulogu države u rešavanju određenih problema, kao i značaja politike u životima članova domaćinstva i politike kao instrumenta za ostvarivanje određenih ciljeva. Jedna od važnijih tema se ticala obrazovanja i to kako opšte ocene kvaliteta i vrednosti u sadašnjem kontekstu, tako i konkretne uloge obrazovanja u životu ispitanika, definisanju profesionalnog puta, uticaja na poboljšanje životnih šansi i sl. Porodicama koje imaju decu postavljena su dodatna pitanja o planovima i očekivanjima vezanim za njihovo obrazovanje. Na ovo se nadovezivao razgovor o rodnim ulogama, da li postoje striktno podele poslova i obaveza, ko odlučuje i šta misle o tome. Formalno, drugi deo vodiča za intervju je obuhvatio teme o promenama u praksama potrošnje i rashode vezane za osnovne potrebe, zatim ulaganje u zadovoljenje kulturnih potreba članova porodice i na kraju pitanja vezana za prakse korišćenja novih tehnologija i načine upotrebe slobodnog vremena. Poslednja grupa pitanja je pokrivala temu promena identiteta, vrednosti, stavova i opšteg poverenja. Intervjui su se obavljali u kući/stanu ispitanika i trajali su između 60 i 120 minuta. Na kraju intervjua se popunjavalo

dopunski listić koji je sadržao glavne karakteristike naselja u kojem se nalazi kuća/stan, opis izgleda kuće/zgrade i dvorišta, zatim opis unutrašnjosti stana i izgleda ispitanika.

Intervjui su, pored ovoga, korišćeni kao glavni izvor podataka za rekonstrukciju simboličkih podela porodičnog prostora. Da bi se istražila ova tema, ispitanicima je postavljen niz pitanja koji se odnosio na njihovo shvatanje ličnih i zajedničkih prostorija u kući/stanu, njihovo funkcionalno određivanje kao takvih i faktičko oblikovanje putem uređivanja prostora prema ličnim ili zajedničkim potrebama, čemu se pridružuje i uviđaj intervjuera u geografiju porodičnog doma – veličina stana, raspored prostorija, namenska sredenost prostorija u smislu da li su pretežno uređene za ličnu ili zajedničku upotrebu. Zatim, pitanja koja su se odnosila na udeo zajedničkih aktivnosti u slobodnom vremenu, tj. da li članovi domaćinstva slobodno vreme koriste kako bi se okupili ili ga u većoj meri koriste za lične potrebe. Jedan deo tog problema je vezan za digitalne prakse, gde bismo želeli da dodamo analizi podatke o tome da li se vreme posvećeno aktivnostima digitalnih praksi i njihova pozicija u organizovanju slobodnog vremena razlikuje između članova porodice, te da li pokazuje određeni generacijski obrazac. Sve skupa, razgovori će poslužiti kao bi se iscertale osnovne linije podele porodičnog prostora, ali kako bi se saznalo koje granice postoje u međuporodičnim odnosima.

Na ovom mestu je još potrebno eksplicirati način na koji će biti analiziran problem praksi prikazivanja, koji ukazuje na simboličko diferenciranje u odnosu na druge. Naime, dva izvora podataka će biti korišćena u tu svrhu, jedan se odnosi na fokus teme koje se pojavljuju u razgovorima i koje govore o tome kako se članovi domaćinstva predstavljaju i time definišu kako žele da budu percipirani. Svesni smo da je ovo osetljiv istraživački zadatak, ali je pažljivo traganje za elementima razgovora u kojima je prisutna kolektivna perspektiva može voditi ka “raspakivanju” slike domaćinstva koju žele da pošalju drugima. Analiza narativa ispitanika bi trebalo da pruži uvid u karakteristike koje članovi određenih porodica smatraju neupitno važnim, ta ih ugrađuju u svoje prakse (porodične, rodne, generacijske) i kako percipiraju svoje okruženje. Zatim, na koji način legitimišu svoje prakse i uverenja, da li se pozivaju na rasprostranjenost (normalnost) određenih oblika ponašanja, ili se pozivaju na praktičnu logiku (to se prosto tako radi), ili se pozivaju na moralne dimenzije ponašanja i sl. Narativi će takođe poslužiti da pokušamo da dođemo do relacionih dimenzija praksi

prikazivanja, tj. ko su Drugi prema kojima se formiraju ili ističu ključne karakteristike porodice.

Drugi izvor je anketni listić na kojem je zabeleženo koji sadržaji obeležavaju ikonografiju doma, da li su to umetničke slike, vajarska dela, ikone i drugi religijski predmeti ili porodične fotografije. U tome se može očitati domen koji domaćinstvo smatra važnim za svoj identitet, i stoga vredan jasnog isticanja. Ovim delom želimo da istražimo unutarporodičnu distribuciju moći, tj. ko je u poziciji da odredi koji elementi ličnog identiteta mogu biti predstavljeni kao zajednički celoj porodici, kao i kakav je odnos ostalih članova porodice prema njemu. Takođe, želimo da dobijemo odgovor na pitanje izvora legitimiteta određenih praksi porodičnog prikazivanja. Da li su one duboko subjektivističke ili svoje poreklo generišu iz široko rasprostranjenih ili klasno određenih normi: na primer, da li tradicija obezbeđuje podršku ideji da se iznad kuhinjskog stola postavi ikona pravoslavnog sveca, pre nego fotografija/slika neke američke muzičke pop zvezde.

4.4. Prednosti upotrebe metode dubinskog intervjua i proces kvalitativne analize

Ovde ćemo se još osvrnuti na dubinski intervjua tako što ćemo kratko obrazložiti razloge za izbor ove metode istraživanja i ukazati na glavne prednosti tog izbora, dok će se u drugom delu dati kritički prikaz procesa analize kvalitativnih podataka. Odluka da se uvrsti kratak osvrt na prednosti koje sa sobom donosi dubinski intervjua dubinskog se opravdava činjenicom da je to bila glavna metoda za prikupljanje podataka, a da je pored toga i glavni izvor podataka za istraživanje kompleksnog odnosa više elemenata. Način na koji se simboličke granice reprodukuju kroz porodične prakse bilo je moguće adekvatno istražiti samo primenom metode dubinskog intervjua, te je neophodno ukazati na njegove osnovne postavke, bilo methodske bilo teorijske, kao i na osetljivost njegove primene i upotrebu podataka.

Relevantnost dubinskog intervjua u istraživanju porodičnih praksi iz perspektive simboličkih granica ogleda se u tome što omogućava da se dođe do pouzdanih podataka o kompleksnim sklopovima rutinizovanih praksi i mišljenja o njihovom značenju.

Razgovor u dubinskom intervjuu ostavlja dovoljno prostora da ispitanik detaljno objasni određenu porodičnu praksu, iz lične perspektive, a intervjueru da proveri pouzdanost informacija koje dobija tokom razgovora. Umesto jednostrane komunikacije, dubinskim intervjuom se može krenuti linijom mišljenja ili iskustva ispitanika, ali u smeru koji je predmet interesovanja istraživanja, dakle, do lične interpretacije istraživanog fenomena (Maccoby, Maccoby, 1954; Brinkmann, 2012; 2013; Johnson, 2002). Istraživač ovom metodom upravo može da dođe do ključnih momenata vezanih za istraživanje, na primer, istorije uverenja da poslovi moraju biti striktno rodno podeljeni u porodici. Ne ostajući na faktičkom stanju, kako se dele poslovi, već se može ići dalje, zašto je to tako u toj porodici. Važno je reći da pažljivo praćenje vremenske dimenzije, kao porodične istorije, zatim, postavljanjem dodatnih pitanja prilagođenih ličnoj priči ispitanika, dubinski intervju donosi bogat kvalitativni materijal koji je na visokom stepenu pouzdanosti.

Još jedan kvalitet koji donosi dubinski intervju ovom istraživanju je što omogućava da se njime traga za mehanizmima koji pokreću složene aktivnosti i kada se traga za dubljim razlozima određenih izbora. To je najvidljivije u slaganju elemenata strategijskog delanja porodice. Naime, radi se o vrlo složenoj aktivnosti koja je uvek uslovljena strukturalnim faktorima, ali gde je teško govoriti o jednoobraznosti praksi porodica koje imaju ista ograničenja. Ishodi stoga mogu da zavise, na primer, i od unutrašnje dinamike porodice, od odnosa koji preovladavaju u porodici. Da li jedinstvena porodica sa egalitarnim odnosima i na generacijkom i rodnom planu ima veće uspehe ili ne, da je naprotiv, to porodica koja je jedinstvena ali učvršćena oko autoritarnih praksi.

Ne manje važna je i činjenica da se dubinskim intervjuom mogu najbolje istražiti racionalni elementi porodičnih praksi. Koliko je porodica svesna svojih praksi, i ciljeva ka kojima su orijentisane je pitanje do čijeg odgovora je moguće doći samo detaljnim razgovorom. Bez ikakve projekcije, bez ikakve sugestije (Kvale, 2016; Johnson, Rowlands, 2012), razgovor donosi narativ o porodičnim planovima. Kroz njih je moguće rekonstruisati nivo svesnog planiranja pojedinaca ili cele grupe, kao i udeo pojedinaca u određivanju glavnih ciljeva delanja. Takođe, dolazi se i do autentičnog objašnjenja određenih izbora, odluka i prakse delanja. Iako ne treba preuveličati

racionalnu stranu porodičnih praksi, bitno je pokušati da se rekonstruiše njen udeo, kao bi se eventualno proverile određene pretpostavke o strukturalnim uslovima planiranja.

Fleksibilnost koju sa sobom donosi forma dubinskog intervjua omogućava istraživaču da kombinuje mnoge tehnike i znanja kako bi iz različitih perspektiva pristupio problemu (Rubin, Rubin, 2012; Warren, 2002; 2012). Kada se vodi razgovor, intervjuisani može da prati neverbalne signale, i da ih koristi kako bi produbljivao razgovor. Pouzdanost iskaza može biti proverena upravo tako što će se dodati neverbalni nivo komunikacije, i to bilo što će istraživač kasnije u analizi ukazati na njega, bilo tako što će on postati izvor za dalju proveru tokom samog razgovora (Archer, Akert, 1980; Talmy, 2010). Tome se dodaje i mogućnost da se uočene nedoslednosti provere. Sučeljavajući ispitanika kontradiktornim iskazima (Holstein, Gubrium, 1997; Brinkmann, Kvale, 2005) koje je izneo tokom razgovora, ako je tvrdio da su odnosi u porodici temeljeni na ideji jednakosti kao i da su ženski članovi isključivo vezani za kućne obaveze.

Podele je vrlo teško istraživati bez da se ideja o njihovom postojanju nametne. Zato dubinski intervjui koji dopušta ispitanicima da iznose svoja mišljenja, da opisuju svoja iskustva i objašnjavaju svoje postupke (Fontana, Frey, 2000; Briggs, 2007), pruža dobar istraživački okvir. Istraživač stoga mora pažljivo da prati gde se podele pojavljuju i kako ih intervjuisani doživljavaju i definišu (Spradley, 1979; Latour, 2000; Parker, 2005) To nadalje znači da će se poći od njihovih definicija i doživljaja, a tek onda se može tražiti detaljnija elaboracija specifičnih pitanja vezanih za granice i njihovu prirodu. Dubinski intervjui polazi od zdravorazumskih shvatanja i objašnjenja iskustava, ali tu ne staje, već prodire u refleksivnije sadržaje da bi se na analitičkom nivou sve zaokružilo kontekstualnim granicama iskustva (Denzin, 2001; Gubrium, Holstein, 2002; Patrick, 2004; Ian Borer, Fontana, 2012).

Dubinski intervjui je za nas ovde važan i zbog toga što istraživač u kasnijim fazama preslušavajući razgovore ili čitajući transkripte aktivno razmišlja o mogućnostima da su način postavljanja pitanja ili postavljanje u samom odnosu ili čak statusne karakteristike učesnika u razgovoru prouzrokovali određene pristrasnosti u odgovorima informanata, što znači da se ti delovi evidencije moraju izostaviti iz dalje analize. Svakako, u zavisnosti od teme, informacije se mogu proveravati i upoređivanjem sa drugim

izvorima, bilo da se konsultuje postojeća evidencija ili da se organizuju novi intervjui kao vid dodatne validacije dobijenih podataka²⁹.

Jedna od osnovnih dilema u kvalitativnim nacrtima istraživanja jeste kada počinje faza analize podataka. Mogućnosti o kojima se često govori jesu da se sa analizom otpočne onda kada je celokupan materijal prikupljen (Seidman, 2009), ili da su nacrt istraživanja, prikupljanje podataka i analiza procesi koji moraju da se odigravaju simultano i kontinuirano (Burgess, 1984; Marvasti, 2004; Flick, 2009; Yin, 2011). Argumenti stanovišta da se analize ne rade dok se ne prikupi materijal, na primer korišćenjem metode dubinskog intervjua, jesu centrirane na izbegavanje nametanja značenja jednog ispitanika drugima, ili nametanje novih tema otkrivenih u ranije urađenim intervjuima. Na taj način se generativan proces intervjuisanja oslobađa subjektivnog uticaja, bilo da dolazi od saznanja dobijenog od konkretnog ispitanika, bilo da je produkt istraživačeve analize većeg obima materijala. Na drugoj strani, ideja da je analiza kontinuirani proces ističe da je ona konstitutivan deo svakog aspekta istraživačkog procesa, te je nemoguće o njoj govoriti kao o posebnoj fazi. Istraživač stalno analizira, na terenu tako što stvara perelimirne analitičke strategije (fokusiranje istraživanja, pisanje beležaka, čitanje beležaka kako bi se pronašle nove teme i pitanja, zapisivanje ideja koje se pojavljuju tokom prikupljanja podataka i sl.). Analiza nakon terenskog dela istraživanja u ovom pristupu se orijentiše na razvijanje sistema za kodiranje (Bogdan, Biklen, 1982). Ipak, potrebno je ovde reći da se razlike među istraživačima mogu bolje objasniti time u kojoj fazi istraživač smatra da je otpočeo eksplicitniju analizu podataka (Bryman, Burgess, 2002), jer je očigledno nemoguće izbeći je u potpunosti. Analiza makar mora da bude prisutna u razmišljanjima istraživača, koja ne mora da prevede u nova pitanja ali koja će ipak imati uticaj na nastavak istraživanja. Konceptualizacija istraživanja je svakako vrlo bitna za određivanje faze kada analiza postaje eksplicitnija, da li se radi o primeni postojećih koncepata i kategorija ili je istraživanje koncipirano tako da se iz njega izvedu novi koncepti.

---

²⁹ Kako nismo imalo mesta da u ovom delu rada dodaknemo temu etičke dimenzije dubinskog intervjua, upućujemo na literaturu koja može biti korišćena u informisanju o ovom problemu. O pravima ispitanika: Kelman, 1972; Kimmel, 1988; Polkinghorne, 2008; o adekvatnom odnosu u intervjuu: Levine, 1998; Duncombe, Jessop, 2002; Porter, 2000; o rodnim aspektima odnosa uspostavljenog u intervjuu: Herod, Andrew. 1993; o posledicama objavljivanja rezultata: Patai, 1987; Seidman, 2009.

Ovaj rad je najbliži poziciji da je analiza najteži ali i najkreativniji aspekt istraživanja (Berg, 2001: 102), te da je stoga analiza integralni deo celokupnog procesa istraživanja. Razgovori sa ispitanicima zahtavaju određen nivo analitičkog razmišljanja, jer pored vodiča za intervju, teme koje se pojavljuju spontano u razgovoru moraju da budu usmerene ka aspektima iskustva koji imaju relevantnost za samo istraživanje. Analiza se ovde sastoji od toga da osnovna ideja istraživanja bude stalno kontekst samog razgovora ali da ujedno i ne naruši njegovu autentičnost. Takođe, analiza sledi odmah nakon obavljenog razgovora i to u više oblika. Najpre, nakon svakog razgovora je vođeno nekoliko vrsti beležaka. Prva je pokrivala opšte karakteristike konteksta ispitanika koje su opažljive. Na primer, povezivani su tip naselja, izgled kuće i određene karakteristike u ispitanikovom govoru i izgledu sa samim sadržajem razgovora. To je zahtevalo da se napravi sumarni prikaz kojim skicirao odnos mikrokonteksta i aktera. Pored toga je analiziran ambijent u kojem se obavljao razgovor, ali je to rađeno analitički, jer je bilo potrebno da se opis enterijera poveže sa određenim društvenim kategorijama ali i sa samim ispitanikom. Tako je u slučaju ispitanice sa velikim obimom kulturnog, koji se između ostalog ogledao i u širokom spektru praktičnih veština, bilo već moguće objasniti kako oskudica ekonomskog kapitala nije bila vidljiva u enterijeru stana. Naime, ona je većinu svog nameštaja samostalno napravila, a uz to je i samostalno dekorisala zidove i reparirala stare stvari. Analitički aspekt je ovde prepoznatljiv u upotrebi teorijskog modela na sklapanje elemenata određenog slučaja. Važno je ovakvu analizu uraditi odmah nakon obavljenog intervju, kada je celokupan uviđaj još uvek dovoljno svež da može da pruži detaljne informacije.

Beleške koje su vođene o „sporednim“ događajima ili aspektima susreta su takođe predstavljale izgradnju baze podataka za upotupunjavanje kasnije analize. S obzirom da se diktafonom ne mogu zabeležiti svi aspekti susreta, važno je bilo voditi beleške o dogovoru susreta, neformalnom delu upoznavanja i razgovora. To je u mnogim situacijama uključivalo upozavanje i razgovore sa članovima domaćinstva koji nisu učestvovali u samom intervjuu. Iako su u pitanju mali isecci njihovih odnosa, bilo je važno kasnije uzimati ih u obzir prilikom analize porodičnih praksi. Relevantnost određenih informacija je bilo moguće proceniti upravo zahvaljujući tome kakav je odnos neki od članova porodice imamo prema intervjuu, ili ako je bio prisutan, prema određenim temama. Na primer, u jednoj porodici je suprug ispitanice odmah iskazao

neprijateljski odnos prema istraživaču, a uz to je u prvom delu razgovora „dobacio“ iz druge sobe kako bi pokazao da negira razgovor na tu temu. Ispitanica je ignorisala njegove reakcije i sve vreme bila vrlo fokusirana na razgovor, a spontanost je bila ogledana u tome da je ceo razgovor imao jednu duboko ličnu dimenziju vidljivu u fokus temi roditeljstva. Sve to nije moglo biti zabeleženo na diktafonu, ali se radilo o vrlo značajnoj informaciji koja je korišćena u kasnijoj verifikaciji nalaza da u ovoj porodici prilikom donošenja odluka i vaspitanja dece žena ima vodeću ulogu. I ovaj deo analitičkih beleški je bilo važno voditi nakon svakog razgovora, kako bi se zadržao što veći obim podataka.

Drugi deo analize je usledio nakon što su prikupljeni svi podaci, tj. nakon što su obavljani svi intervjui i sređene beleške. Prva faza ovog dela analize je obuhvatala čitanje transkripata i upoređivanje sa beleškama kako bi se stvorile osnovne skice profila ispitanika. Skica je uključivala rangiranje porodica prema kapitalima, registrovanje tipa granica, fokus teme (ukoliko je bilo), broj i osnovne osobine članova porodice, lokaciju i sl. Faza je bila praćena beleškama o uvidajima koji su se pojavljivali tokom čitanja sve većeg broja transkripata. Moglo bi se reći da se radi o rudimentarnom kodiranju podataka, nešto nalik rastavljanju baze (Yin, 2011) i pripremi za ponovno sastavljanje putem sistematičnog kodiranja.

Sistematično kodiranje baze je faza koja je usledila i koja je podrazumevala timski rad. Nakon izdvajanja kodova koji su činili deo teorijske sheme projekta, krenulo se sa procesom poznatim u literaturi kao *otvoreno kodiranje*. To znači da se u kodiranje ulazi bez striktnog kodnog sistema, već se specifični kodovi konstruišu iz samog materijala. Oni su odraz praksi samih ispitanika, a nisu pokušaj da se iskustva i mišljenja po svaku cenu smeste u unapred definisane kodove. Timski rad je pored diverziteta kodnog sistema bio i model za proveravanje pouzdanosti procesa kodiranja. Određen broj transkripata je u prvoj fazi kodiran od strane svih članova tima, da bi se kasnije proverila pouzdanost procesa kodiranja preko stepena slaganja u korišćenju osnovnih kodova koji su proizilazili iz projektnog plana. Novi kodovi su bili diskutovani i njihova dalja upotreba je zajednički procenjivana.

S obzirom da se intervjuima stvara ogromna količina teksta, ona mora da bude na neki način analitički redukovana. Otvoreno kodiranje je upravo pokušaj da se redukcija

izvede induktivno, da istraživač u ovoj fazi podatke čita spreman da označi ono što se u samim razgovorima pojavljuje kao značajno (Wolcott, 1990). Ipak, potrebno je istaknuti da se nije radilo o analizi bez teorijske pozadine, dakle, o pokušaju da se izgradi nova teorija (Glaser, Strauss, 1967), već o teorijski uokvirenom kodiranju. Drugim rečima, kodiranje je prvi nivo konceptualizacije baze podataka, kojem tek sledi intelektualni posao povezivanja kodova i interpretacije. Ceo ovaj proces je rađen uz pomoć softvera za analizu kvalitativnih podataka (QDA Miner³⁰) koji je bio od izuzetne važnosti u relativno lakom upravljanju bazom.

Sistem kodiranja jednostavno bi mogao da bude prikazan kao shema kategorija i kodova, gde su kategorije predstavljale opšte teme koje se pojavljuju u razgovorima a od interesa su za istraživanje, a kodovi su konkretizacija tih tema u niz pitanja nižeg nivoa apstraktnosti. Prakse roditeljstva su na primer predstavljale opštu temu koja je analitički razložena na donošenje odluka, slike materinstva i očinstva, institucionalni okvir roditeljstva i sl. Praktično se ovim načinom rada sa bazom isecci razgovora organizuju u kategorije. Ali se ne može ostati na njima, sledeći korak je pregledavanje kategorija i pokušaj da se u materijalu koji se u njima nalazi pronađu obrasci koje ih povezuju. Analiza dakle podrazumeva stalno kretanja od opštijeg ka posebnom i obrnuto, jer ni u jednoj fazi analize kvalitativnih podataka ne postoji linearni tok.

Analiza materijala preko kategorija i kodova nije bila tako jednostavna kao što može da izgleda u prethodnom pasusu. Naime, nakon što su delovi razgovora označeni određenim kodovima, bilo je potrebno da se razmisli o tome kako ta izjava ispitanika stoji u odnosu na celokupni intervju sa njim/njom, zatim, kako stoji u odnosu na iskaze sličnog sadržaja, da li postoji neka reč ili sintagma ili fraza u nekom od razgovora koji jednostavno opisuje ceo kod ili kategoriju, da li je u pitanju granična izjava koju je potrebno kodirati sa nekoliko kodova i da li postoji neka logična veza između njih. U ovoj fazi je takođe bilo potrebno odbaciti neke kategorije koje su se pokazale kao nekorisne. Svakako, konačna odluka o tome da li neku kategoriju tj. temu treba proglasiti „praznom“ je ostavljena za sam kraj kada je bilo moguće pregledati koliko je ona bila učestala u samom materijalu.

---

³⁰ Informacije o specifikacijama softvera mogu se pronaći na ovom linku: <https://provalisresearch.com/products/qualitative-data-analysis-software/>

Upravo je frekventnos određenih tema u narativima ispitanika bila važna u određivanju njene važnosti. Ukoliko se neka tema pojavila više puta u različitim intervjuima, onda je bila dodatno analizirana kako bi se utvrdila značenja koja joj se pridaju od strane različitih ispitanika i time zapravo uvela komparativna perspektiva. Takođe, ponavljanje određenog iskustva jednog ispitanika više puta je ukazivalo na dodatnu pažnju u analizi, da je možda to iskustvo centralno u sagledavanju njegovog narativa. U oba slučaja kvalitativna analiza je dobijala kvantitativnu dimenziju. Kod određivanja važnih tema, važno je bilo stalno preispitivati svoje odluke kako bi se eliminisale pristrasnosti ili predrasude.

Sve ove forme analize podataka su u sebi uključivale stalu refleksiju istraživača, što znači da su kontinuirano beleženi razlozi za određivanje važnosti nekog koda ili kategorije, da su beležena razmišljanja o određenim mišljenjima ispitanika, inspiracije za kasniju analizu ili dileme oko tumačenja određenih sklopova elemenata. Sve te beleške su bile korišćene u različitim fazama analize. Tokom rada sa materijalom su pomagale da se prisete zašto ste uveli određenu kategoriju i koja osobina je tada procenjena kao naznačajnija, dok su u finalnoj analizi doprinosile odlukama šta će biti uključeno u glavnim nalazima.

Već pomenuta komparativna perspektiva je korišćena u analizi opštih karakteristika ispitanika kao i u analizi kriterijuma koji ispitanici koriste u klasifikaciji drugih. U prvom smislu ispitanici su rangirani prema obimu i kompoziciji kapitala (ekonomskog i kulturnog)³¹. Pored podataka dobijenih anketom, intervju u kombinaciji sa posmatranjem je obezbedio dodatne podatke o svakom ispitaniku, a analiza je podrazumevala detaljno upoređivanja između ispitanika koji su u prvom koraku svrstani u istu kategoriju ali i upoređivanje između različitih grupa kako bi se na kraju došlo do vrlo nijansirane slike. Detaljan prikaz je dalje omogućavao da se u objašnjavanju, na primer strategija delanja, koriste nijanse koje su pravile značajnu razliku.

---

³¹ Rangiranje prema kapitalima je uzimalo u obzir: sve izore prihoda, veličinu i sredenost kuće i dvorišta, lokaciju na kojoj se kuća nalazi (lokaciju unutar grada ali i lokaciju u regionalnom smislu), sredenost kuće/dvorišta, posedovanje automobila (broj i vrednost), zatim, kako je kupljen stan, kako je kupljen automobil, šta je nasleđeno i sl. Pored toga je procenjivan obim kulturnog kapitala na osnovu diplome, kulturne opreme o kojoj su ispitanici izveštavali ili koja je bila opažljiva (knjige, umetničke slike, fotografije, muzički instrumenti i oprema itd.), zatim, komentar o diferenciranosti govornog koda i iskazi o praktičnim veštinama.

Upoređivanjem kriterijuma za klasifikaciju je proveravana unutargrupna homogenost i međugrupna heterogenost. Tačnije, upoređivani su kriterijumi ili karakteristike za razvrstavanje ljudi koje koriste ispitanici. Tako su dobijeni neki opšti kriterijumi podela koje ispitanici smatraju važnim, kao i karakteristike koje posebno cene i na osnovu kojih procenjuju vrednost drugih ili se prosto diferenciraju u odnosu na njih. Ovde je posebno vođeno računa o tome da se u odgovorima ispitanika napravi razlika između implicitnih i eksplicitnih principa razvrstavanja.

Analiza podataka nema standardizovanu proceduru niti univerzalno prihvaćenu rutinu, tako da su principi kojima je ona vođena u ovom radu bili logička smislenost analize i relevantnost u odnosu na glavnu ideju rada (ponavljanje pitanja šta je glavna priča – Strauss, 1987; Hughes, 2002). Takav način analize je zahtevao da se pronalaskom novog koda, vratimo na prethodno urađen materijal kako bi se on ponovo pregledao i prekodirao. Ili bi se u konkretnom slučaju ponovo čitao veliki deo intervjua kao bi se pronašli konkretni razlozi za određenu praksu, koja je registrovana ali nije bio jasan kontekst. Kada je pak izjava nedvosmislena onda se traga za njenom dodatnom validacijom u nekom drugom delu razgovora, ili iskazima koji mogu da objasne zašto je to tako. Na primer, ispitanik govori o teškoćama u obavljanju dnevnih obaveza zbog slabog vida, povrede kičme ili sl. Ovde je uvek bilo važno određivanje trenutnog stanja u odnosu na prošlost. Dakle, u ovim slučajevim validacije prakse je izvršena preko ispitanikovog upoređivanja perioda kada je bio fizički zdrav sa periodom u kojem je zdravstveno stanje ograničavalo njegove sposobnosti. Refleksija ispitanika pokazuje šta je bilo najvažnije u tom periodu, čime se zapravo pojašnjava sadašnja praksa. Razmišljajući o tome zašto ne može da pomaže u kućnim poslovima, jedan ispitanik se prisetio perioda kada je bio značajno uključeniji, ali njegova perspektiva je zapravo potvrdila rezistentnost patrijarhalne logike porodičnih praksi, jer je najvažnija informacija bila da je mogao više da zarađuje, a da je žena bila rasterećenija jer nije bilo oskudice u novcu. Ispitanik je u tom sećanju otišao dublje i donekle se opravdao pred suprugom i istraživačem za impulsivne reakcije, time što je uporedio sebe u prošlosti, zdravog muškarca koji zarađuje za zadovoljavajuć život i sadašnjosti, muškarca koji zbog hendikepa, starosti i nedostatka načina da se zaradi novac ne može adekvatno da odgovori na lična očekivanja. Da bi došli do ovog objašnjenja, bilo je potrebno vratiti se na deo intervjua koji nije bio direktno vezan za pitanje o podeli kućnih poslova.

Analiza je zahtevala uslovno rečeno reverzibilan smer i kada se naiđe na kontradiktornosti u izjavama ispitanika ili kada se se primete nekonzistentnosti u modelima koje je generisao sam istraživač. U prvom slučaju se u materijalu tragalo za delovima koji objašnjavaju ovu kontradiktornost ili se proveravalo da li su određeni delovi dobro protumačeni. U drugom slučaju bilo je neophodno revidiranje modela ali i stvaranje beleški o uočenim nekonzistentnostima. Revidiranje modela je bio jedini način da se održi objektivnost, jer bi suprotno značilo da se biraju samo slučajevi kojima se podržava stanovište istraživača (Kvale, 1996).

Još jedan od razloga za vraćanje materijalu bio je pronalazak i isčitavanje nove literature, koja je otvorila novu perspektivu čitanja određenih delova analize ili čak „sirove“ baze. Nova saznanja su mogla da pruže bolje objašnjenje određenih rezultata, ili da se prosto iznova testiraju novi koncepti na materijalu koji je suštinski nastao izvan njih.

Povezivanje kategorija, tj. interpretacija podataka sa pozicije opšte teorije je bila poslednja faza analize. Materijal koji je u više prethodnih faza bio složen je interpretiran tako da pokaže da li i u kojoj meri potvrđuje pretpostavke koje su izvedene iz opšte teorije. To je podrazumevalo i sučeljavanje objašnjenja izvedenih iz teorije koja je bila u osnovi samog nacrtu istraživanja sa alternativnim objašnjenjima rivalskih teorija. Neka od tih sučeljavanja su i eksplicirana u tekstu, dok su neka poslužila da se postojeća argumentacija izoštri i poboljša.

Na kraju je još važno pobrojati celokupni materijal koji je bio korišćen u analizama. Materijal je bio sačinjen od snimaka intervjua, transkripata celokupnih intervjua i etnografskih beležaka koje su vođene posle intervjua i koje su sadržale opšte informacije koje su bile opažljive i delove razgovora i utisaka koji su nastajali izvan snimljenog dela intervjua. Refleksije o procesu kodiranja i analize koje su zabeležene su bile deo materijala u finalnoj fazi interpretacija i sumiranja celokupnog procesa analize.

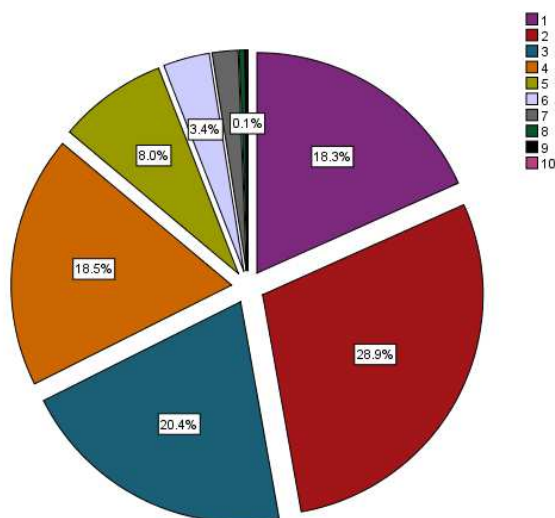
5. Simboličke granice porodičnih praksi u Srbiji – analiza i interpretacija

Ovaj deo rada je u celini baziran na analizi i interpretaciji podataka dobijenih kombinovanim istraživačkim nacrtom. Jedan deo podataka je dobijen anketnim istraživanjem na nacionalno proporcionalnom uzorku od 1000 punoletnih građana naseljenih na teritoriji Srbije. Drugi deo podataka je dobijen korišćenjem metode dubinskog intervjua. Ukupno je urađeno 32 dubinska intervjua, a kandidati za intervjue su birani tako da budu tipični predstavnici različitih društvenih grupacija. Takođe, u njihovom izboru je bilo uključen i teritorijalni kriterijum kako bi se donekle pokrila i regionalna varijabilnost.

Poglavlja analize su koncipirana tako da se rezultati dobijeni dvema metodama nadopunjuju na način koji bi pružio što kompletniju sliku odnosa između simboličkih granica i porodičnih praksi. Kada su na primer, tipologije izvedene na osnovu analize narativa ispitanika, njihova rasprostranjenost je bila proveravana i u opštoj populaciji, naravno uz ograničenja koja su bila uslovljena specifičnošću pitanja koja su bila deo upitnika, i činjenicom da je anketno istraživanje prethodilo fazi izvođenja intervjua. Tipologije koje su konstruisane na osnovu kvantitativnih podataka na drugoj strani su proveravane na kvalitativnoj građi, ili su kvalitativni podaci služili kako bi se dodatno objasnili odnosi između različitih tipova ili elemenata koji čine tipove. Dakle, ili su korišćena oba izvora podataka jer su pružala uvid u različite aspekte istog problema, ili su nalazi dobijeni na jednoj građi dodatno validirani ili detaljno objašnjavani podacima dobijenim analizom druge građe.

5.1. Struktura porodica i bračni status

Grafikon 1: Ukupan broj članova po domaćinstvu

Procenat čine one koje imaju pet i više članova. Porodice koja broje između šest i deset članova čine 6% ukupnog uzorka (Grafikon 1). Jednočlana domaćinstva imaju značajan udeo u uzorku sa 18,3%, ali će i ovi ispitanici biti uzeti u obzir kada se razmatraju porodične prakse, jer su se pitanja iz upitnika pokrivala oblast porodičnih praksi i odnosa, što je njihovim slučajju uključivalo pojedince koji pripadaju drugim domaćinstvima.

Svi intervjuisani ispitanici žive u porodicama. Struktura porodica intervjuisanih prema broju članova je takva da je bilo najviše porodica sa tri člana (12), zatim 7 porodica koje broje četiri člana, 6 sa po dva člana, 4 sa pet članova, jedna porodica ima šest članova i dve imaju po sedam. Kada je u pitanju partnerski/bračni status, bilo je najviše intervjuisanih koji su u braku (23), zatim neoženjenih/neudatih (4), troje razvedenih, jedan udovac i jedna udovica.

Što se tiče partnerskog/bračnog statusa ispitanika (Tabela 1), u uzorku dominiraju oni koji žive u konvencionalnom braku, dok četvrtinu čine neoženjene/neudate osobe. Svakako, prvoj kategoriji, uslovno rečeno, normativno je bliska treća najzastupljenija (udovci/udovice), jer su to ispitanici koji su iz nje faktički izašli usled smrti partnera/ke, kao i kategorija razvedenih, dakle, ispitanika koji su nekad bili u braku. Tek 3%

Podaci dobijeni anketnim istraživanjem sprovedenim 2015. godine u Srbiji na nacionalno

proporcionalnom uzorku od 1000 ispitanika, pokazuju da skoro trećinu porodica čine one koje imaju dva člana (28,9%), a odmah nakon njih slede porodice sa tri (20,4) i četiri člana (18,5). Značajno manji

ispitanika je sebe kategorisalo kroz manje konvencionalnu formu, da žive u vanbračnim zajednicama ili nekim drugim formama. Iako je ideja ovog dela da se prikažu strukture uzoraka, ne možemo da zanemarimo činjenicu da se već na nivou klasifikacije prema partnerskom/bračnom statusu pojavljuju granice. Kada prvenstveno pogledamo podatke iz ankete vidimo da se binarna podela pojavljuje kao glavni nivo diferenciranja. U pitanju je linija bračnog odnosa ili njegovog odsustva, bilo da se radi o željenom ili neželjenom ishodu. Ispitanici su imali mogućnost da svoj partnerski/bračni status slobodno odrede, ali su se oni najvećoj meri opredeljivali za neku od kategorija koja proizilazi iz opažanja partnerstva kao konvencionalnog bračnog odnosa. Iako podatak nije iznenađujuć i iako je jedan nivo simplifikacije uključen kod tumačenja kategorije neoženjen/neudata, ipak se usuđujemo da govorimo o jasnom postojanju simboličke granice koja dolazi iz binarnog shvatanja partnerstva preko kategorije braka.

Tabela 1: Procenat ispitanika prema partnerskom/bračnom statusu

<i>Bračni/partnerski status</i>	<i>Broj ispitanika</i>	<i>%</i>
neoženjen/neudata	208	20.8
razveden/razvedena	82	8.2
udovac/udovica	122	12.2
živim s partnerom/kom u vanbračnoj zajednici	24	2.4
oženjen/udata	559	55.9
nešto drugo, šta	5	.5
Ukupno	1000	100

Podaci iz intervjuja mogu ovde poslužiti da ne ostanemo na spekulaciji o ispitanicima koji su se svrstali u kategoriju neoženjen/neudata. Među intervjuisanima (a bilo ih je četvoro) niko nije problematizovao opažanje partnerstva kroz brak, već su svi iskazali neospornu želju da u njega stupe:

Milan³²: *Lično sam malo indisponiran tim i razočaran što to ide veoma sporo. Ja zaista planiram neku porodicu, brak, a i decu je l'. Ali, da me*

³² Radi zaštite identiteta ispitanika/ica, u analizi podataka neće biti korišćena njihova prava imena već je pseudonimi. Takođe, kako tekst ne bi bio opterećen stalnim ponavljanjem osnovnih podataka o

pitajte tačno kad, kako, na koj način, i gde, ne bih baš znao stopostotne odgovore da vam dam. Znači malo me to opterećuje, ne malo, nego prilično eto svakodnevno se toga setim, motam, razrađujem kako i šta, ide veoma sporo.

Olga: *Vidim sebe u braku, ovde ili negde u inostranstvu. To se umalo i nije desilo, nego su se zakomplikovale neke stvari u toj mojoj poslednjoj ozbiljnoj vezi.*

Međutim, prepreka da ostvare želju da se ožene ili udaju, tj. da stupe u bračni odnos je kod svih njih materijalne prirode. Nemogućnost da se planira brak, ali i porodica, upravo proizilazi iz kombinacije ideje o dobrom braku i porodici, i očekivanja utemeljenih na njoj, i svesti o finansijskoj i stambenoj situaciji u kojoj se nalaze:

Nikola: *Pa, iskreno za početak da se zaposlim. Pa onda da se oženim, pošto imam dugu vezu. Ne mogu da se opustim, upravo zbog toga. Ne mogu da tražim od roditelja i za ženu. To, pa onda posle sve dalje svojim tokom. Šest godina smo u vezi. To je moglo i pre još da bude da sam imao posao ili svoj stan.*

Jovan: *Ne, još ne. Skoro smo pričali, baš drugar treba da se ženi sad uskoro, baš smo nešto pričali, planiram, ali ne dok se ne stane na neke kol'ko-tol'ko zdrave noge, neću ni da mučim nekog pored mene niti sebe, niti imam stalan posao. Ja sam eto ostao tri meseca bez posla, nešto sam bio i zaradio, pa sam uštedeo pa sam eto da kažem živeo, da nije bilo majke da me je potpomogla od te penzije... Ja pušim cigare, ne nešto mnogo, kutiju dnevno, al' eto nekad mi zafali za cigare, nije bitno ću da izađem da popijem kafu, znaš, opet ne planira mi se porodica, ja sad i ne razmišljam uopšte pošteno o tome da svoju porodicu još ostavim, iako imam trideset godina.*

Važno je pomenuti da kod sva tri ispitanika, Jovana, Milana i Nikole, narativ o preprekama ukazuje na rodna očekivanja koja nisu u stanju da ispune, što ih u ovom trenutku udaljava od mogućnosti da se ožene i oforme porodicu. Oni smatraju da moraju da moraju da obezbede sigurnost svojoj budućoj porodici tako što će imati siguran

---

ispitanicima/ispitanicima, detaljni podaci o njima i njihovim porodicama se nalaze u Tabeli 36 u Appendixu.

posao (Jovan i Nikola) ili tako što će imati zadovoljavajuće stambene uslove (Milan). S obzirom da trenutno nisu u stanju da obezbede ono što smatraju da je neophodno, oni odlažu odluku da stupe u brak. Nikola je u dugoj vezi koja prema njegovom mišljenju treba da preraste u bračni odnos, ali ga u tome sprečava finansijska situacija. Milan je takođe u dugoj vezi, ali procenjuje da nema stambenih uslova za formiranje bračne zajednice. Štaviše, njegova odluka da napusti stan svojih roditelja i preseli se u kuću kod ujne je svojevrsna strategija da se u perspektivi reši taj problem. Naime, dugogodišnji zajednički život sa ujom i briga o njoj ga je učinila legalnim naslednikom.

Na drugoj strani, Olga govori o tome kako je materijalna oskudica odredila ponašanje njenog parntera, ali ne i njeno, jer je ona bila spremna da stupi u brak bez obzira na tu činjenicu:

***Olga:** Mnogo. Verujte mnogo. Ja iza sebe imam tri duge veze i trideset i tri godine. Jednom samo što se nisam udala, samo što se nisam udala i čim sam osetila ja sam presekla. Iako je bio zapošljen, kao ekonomista, on je zapošljen u xxx (naziv firme), a oni su stvarno loši poslodavci, iako smo se bavljali četiri godina i mnogo nam je lepo bilo, on je bio nesiguran, baš zbog toga što nije imao stalno zaposlenje. Pa nije imao novca, stvorile su se neke frustracije i neki incidenti i to je sve uticalo na prekid. Ali jeste uticalo, stvarno mnogo utiče.*

Razmišljanje o budućnosti kroz kategoriju braka nije prisutna samo kod neoženjenih/neudatih ispitanika, već je ona jednako važna i u narativima ispitanika koji imaju odraslu decu. Govoreći o planovima i perspektivi svoje porodice, oni uglavnom ističu momenat kada će se njihova deca oženiti ili udati, čime potvrđuju društveni kontekst u kojem se suština partnerskih odnosa ostvaruje brakom.

***Nenad:** Prvo, najvažnije je zdravlje, prvo. Onda mislim da je važno dosta i zaposlenost, recimo da mi radi kćerka, dok majka i ja smo situirani, onda nam je mnogo bitno pošto je ona već zrela devojka, ima dvadeset sedam godina, da se uda i formira svoju porodicu.*

Katarina: *Sada kada gledam, starija se udala, pa kad se bude druga udala, onda mogu da planiram kako ću sa tom svojom idejom da kupim prikolicu i živim u prirodi.*

Brak je dakle kod većine ispitanika praktikovana forma partnerstva, a takođe je i kategorija u odnosu na koju definišu svoj trenutni status. Kada se dodaju značenja koja braku pridaju ispitanici možemo reći da je on zaista značajna kategorija za razvrstavanje, kojom se razvrstavaju ljudi, ali i životne faze, jer joj ispitanici daju značenje životne prekretnice i u svom životu i u životu članova porodice. Ako se osvrnemo na istraživanje opažanja braka (Fairchild, 2006) iz konceptualnog dela rada, onda možemo reći da žene imaju sličan pogled na brak i u Srbiji. Prisutan je spoj realističnih očekivanja i romantičnog opisa partnerstva koji vodi braku, sa napomenom da je romantična dimenzija još izraženija kod majki čije su se ćerke već udale.

5.2. Simboličke podele porodičnog prostora³³

5.2.1. Generacijske prakse

U većini porodica srednje klase uočava se jasna podela porodičnog prostora na intimni i zajednički, sa tom razlikom što se u porodicama sa većim obimom ekonomskog, a naročito kulturnog kapitala intimni prostor ne ograničava samo na prostor koji je prvenstveno namenjen deci, već i roditelji svoj prostor individualizuju i definišu u kategorijama nepovredive intimnosti. Najizraženija podela je u onim porodicama koje imaju adolescente, ali iuslove da izađu u susret potrebi da u okviru porodičnog prostora odrede delove koji su ekskluzivno njihovi. Prvi citat, ispitanika iz porodice koja ima dva mlađa člana, ukazuje na rigidnost granica koje se uspostavljaju prema roditeljima, dok u drugom citatu ispitanik iz tročlane porodice na duhovit način ukazuje koliko je važno poštovati granice privatnosti u porodičnom prostoru. Dragan razumevanje slobode i postojanje jasne granice upliva roditelja u izbore svog deteta odmah proširuje na shvatanje identiteta mlađih članova i na važnost da se podržavaju individualni izbori koji vode ka autentičnom životu.

Marko (otac): To (njihove sobe) je zabranjena zona. Imamo stepenice, i čim čuju da se neko penje, i onda stanu na vrh i onda ono: "Gde si poš'o, kuda?". Samo ako se vidi da se nosi neki tanjir sa kolačima i to, onda ima prolaz inače ovako, kontrola, ne. To brane. To je njihovo. To oni sređuju po njihovom ukusu, kako su hteli to je sređeno.

Dragan: Svako ima svoj prostor. Njegova (sinovljeva) soba je tamo, iza. Sa tim što sobu deli sa kornjačom, ali je kornjača isto njegova. Tako da, prihvatljiva varijanta. Kuće, supruga i ja delimo ovu sobu.

Intervjuer: Je l' sin brani svoj prostor ili vas pušta unutra?

Dragan: Ne. Ne ulazimo, ovaj, bez neke preke potrebe. Jer još jedan naš tamo fazon kaže mi se tamo nikad ne zaključavamo. Kao što vidite i ja se ovde ne zaključavam bez obzira. Ali kaže ko ulazi, ulazi na sopstvenu

---

³³ Bitna napomena je da će analize u okviru svake teme istovremeno pokrivati i pitanja unutarporodične i međuporodične dinamike.

odgovornost. Tako da, i kod sina možeš da uđeš, a šta će da ti se desi, to je...Šalim se. Ali, ja sam apsolutno, ovaj, protiv bilo kakvih, nekih tih represija, prinuda i to. Ja to nisam doživljavao u porodici i jednostavno smatram da je to pametno i pozitivno. I ne insistiram na tome. Supruga kao supruga, svaka majka bi želela da provodi neko vreme sa sinom, da sve ona to zna, i tako dalje. Ali je to jednostavno nemoguće. Nije ni ona delila sa svojim baš tako sve. Tako da mi imamo apsolutno jednu slobodu. ....Tako da, mi imamo jednu krajnje otvorenu zajednicu, gde, u principu, ja sinu ne branim ništa. Bavio sam se svim i svačim dok nisam imao problem kakav imam sa vidom. Podržavam sve njegove aktivnosti, tipa ekstremnih sportova, nekog tog rada, traženja sebe, probanja sebe. On je završio i nižu muzičku školu. Majstor je karatea. Vozi biciklu, ono silaženje sa planina. Krši se, lomi se, i tako dalje. Dolazi modar kao da je prošao kroz drobilicu. Supruga bi najradije mene živog sahranila, a njega poslala u popravni dom. Ali on je borac. Znae, kad se on pojavi takav kakav jeste u školi, onda oni kažu okej. Ti jednostavno imaš svoju poziciju koja je respektovana. Ne plače za ocene, ne dodvorava se, ne moli nikog. Ume da bude bezobrazan i bahat. I po meni, šta je najbitnije, on svoje brani. Znači, njemu možete da stanete na ulicu i da ga isprovocirate i zafrkavate, on će se braniti po bilo koju cenu. A iskreno rečeno, meni je to i neki cilj. Da jednostavno ojača, pre svega, svoju ličnost.

Granice koje sa sobom donosi upotreba tehnologije u lične svrhe su takođe vrlo rigidne i nepropustljive u porodicama srednje klase, naročito njene kulturne frakcije. Telefoni i kompjuteri su personalizovani i smatraju se ličnom imovinom. Aktivnost koju članovi imaju na njima je njihova lična stvar u koju niko ne zalazi i ne koristi kao izvor potencijalne kontrole. Čak i u slučajevima kada porodica raspolaže kompjuterom koji je zajednički, ili se uvode virtuelne granice preko ličnih profila, ili se dozvoljava zajednički profil koji ima isključivu svrhu da služi aktivnostima koje nemaju personalnu dimenziju. To je vrlo značajno, zato što su granice tako jasne, toliko poštovane i praktikovane, da nije potrebno ni posebno ih eksplicirati, već su duboku ukorenjene u porodičnim praksama. Ispitanik jasno ceo koncept određuje kao poštovanje intime:

Saša: *Da. Svako ima svoju sobu. I u našoj porodici je tradicionalno poštovanje intime. Svako ima svoju sobu koja je zaštićena. Svako mora da kuca pre nego što uđe u nečiju sobu.*

Intervjuer: Što se tiče mobilnih telefona, je li tu postoji neka vrsta privatnosti? Ili svako može da gleda svačiji telefon?

Saša: *Ne. Svako ima svoj mobilni telefon. I tu se razlikujemo od ličnosti do ličnosti. Ali, uglavnom, smatramo telefone ličnim stvarima.*

Intervjuer: A, kompjuter?

Saša: *Na kompjuterima...Ima više kompjutera u kući, ali na svakom kompjuteru svako ima svoj profil. Plus, obično na kompjuterima, pošto ima dva kompjutera u dnevnoj sobi, postoji jedan zajednički profil koji služi za puštanje muzike, žurke, i slično. Na njemu niko ne čuva nikakve privatne informacije.*

Kategorija intimnosti se značajno menja u porodicama koje raspolažu sa malim obimom ekonomskog kapitala. To potiče od nemogućnosti da porodica obezbedi deci lične delove porodičnog prostora. Porodice sa dvoje-troje dece nemaju izražene granice ličnih prostora, jer usled oskudice u životnom prostoru, nisu u prilici ni da realizuju takve kriterijume intimnosti. Ideja o posebnim sobama za svako dete je smeštena u budućnost, a porodične prakse su orijentisane na zajedničke aktivnosti. Intima za razliku od prethodnih slučajeva, uključuje prisnije odnose u porodici, u smislu više zajedničkog vremena, usklađivanje potreba, deljenje „ličnih“ predmeta i slično. Ilustrativan je primer frizerke sa niskim prihodima koja govori o odnosu sa dvanaestogodišnjom ćerkom koji je prilagođen jednom vidu štednje i koji proizilazi iz lične interpretacije intimnog prostora:

Brankica: *Ne, ona samo moj krevet doživljava kao lični prostor (smeh). Nas dve smo jako vezane i ovaj, ovo je prva godina da ona u stvari...sad smo završili tu njenu sobu, ali nisam nešto stekla utisak da je ona s time oduševljena. Sad je ona više oduševljena što sam je vratila nazad kod mene u krevet zbog grejanja, ovaj, malo da prištedimo, ne znamo dokle će ovo da traje. Tako da, više je to, nisam stekla utisak da to shvata kao lični prostor.*

Granice privatnosti prostora dece u porodicama koje imaju dovoljno ekonomskog kapitala da im ga obezbede, u kombinaciji sa malim obimom kulturnog kapitala dobijaju jednu dimenziju propustljivosti. Deca imaju svu slobodu da prostor uređuju po svom ukusu, i da provode vreme u njemu, čak je to i poželjno kada roditelji imaju svoje goste, ali se privatnost ne shvata u apsolutnim kategorijama, već se pretpostavlja neophodnost da se granice privatnosti „krše“ iz perspektive roditeljske odgovornosti.

Zorica: Sad su se preselile ovde, imaju svaka svoju sobu gore i za učenje, idu gore-dole... nemirna deca.

Intervjuer: *Je l' to ono njihov lični prostor u kojem sad niko...?*

Zorica: Ma same su...kod nas je drugačije. Kad njima dođe društvo njihovo, ja mogu samo do vrata, posluženje, i nazad. Isto se to odnosi i kod nas. Bilo ko da nam dođe, zna se. Mogu da dođu da se pozdrave i da se zaglave na vrata. Mislim da zaglave, ružno sam rekla, ali svako sa svojim društvom, i to je to:

Intervjuer: *Dobro, a da li postoje pravila da se ne ulazi u njihovu sobu?*

Zorica: A, ne, ne. A, pa ko će to da zabrani. A, nema od toga ništa. Ne, ne, proverava ide. Sa decom nikad nisi načisto.

Slično je i shvatanje virtualnog prostora, granice kojima se iscertava lični prostor su ili nepoznate ili se smatraju neprihvatljivim. Porodični identitet, izražen u količini vremena koje članovi porodice provode zajedno, širi se i na digitalne prakse. Tako, sedmočlana porodica iz ruralnog dela Srbije, ne poznaje granice u upotrebi kompjutera:

Intervjuer: *Dobro, deca koriste većim delom kompjuter?*

Ema: *Da.*

Intervjuer: *Je l' znate otprilike za šta oni koriste?*

Ema: Pa znaš kako, oni su uglavnom, pošto su u pubertetu, to uglavnom ide fejsbuk, igrice, tako, muzika naravno.

Intervjuer: *A, da li svi delite isti kompjuter?*

Ema: *Mhm, da, da.*

Intervjuer: *Niko ne zaključava? Nema nikakvih šifri?*

EMA: *Ne. Kompjuter nam je uvek otvoren, tako da može da ga koristi ko hoće.*

Ista porodica ističe da članovi svoje vreme uglavnom provode u zajedničkoj prostoriji, a da se tek u nekom delu dana deca povlače u svoju sobu.

INTERJUER: *Kako kao porodica provodite vreme?*

EMA: *Uglavnom, devedeset posto vremena, svi provodimo ovde u dnevnoj sobi. E, onda se one povlače uveče, pošto su devojčice i već su onako u pubertetu. Tako da one se tako uveče već povlače tamo van, vole malo da budu same.*

Interakcija između simboličkih granica i porodičnih praksi je posebno zanimljiva u jednom slučaju srednje klase iz grada srednje veličine. Neosporan značaj ekonomskog kapitala kao preduslova za konstruisanje porodičnog prostora koji bi mogao da se deli na lični i zajednički, nije dovoljan uslov da porodične prakse prisvoje granice tog tipa i reprodukuju ih i u drugim sferama porodičnog života. U nekim slučajevima dakle načelna podela prostora na lični i zajednički ne donosi striktno granice ni u toj oblasti, a ne postoji ni transfer obrasca u druge oblasti porodičnih praksi. U ovom slučaju, majka je ta koja briše granice privatnosti u odnosu sa svojom decom i definiše prostor u kategorijama otvorenog, sa funkcionalnom idejom privatnosti koja dolazi od „osnovnih“ potreba³⁴ članova vrlo ograničenog opsega. Zanimljivo je ovde dodati da je njihovo domaćinstvo smešteno u porodičnoj kući, te da je u odnosu sa njenim roditeljima geografija prostora nešto jasnije određena. Domaćinstva su podeljena po spratovima, tako da njenom domaćinstvu pripada jedan sprat koji je jasno odeljen od sprata na kojem žive njeni roditelji. Dakle, granice u ovom slučaju poprimaju jedan kompleksan obrazac fluidnosti, jer se omekšavaju u odnosima primarne porodice, a kada u analizu uđe i sekundarna, onda granice poprimaju nešto jasniji i rigidniji oblik.

INTERJUER: *Da li deca imaju odvojene sobe?*

VANJA: *Imaju. Svako ima svoju sobu. Moja, starijeg sina i mlađeg je tamo, i zaseban garderobier (ispitanica pokazuje gde je čija soba).*

---

³⁴ Navodnici su stavljeni zbog uverenja da ne možemo govoriti o potrebama u nekom supstantivnom smislu, jer su one pretežno uslovljene stilovima života i materijalnim mogućnostima porodica i njenih članova, ili još šire definisano, porodičnim praksama klasa i drugih grupacija smeštenih u određeni društveni kontekst i istorijski trenutak.

Intervjuer: *Da li postoji pravilo privatnosti?*

Vanja: *Naravno da ne. Čak se i vrata ne zatvaraju. Mislim, dobro mlađi sin voli da uči naglas. Znači, nama sobe služe uglavnom za spavanje, ne za privatnost ili ne znam...možda kada ja nisam tu. Poštujemo porodicu i dom.*

Intervjuer: *Koju svrhu ima dnevna soba?*

Vanja: *Pa, tu se skupimo, zezamo se, pričamo kad smo tu. Gledamo filmove uglavnom. Nekad prosto ako se njima ne sviđa...laptop i oni odu u svoju sobu, i tako. Ali prosto ono tipa fejsbuk, pa sad idem u svoju sobu, ne. Znači, hoću fejsbuk, sednem tu i kuckam. Mislim, nema šta da krijem.*

U poslednjem delu razgovora sa Vanjom, možemo da pročitamo još jednu važnu dimenziju podele porodičnog prostora. To je zajednički prostor i njegovo shvatanje među ispitanicima. Iako smo već govorili o sferi zajedničkog u odnosu na privatno, želimo da se dotaknemo i shvatanju koncepta zajedničkog dela doma kao takvog. Očekivano je da se u njemu smeštaju aktivnosti koje su većim delom normirane i uniformisane. Osim kod porodica gde usled prostorne oskudice ne postoji diferencijacija između privatnog i zajedničkog, u porodicama koje imaju takvu mogućnost za definisanje jednog dela prostora kao zajedničkog, on najčešće služi za okupljanje svih članova zbog obedovanja, gledanje televizora ili razgovora, ali i mesto gde se primaju gosti.

Dorđe: *Ovaj, od onog da obedujemo zajedno, sedimo, gledamo neke televizijske emisije, pričamo, društvene igre.*

Marko: *Pa šta da ti kažem, moja žena prvo kad dođe s posla legne, tu je televizor, upali televizor i to je dok ne legne, dok ne pređe u drugu sobu da legne... Dnevna soba je, nama, bukvalno, jedino mesto gde se mi skupljamo. Znači, tu nam dođu komšije, tu pijemo kafu, tu jedemo, tu sve smo navikli, vidiš, tu je kuhinjica ta mala i to sve tako da nam je dnevna soba - centar. Nema ništa tu... Znači po ovim drugim sobama, sobama, spavaća - samo kad spavamo, ovo gore - deca, svoj deo rade, ali... Jedino mesto okupljanja je ovo (dnevna soba).*

Jovan: *Pošto ja tamo (u svojoj sobi) televizor nemam i ovaj je što se mene tiče, nešto mi posebno ne treba. Tu smo u sobi, jedino ovako zimi kad smo pa*

'ajde dođemo ovde (dnevnu sobu), moja majka nešto radi obrće se, mi gledamo utakmice ili ne znam, imamo različite kablovske, kod nekog možemo fudbal, kod nekog basket, znaš.

Predrag: *Mi smo, čak, supruga i ja napravili dogovor da nema drugog televizora u stanu. Znači, gledanje televizora je u tom dnevnom boravku. Da se ne bi razdvajali, odvajali i otuđili. Jer smo primetili da mnoge porodice sa nekoliko televizora u kući su se jednostavno otuđile. Jer svako gleda svoj televizor i sastaju se eventualno ako jedu. A, ponekad ni tad. Tako da, ovo je soba u kojoj sedimo, to stecište od ujutru do spavanja.*

Slike porodičnog prostora postaju još interaktivnije i složenije kada se uvedu nalazi o kulturnim i posebno digitalnim praksama ispitanika dobijeni preko ankete. Naime, ideja je da se porodični prostor može posmatrati kao oblast u kojoj se realizuju lične preferencije, i to na dnevnom nivou, pa isti prostor postaje mesto gde se susreću različite prakse. Porodični dom tako postaje prostor ispresecan simboličkim granicama. One mogu proizilaziti iz kulturne sfere, kao na primer, muzički ukusi ukućana, ili mogu dolaziti od načina i karaktera upotrebe digitalnih tehnologija. Visok stepen različitosti u ovim praksama, bilo da se radi o sadržaju ili intenzitetu, hipotetički može da produkuje sporove u porodičnom prostoru, pa se tada može govoriti o simboličkim sukobima.

Tabela 2: Koliko često slušate muziku/radio?

		Generacije			Ukupno
		-35	36-59	60+	
Da, gotovo svakodnevno	N	101	70	6	177
	%	48.6%	25.8%	10.7%	33.1%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	54	95	10	159
	%	26.0%	35.1%	17.9%	29.7%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	32	45	10	87
	%	15.4%	16.6%	17.9%	16.3%
Ne	N	21	61	30	112
	%	10.1%	22.5%	53.6%	20.9%
Ukupno	N	208	271	56	535
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Najpre želimo da pogledamo kakva je slika kada je u pitanju muzika i to u smislu učestalosti prakse slušanja muzike, kao i u smislu razlika u muzičkom ukusu između različitih generacija (za koje je pronađena statistička značajnost: $\chi^2(6, 535)=74.761$, $p<0.001$). Kada je u pitanju uopšte praktikovanje aktivnosti slušanja muzike, postoje značajne generacijske razlike (vidi *Tabelu 2*). Kategorija ispitanika ispod 35 godina najčešće praktikuje ovu aktivnost, njih 49% to radi svakodnevno, dok je kategorija najstarijih ona koja u najvećoj meri ovu aktivnost praktikuje retko (18%).

Tabela 3: Koji je od ovih muzičkih žanrova najviše volite da slušate?

	Generacije			Ukupno	
	-35	36-59	60+		
Izvoru narodnu muziku	N	7	61	138	206
	%	3.0%	13.9%	41.7%	20.6%
Novokomponovanu narodnu muziku	N	36	120	75	231
	%	15.6%	27.4%	22.7%	23.1%
Turbo folk	N	10	26	7	43
	%	4.3%	5.9%	2.1%	4.3%
Starogradsku muziku	N	8	30	54	92
	%	3.5%	6.8%	16.3%	9.2%
Zabavnu muziku (šlagere)	N	19	50	24	93
	%	8.2%	11.4%	7.3%	9.3%
Klasičnu muziku	N	4	6	7	17
	%	1.7%	1.4%	2.1%	1.7%
Operu/operetu	N	1	1	3	5
	%	0.4%	0.2%	0.9%	0.5%
Džez muziku	N	2	4	2	8
	%	0.9%	0.9%	0.6%	0.8%
Blues	N	4	5	2	11
	%	1.7%	1.1%	0.6%	1.1%
Rock muziku	N	55	49	4	108
	%	23.8%	11.2%	1.2%	10.8%
Pop muziku	N	51	68	6	125
	%	22.1%	15.5%	1.8%	12.5%
Dance/house	N	15	3	0	18
	%	6.5%	0.7%	0.0%	1.8%
Techno	N	2	0	0	2
	%	0.9%	0.0%	0.0%	0.2%
Punk	N	1	1	0	2
	%	0.4%	0.2%	0.0%	0.2%
Hip-hop	N	6	1	0	7
	%	2.6%	0.2%	0.0%	0.7%
Hard rock & heavy metal	N	1	8	0	9
	%	0.4%	1.8%	0.0%	0.9%
Neku drugu	N	9	5	9	23
	%	3.9%	1.1%	2.7%	2.3%
Ukupno	N	231	438	331	1000
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Još značajnije od učestalosti slušanja muzike jeste pitanje koja muzika se sluša. Simboličke granice proizašle iz različitih ukusa koje imaju pripadnici različitih generacija vrlo su očigledne³⁵, pa tako prvi ponuđeni žanr – izvorna narodna muzika, jasno deli ispitanike na dve grupe (vidi *Tabelu 3*). Sličan uticaj imaju i rok i pop, samo je tu distribucija ljubitelja suprotna od prethodne. Ovo su ujedno i žanrovi koji su među ispitanicima najčešće birani kao omiljeni. Zanimljivo je još pomenuti da novokomponovana narodna muzika ima najizrazitiji ujedinjujući uticaj među generacijama, jer je kod ovog žanra najsličnija generacijska distribucija.

Slika razlika se dodatno usložnjava kada se u priču uvedu elementi digitalnih praksi.³⁶ Ako krenemo od najopštijih praksi, a to je korišćenje interneta (*Tabela 4*), vidimo da je kategorija starosti do 35 godina to u najvećoj meri radi svakodnevno (80%), dok je taj nivo upotrebe interneta prisutan kod 37% pripadnika kategorije starijih od 60 godina. Tačno između njih se nalazi generacija starosti između 36-59 godina.

Tabela 4: Da li koristite internet (kod kuće ili na poslu)?

	Generacije			Ukupno	
	-35	36-59	60+		
Svaki dan	N	171	166	23	360
	%	80.3%	58.0%	37.1%	64.2%
Nekoliko puta nedeljno	N	32	70	14	116
	%	15.0%	24.5%	22.6%	20.7%
Jednom nedeljno	N	1	15	8	24
	%	0.5%	5.2%	12.9%	4.3%
1 do 3 puta mesečno	N	1	11	6	18
	%	0.5%	3.8%	9.7%	3.2%
Ređe od jednom mesečno	N	3	9	5	17
	%	1.4%	3.1%	8.1%	3.0%
Ne koristim internet	N	5	15	6	26
	%	2.3%	5.2%	9.7%	4.6%
Ukupno	N	213	286	62	561
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Još važnije je pitanje u koje svrhe su različite generacije koristile internet. U kombinaciji sa intenzitetom, digitalne prakse nam donose dimenziju simboličkih granica smeštenih u

³⁵ Potvrđene i na statističkom nivou: $\chi^2(32, 1000)=357.093, p<0.001$.

³⁶ Razlike su i statistički značajne na nivou $\chi^2(10, 561)=67.909, p<0.001$.

virtuelni prostor koje se na direktan način prenose i na porodični prostor, u smislu organizacije razlika u organizovanju svakidašnjice članova porodice koji pripadaju različitim generacijama. Praktično, digitalne prakse mogu u značajnoj meri da odrede organizaciju porodičnih praksi, a uz to sigurno predstavlja polje sporova. Jer različite digitalne prakse, prenesene na porodičnu svakidašnjicu će imati konsekvence na odnose u porodici, naročito ukoliko jedna od generacija želi da nametne svoje shvatanje ispravnog korišćenja tehnologije drugima. Ne treba izostaviti ni to da upotreba tehnologije menja ili dovodi u pitanje status određenih definicija porodičnog prostora. Neki član porodice može biti u zajedničkoj prostoriji zajedno sa ukućanima, ali da zahvaljujući tehnologiji (kompjuteru ili pametnom telefonu) nije prisutan, da ne učestvuje u razgovorima ili zajedničkim aktivnostima.

Upravo su generacijske razlike vrlo izražene kada se sagleda svrha i intenzitet digitalnih praksi³⁷. Generacija -35 trostruko češće koristi internet kako bi došla do informacija od najstarije generacije, dok trećina najstarije generacije, nasuprot 8% najmlađe, to uopšte ne radi. Gotovo po pravilu, srednja generacija se nalazi tačno između njih, gledajući svakodnevnu upotrebu i odsustvo upotrebe interneta u ovu svrhu (*Tabela 5*).

Tabela 5: Da li i koliko često ste tragali za informacijama (npr. preko Wikipedie)?

		Generacije			Ukupno
		-35	36-59	60+	
Da, gotovo svakodnevno	N	84	67	7	158
	%	40.4%	24.7%	12.5%	29.5%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	69	103	16	188
	%	33.2%	38.0%	28.6%	35.1%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	39	46	15	100
	%	18.8%	17.0%	26.8%	18.7%
Ne	N	16	55	18	89
	%	7.7%	20.3%	32.1%	16.6%
Ukupno	N	208	271	56	535
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

³⁷ $\chi^2(6, 535)=40.137, p<0.001$.

Razlike u digitalnim praksama generacija su još izraženije kada su u pitanju aktivnosti kao što su skidanje raznoraznih tipova materijala sa interneta ili pak gledanje filmova ili igranje igrica (statistička značajnost utvrđena na nivou: $\chi^2(6, 535)=87.132, p<0.001$). U sva tri tipa aktivnosti imamo višestruko veći broj pripadnika kategorije ispitanika mlađih od 35 godina nego najstarije kategorije, dok se kategorija starosti od 36-59 godina i dalje nalazi između. Izuzetak je igranje igrica, gde je ta kategorija značajno bliža najstarijoj kategoriji ispitanika. Ilustrativan je podatak koji ukazuje na razlike u digitalnim praksama, na primer, da nešto više od dve trećine pripadnika kategorije mlađih od 35 godina gotovo svakodnevno ili povremeno koristi internet za gledanje video sadržaja, dok je takvih u kategoriji najstarijih jedna petina. Uz to, više od polovine najstarijih uopšte ne koristi internet u ovu svrhu dok je takvih u kategoriji mlađih od 35 godina tek 7% (Tabela 6).

Tabela 6: Da li ste gledali filmove ili druge video materijale (npr. na YouTube)?

	Generacije			Ukupno	
	-35	36-59	60+		
Da, gotovo svakodnevno	N	78	49	4	131
	%	37.5%	18.1%	7.1%	24.5%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	74	107	9	190
	%	35.6%	39.5%	16.1%	35.5%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	42	48	12	102
	%	20.2%	17.7%	21.4%	19.1%
Ne	N	14	67	31	112
	%	6.7%	24.7%	55.4%	20.9%
Ukupno	N	N	271	56	535
	%	%	100.0%	100.0%	100.0%

Sličnu distribucija odgovora, sagledavajući razlike između starosnih kategorija, dobili smo i u odnosu na pitanje koliko često ispitanici koriste internet kako bi skidali muziku, filmove i druge materijale, s tim što je ovde broj najstarijih ispitanika koji nikada ne koriste internet u ovu svrhu dostigao 80%, kao i da kod nikog od njih ovo nije svakodnevna praksa. Treba naglasiti da je i kod drugih kategorija značajno povećanje broja onih koji ne koriste internet kako bi došli do video, audio i drugih materijala, ali je ipak to povećanja najznačajnije za najstarije (Tabela 7)³⁸.

³⁸ Razlike su statistički značajne: $\chi^2(6, 535)=84.005, p<0.001$.

Tabela 7: Koliko često skidate muziku, filmove i druge medije?

		Generacije			Ukupno
		-35	36-59	60+	
Da, gotovo svakodnevno	N	55	24	0	79
	%	26.4%	8.9%	0.0%	14.8%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	55	56	5	116
	%	26.4%	20.7%	8.9%	21.7%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	48	49	6	103
	%	23.1%	18.1%	10.7%	19.3%
Ne	N	50	142	45	237
	%	24.0%	52.4%	80.4%	44.3%
Ukupno	N	208	271	56	535
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Donekle očekivano je da se generacijske razlike odraze i kod igranja igrice³⁹. Međutim, ovde imamo jasniji polaritet, jer se generacija 36-59 jasno približava najstarijima (Tabela 8). Generacijske razlike se vraćaju na stepenovanu razliku kada se posmatraju svakodnevne digitalne prakse vezane za virtuelne socijalne mreže kao što su Facebook, Twitter, Instagram i sl. (Tabela 9) ili korišćenje interneta kako bi se na nekoj mreži, stranici ili sl. učitale fotografije ili klipovi (Tabela 10).

Skoro 88% ispitanika iz kategorije mlađih od 35 godina, 65% iz kategorije od 36-59 godina i 30% iz kategorije starijih od 60 godina koristi neku od socijalnih mreža, bilo svakodnevno, bilo povremeno ili retko.

Tabela 8: Da li igrate video igrice on-line?

		Generacije			Ukupno
		-35	36-59	60+	
Da, gotovo svakodnevno	N	53	28	5	86
	%	25.5%	10.3%	8.9%	16.1%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	48	47	6	101
	%	23.1%	17.3%	10.7%	18.9%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	45	52	2	99
	%	21.6%	19.2%	3.6%	18.5%
Ne	N	62	144	43	249
	%	29.8%	53.1%	76.8%	46.5%
Ukupno	N	208	271	56	535
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

³⁹ Razlike su statistički značajne na nivou $\chi^2(6, 535)=57.015, p<0.001$.

Tabela 9: Upotreba virtuelnih socijalnih mreža kao što su Facebook, Twitter, Instagram ili LinkedIn.

		Generacije			Ukupno
		-35	36-59	60+	
Da, gotovo svakodnevno	N	125	81	9	215
	%	60.1%	29.9%	16.1%	40.2%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	40	70	4	114
	%	19.2%	25.8%	7.1%	21.3%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	17	24	4	45
	%	8.2%	8.9%	7.1%	8.4%
Ne	N	26	96	39	161
	%	12.5%	35.4%	69.6%	30.1%
Ukupno	N	208	271	56	535
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

U istom rasponu intenziteta aktivnosti, generacijske razlike se održavaju i kada je u pitanju praksa učitavanja video klipova i fotografija ($\chi^2(6, 535)=57.648, p<0.001$). Generacija mlađih od 35 godina u 76% slučajeva ima ovu praksu u nekom vidu, dok je takvih u srednjoj kategoriji 49%, a u najstarijoj 23%. Drugim rečima, održava se trend dvostrukog smanjivanja broja ispitanika koji imaju datu digitalnu praksu kako se naviše krećemo linijom starosti (od najmlađih ka najstarijima).

Tabela 10: Učitavali (upload) video klipove i fotografije

		Generacije			Ukupno
		-35	36-59	60+	
Da, gotovo svakodnevno	N	42	30	2	74
	%	20.2%	11.1%	3.6%	13.8%
Da, povremeno (jednom ili dva puta nedeljno)	N	55	53	6	114
	%	26.4%	19.6%	10.7%	21.3%
Retko (nekoliko puta mesečno i ređe)	N	56	49	5	110
	%	26.9%	18.1%	8.9%	20.6%
Ne	N	55	139	43	237
	%	26.4%	51.3%	76.8%	44.3%
Ukupno	N	208	271	56	535
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Sveukupno, u porodičnom prostoru se jasno registruju granice koje prate generacijske razlike. Od ideje o neophodnosti uređivanja prostora tako da on obuhvata postojanje ličnih i zajedničkih prostorija, koje na prvom mestu odražavaju potrebe različitih generacija, do digitalnih praksi članova porodice. Kada je reč o dihotomiji intimno/zajedničko, često materijalizovane u prostorijama sa takvim svrhama, primećujemo značajne klasne razlike. Porodice srednje klase tu ideju najčešće prevode u praksu, smatrajući da su granice ove podele nepovredive i da ih stoga i treba poštovati. U odnosu roditelja i dece, ispitanici prepoznaju postojanje granica koje određuju lične potrebe i reprodukuju ih kroz porodične prakse. Reprodukcijska se ogleda u dodeljivanju ličnih prostorija deci (ili planiranja proširenja kako bi se izašlo u susret tom standardu porodičnog stanovanja), u poštovanju prava na privatnost, kao i pokušaju da se zajedničke porodične aktivnosti smeste u prostoru koji se određuje kao zajednički. Nasuprot njima, nesumnjivo usled oskudice kapitala, porodice radničke i poljoprivredne klase koriste dugačije narative kada definišu porodični prostor. Roditelji ističu bliske odnose kao kompenzaciju za nepostojanje posebnih prostorija za decu, nekada time što poriču postojanje takve potrebe kod dece. Takođe, govore o nepostojanju jasnih granica između ličnog i zajedničkog, bilo da govorimo o fizičkom ili virtuelnom prostoru. Time legitimišu ideju o nužnosti postojanja roditeljske kontrole koja se u određenim okolnostima mora sprovoditi. Kada je reč o digitalnim praksama, pa time i o virtuelnim granicama koje se pojavljuju u porodičnom prostoru, pojedine radničke porodice potenciraju zajedništvo porodice, otvorene odnose, kako bi osporile pravo na intimnost u toj sferi. Drugim rečima, granice ličnog u korišćenju kompjutera, socijalnih mreža postaju propustljive i zapravo nadjačane konceptom porodičnog zajedništva.

Analiza podataka o digitalnim praksama dobijenim anketom nije uključivala klasnu dimenziju, jer smo želeli da se zadržimo na nivo generacijskih razlika bez obzira na klasnu pripadnost. Tu smo pronašli vrlo jasne simboličke granice koje su gotovo u svim ispitivanim digitalnim praksama pokazale značajnost za generacijske kategorije. Zanimljivo je da je distribucija digitalnih praksi uvek poprimala istu formu. U njoj je najmlađa generacijska kategorija bila uvek na prvom mestu prema intenzitetu prisustva posmatrane prakse, najstarija kategorija ju je najmanje praktikovala, dok je kategorija između njih upravo i zauzimala to mesto, tačno u sredini. To svakako ukazuje na postojanje različitih dnevnih digitalnih aktivnosti koje mogu biti polje generacijskih

razlika, ali i borbi. Teško je zamisliti da ovako značajne generacijske razlike u digitalnim praksama neće proizvoditi različito razumevanje identiteta i organizaciju aktivnosti u okviru porodičnog prostora. Čak i da razlike ne proizvode sukobe, činjenica je da one stvaraju granice.

5.2.2. Rodne prakse

Porodični prostor može da bude podeljen i prema rodnim granicama. Njima se određuje kome koji deo prostora pripada, šta se u tom prostoru radi, u kojim okolnostima se one mogu preći i šta znači njihovo grubo kršenje. U takvim uslovima vladaju stroge granice, a porodične prakse su izrazito rodno određene. Analiza intervjua pokazuje da su članovi porodica svesni granica koje postoje u porodičnom prostoru, ali i da ih u većini slučajeva uzimaju zdravo za gotovo. Ema, radnica naseljena u ruralnom delu južne Srbije, ukazuje na to da se podrazumeva da ona i svekrva vode računa o stvarima koje se dešavaju u kuhinji.

Em: *Recimo što se tiče kuhinje, tu smo naravno ja ili svekrva, kad sam ja kući ja, kad ja nisam onda ona.*

Nešto izraženija podela je u slučaju četvoročlane porodice iz velikog grada. Kao i u prethodne dve, kuhinja je prostor kojim žene vladaju, ali su granice striktne i često agresivno branjene. Kao što možemo da vidimo u Slobodanovom iskazu, njegova supruga je ta koja suvereno kontrološe kuhinjski prostor, što podrazumeva i definisanje toga šta je njemu kao muškarcu dozvoljeno da radi u kuhinji. Relaciona osnova rodne praksi je u ovom slučaju takođe vidljiva. To što je Slobodanova sloboda u kuhinjskom prostoru ograničena, kompenzovano je time što i on ima svoj prostor. To je dvorište koje je i definisano preko tradicionalno muških aktivnosti, a to je popravljavanje stvari.

Slobodan: *Ima, iskreno, ona (supruga) drži kuću, ja držim ostalo. Što se tiče unutra, pranje sudova i ne znam ti ni ja, veša i toga. Moje je dvorište i što se tiče popravljavanja i ostalog, a njeno je ovo, tako da smo, nije da ja neću i da ja ne znam, nego jednostavno ona meni ne da da uđem u kuhinju da istera me. Da, istera me napolje. Mogu sebi da ispržim jaja i to je to.*

Gotovo identična podela vlada i u porodici penzionera⁴⁰ koji živi sa majkom i ćerkom. On ženske poslove prvenstveno definiše kao one koji su orijentisani oko kuhinje, dok muške oko popravki kvarova i nabavke. Rodna praksa u ovom porodici poprima transgeneracijski obrazac, jer su obe žene bez obzira na to što pripadaju dvema različitim generacijama vezane za istovetne rodne prakse u kući.

Nenad: *Pa svi radimo, svo troje. Dobro ja sad radim muške poslove, njih dve rade ženske poslove (smeh) oko kuhinje. A ja oko nabavke, neki kvarovi kad su.*

Proširenje opsega ženskih praksi na prostor koji se u prethodna dva slučajeva definiše kao muški, nalazimo kod četvoročlane nuklearne porodice koja vodi sitan porodični biznis. Ženi pored kuće pripada i dvorište, jer su u njemu smeštene sezonske aktivnosti, a tome svakako doprinosi činjenica da je njen suprug pretežno zauzet vođenjem posla. Mogli bismo reći da tradicionalno primarnija muška praksa, a to je posao, čvršće postavlja muškarca u javnu sferu, čime se, na jednoj strani, on udaljava od uže definisanog javnog prostora (okućnice), i na drugoj se legitimira upliv ženske figure u taj deo prostora. Narativ koji Vera koristi je dobra ilustracija tradicionalističke dokse (ortodoksije) kojom se ona služi u obrazlaganju razloga za takvu podelu prostora i praksi.

Vera: *Pa u kući poslove ja radim sve, znači, ali stvarno sve. Evo tu je i moje dete, može da potvrdi, znači sve čak i u dvorištu što se tiče dvorišta leti tu sve ja radim, dok suprug uglavnom, kažem vam, on vozi tamo-ovamo, on više nije kući nego...što i kad bude došao kući, on se opusti malo. Ja stvarno i ne volim da mi se niko mota po kuhinji, pa to je nekako moj teren, verujte mi znači, to je stvarno.*

Intervjuer: *A, je l' nekad nešto skuva?*

Vera: *Skuva kad odemo nekad možda na jezero, u planinu, tako to, da. Inače kući, retko. Znači to može da bude neki gulaš tamo, napolje, inače u kući sve ja.*

---

⁴⁰ Invalidska penzija.

Da doksa proizilazi iz tradicije i da se prakse prenose bez obzira na uverenja i razmišljanja o njihovim posledicama pokazuje primer Sonje i Miloša koji su pre osnivanja sopstvene porodice živeli u porodicama u kojima je vladala striktna podela na muške i ženske poslove. Iako Sonja pominje promenu kod svog supruga, činjenica da ona govori o tome da on više pomaže ukazuje na to da set kućnih obaveza i dalje pripada njoj, a da se on sada pojavljuje kao povremena pomoć. Pored toga, u daljem razgovoru se jasno videlo da ona gotovo isključivo obavlja kućne poslove, a da se retko uključivanje Miloša u nekima od njih (nekoliko puta godišnje) smatra značajnom promenom. Poslednji deo Miloševе izjave dobro pokazuje uslovljenost mogućnosti razmišljanja o nečemu što ne predstavlja deo prakse – u ovom slučaju rodne. Transgeneracijski potencijal granica je i ovde dokazan, drugim rečima, rodne granice pokazuju vremensku rezistentnost.

Sonja: Pa dobro, ranije je muž manje pomagao, sad u zadnjih par godina puno više (smeh) jedino gde, što je samo moje, to je konkretno kuhinja ovaj i to nešto nema neku želju niti volju da sad nešto tu kuva sprema i onda prosto ja nisam pravila nikakav uticaj (smeh) tu nije...

Miloš (suprug): Samo sam hteo da kažem, ja nisam za taj posao. Ja sam odrastao u kući gde su postajali muški i ženski poslovi

Sonja: Da, i ja isto.

Miloš: Ne u smislu da je majka maltretirana, a otac. Ali se to delilo prosto kako nikad ne bi ustajao muškarac. Ja sam sam sad sebi skuvao kafu, to je meni tako normalno. Ali sam hteo da kažem da nisam uopšte, to je jedan hendikep, zato što nisam znao da cenim kad neko kaže – moja majka je domaćica. Pamtim to vreme kad smo išli u školu pa kao žena koja radi je domaćica, pa to bi bilo kao – pa ona ništa ne radi. Međutim, biti u prilici da se operu sudovi, što ponekad uradim, jer tek onda shvatim to je jedan prvo fizički naporan posao. Onda imati svaki dan u glavi ideju šta sutra da skuvaš za ručak, to uopšte nije tako lako. Prvo mislim, ok šta bih ja to sutra spremio. Pa ne pada mi tako lako na pamet.

Još jedan aspekt tradicionalističke dokse pokazuje kako ona postaje deo korpusa mišljenja aktera i kako se njome legitimiše rodna podela prostora. Od narativa koji ističe

zaposlenost muškarca i odgovornost žene da preuzme sve što se tiče kućnih poslova (u širem smislu, jer se ovde ubrajaju i poslovi održavanja dovođa i bašte), čak i ako je i žena zaposlena (Zorica), do narativa koji stvari postavlja u širi kontekst time što ukazuje na odstupanja od „normalnih praksi“ (Milica).

Zorica: *Pa da, pa on maltene je celog leta na građevini, znači to ne traje od juče, to traje godinama i ja znam da je sve na meni i to je to. Da sve, sve i baštu i dvorište sve, sve. Pravilno raspoređiš vreme i to je to.*

Milica: *Pa iskreno, ja mislim da treba da se dele poslovi, ali treba čovek da se postavi, ne da se postavi, nego jednostavno ja sam svog supruga tako navikla i sad ja ne očekujem od njega.*

Intervjuer: A to Vam ništa ne smeta?

Milica: *Ne, ne smeta mi stvarno, ali volim kad vidim ljude da dele poslove znači nije. Okej mi je, ali ja recimo, mi smo recimo letos bili na letovanje s prijateljima. Dok je taj čovek, on je bukvalno sve on spremao znači eto. Meni je bilo malo čudno, ali recimo, ali kaže: "Neka, ja ću. Sedite vi, ja ću. Ja ću salatu, ja ću ovo, ja ću da postavim, ja ću da sklonim."*

U Miličinoj porodici se obrazac rodnih praksi direktno prenosi na decu, jer prema njenim rečima, i oni tačno znaju šta su ženski i muški poslovi. Iako primarno zadržava poziciju „brižne majke“ koja se trudi da i ćerki i sinu olakša time što će obavljati većinu poslova u kući, ona ipak ćerku određuje za člana porodice koji može i treba da pomaže ili preuzima kućne poslove.

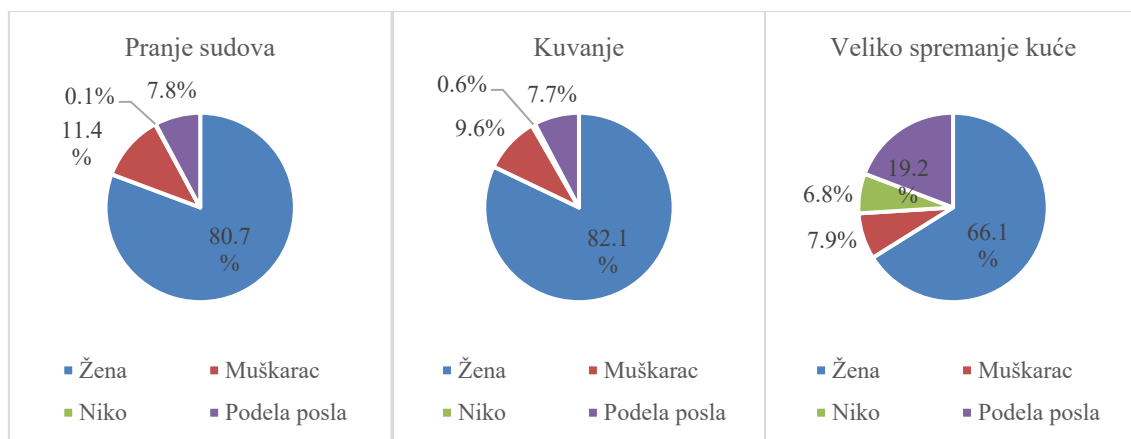
Milica: *Pa sin i ćerka oni nemaju neki osećaj, njih sam dosta razmaženi, nisu razmaženi, ali eto, ja sam ta koja vučem sve i to je to u kući, ali stvarno iskreno tako. Ćerka da, da obriše da tako, ne da usisava, opere sudove kad mama nekad ne može. Ali znaju šta su ženski i muški poslovi, ali nekako ih stvarno ne opterećujem, jer ja sam od deteta dosta toga radila tako da pa neka, ima vremena.*

Poslednja dva primera ukazuju na povezanost između rodne ideologije i rodne prakse. U oba se radi o skladnom odnosu, gde mišljenje akterki opravdava razlike u rodnim praksama u kući, kao što su iskazana mišljenja u skladu sa patrijarhalnom rodnom

ideologijom. Dakle, granice koje nalazimo u ovim slučajevima odražavaju patrijarhalnu ortodoksiju porodičnog polja. To nas dovodi do pokušaja da dalje empirijski istražimo odnos između ideja i praksi, kako bismo utvrdili da li se radi o linearnom fenomenu ili je u pitanju složeniji sklop, što će i biti predmet analize u sledećem delu rada. Ali pre toga, radi upotpunjenja slike rodni podela porodičnog prostora u Srbiji, urađene su analize na podacima dobijenim putem ankete.

Podela koja je pronađena u intervjuima se potvrđuje i na podacima dobijenim na opštoj populaciji. Radi jasnije slike, podaci su uređeni u nekoliko grupa. Prva tri grupe grafikona se odnose na poslove vezane za kuću, a unutar sebe su podeljene tako da prate uobičajene ideje o muškim i ženskim poslovima. Četvrta grupa grafikona su poslovi koji nisu striktno vezani za kuću i za koje bi moglo da se kaže da nisu striktno muški ili ženski. Poslednja grupa grafikona se odnosi na poslove vezane za brigu o deci.

Kada pogledamo aktivnosti u kući kao što su pranje sudova, kuvanje i veliko čišćenje kući (*Grafikon 2*), poznato još kao generalka, odmah je uočljivo da su žene te koje ih dominantno obavljaju. U nešto više od $\frac{3}{4}$ slučajeva žene kuvaju i peru sudove na dnevnom nivou, dok je taj udeo dvotrećinski kada je u pitanju veliko čišćenje kuće. Najveću pomoć članova porodice imaju kod čišćenja kuće (19%), a jednak procenat pomoći za preostale dve aktivnosti. Muškarci samostalno obavljaju ove poslove u 8-11% slučajeva. Dakle, žene definitivno okupiraju kuhinju kao deo porodičnog prostora.

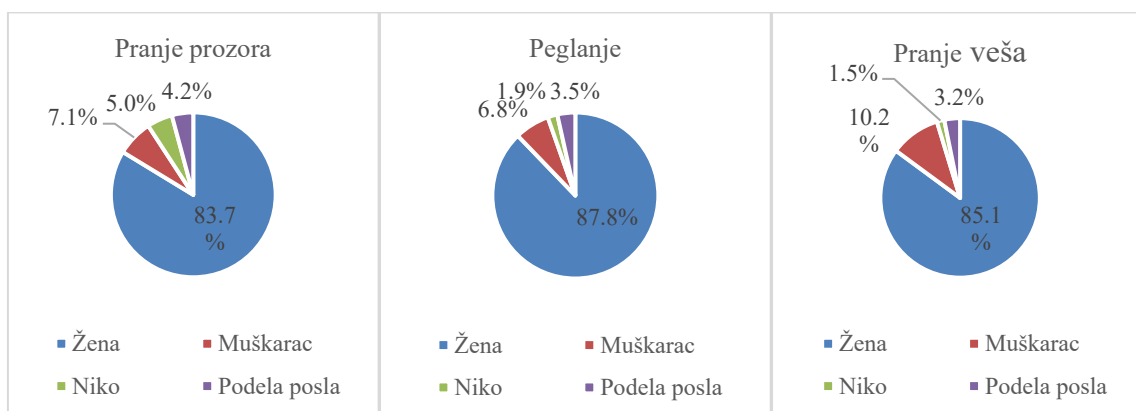

Grafikon 2: rodna podela kućnih poslova - pranje sudova, kuvanja i veliko spermanje kuće

Još homogeniju sliku rodne podele poslova imamo kada pogledamo grupu podataka vezanu za pranje prozora, peglanje i pranje veša (*Grafikon 3*). Žene obavljaju ove poslove u proseku u 85% slučajeva, dok se prosečno ovi poslovi ravnopravo dele

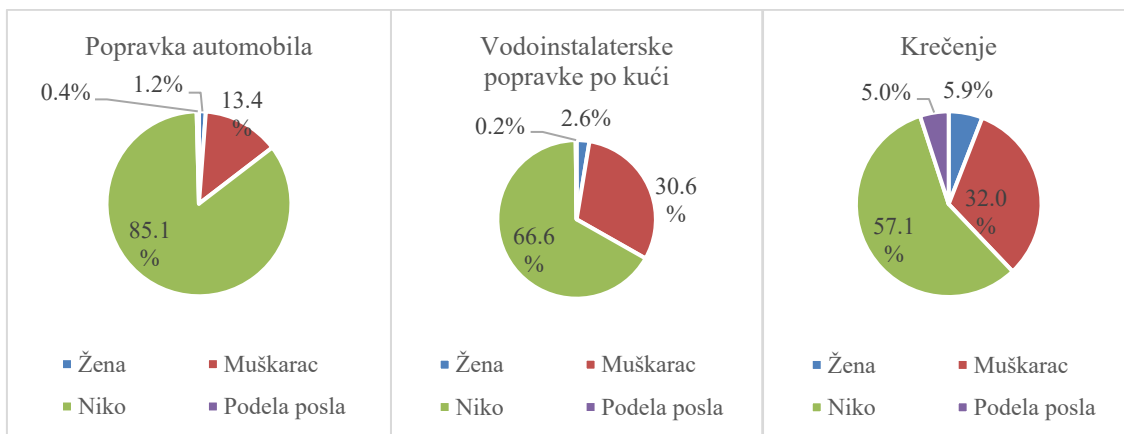
između žena i muškaraca u tek 3% slučajeva. Sa druge strane, muškarci ih samostalno obavljaju 8%, slučajeva, takođe gledajući prosek za sve tri kućne aktivnosti. Kada ove podatke spojimo sa čišćenjem kuće, prethodnu konstataciju da žene suvereno vladaju kuhinjskim prostorom možemo da proširimo i na kućni prostor, jer su sve ove aktivnosti smeštene u kući. Ovo je svakako vezano samo za kućne poslove, a ne treba izostaviti činjenicu da se podela prostora može posmatrati i kroz druge kategorije, kao što je upotreba slobodnog vremena, ali je o tome već bilo reči u prethodnim delovima rada.

Grafikon 3: Rodna podela prema kućnih poslova - pranje prozora, peglanje i pranje veša

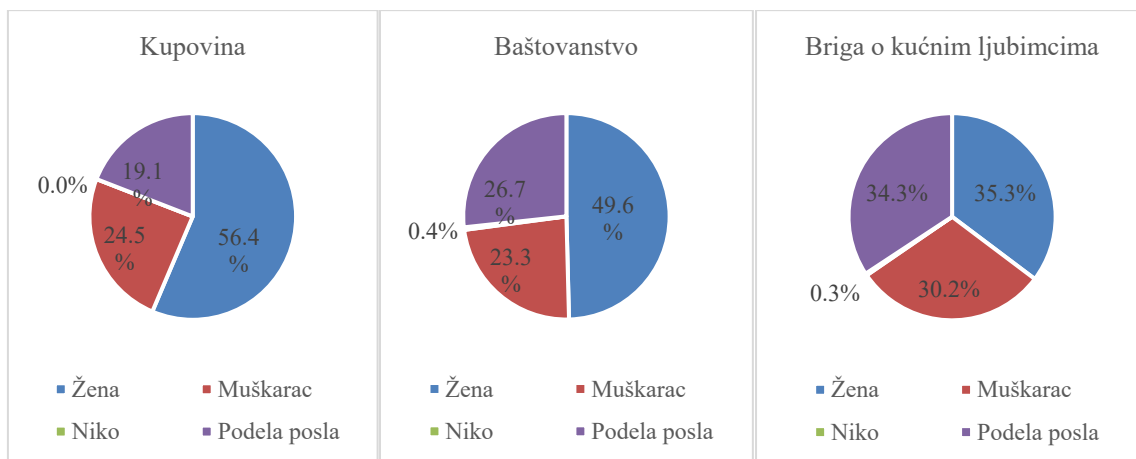
Tradicionalno muški poslovi su obično vezani za popravku automobila, vodoinstalaterske popravke po kući i krećenje (*Grafikon 4*). Kao što i sami podaci pokazuju, udeo žena je zanemarljiv kada je u pitanju popravka automobila, dok je njihov najveći udeo za ovu grupu poslova registrovan kod krećenja. Muškarci su u odnosu na žene značajnije zastupljeni u obavljanju ovih poslova, naročito u krećenju (32%) i vodoinstalaterskim popravkama (31%). Ipak, oni nisu najzastupljenija kategorija, jer ove poslove najvećim delom obavljaju majstori, službe, prijatelji ili rođaci⁴¹. Kada ovome dodamo i činjenicu da za razliku od prethodnih poslova, ovi ne spadaju u dnevne obaveze, onda vidimo da su žene značajno više opterećene u odnosu na muškarce.

⁴¹ Opcija niko zapravo označava da niko iz porodice/domaćinstva ne obavlja navedene poslove, već se za njih plaća ili ih obavlja neko od prijatelja ili rođaka za čije usluge porodica ne izdvaja materijalna sredstva.

Grafikon 4: Rodna podela kućnih poslova - popravka automobila, vodoinstalaterski poslovi i krećenje

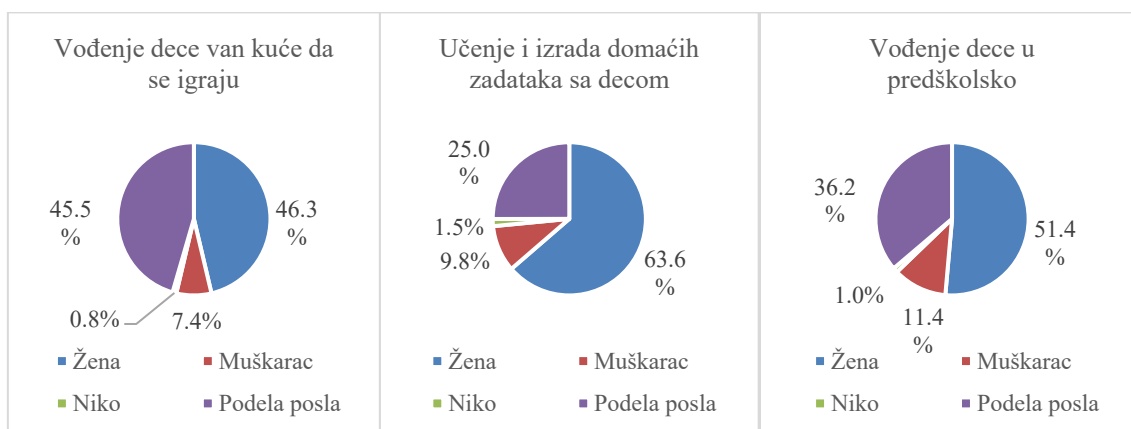
Pretpostavka za grupisanje podataka prema kojoj bi kupovina, baštovanstvo i briga o kućnim ljubimcima (Grafikon 5) bili rodno neutralniji je delimično i opravdana, jer rodne granice ovde nisu izražene u meri u kojoj su u prethodne dve grupe. Ipak, jedino kod brige o kućnim ljubimcima imamo ravnomernu podelu poslova, gde skoro trećinski to rade žene, muškarci ili se posao ravnopravno deli. Kada pogledamo ostale dve aktivnosti, možemo da zaključimo da žene nisu vezane obavezama samo za strogo shvaćen kućni prostor, već se oblast obaveza proširuje i na okućnicu (50%) ali i aktivnost vezanu za nabavku (56%) stvari potrebnih domaćinstvu. Rodne granice dakle nisu vezane samo za kućni prostor.

Grafikon 5: Rodna podela poslova - kupovina, baštovanstvo i briga o kućnim ljubimcima

Poslednja grupa poslova je vazana za brigu o deci, konkretno, ko vodi decu van kuće da se igraju, ko im pomaže u učenju i završavanju domaćih zadataka i ko ih vodi

predškolsko, ili u školu dok to ne počnu da rade samostalno (*Grafikon 6*). U obavljanju ovih poslova takođe uočavamo rodne granice. Sva tri posla dominantno obavljaju žene, a samo kod vođenja deca van kuće nalazimo ravnopravnu podelu poslova koja se po udelu približava ženama. Indikativan je podatak da muškarci samostalno ni u jednom od ovih poslova ne učestvuju sa više od 11%. Kontrasta radi, žene u 64% slučajeva samostalno rade sa decom na učenju i izradi domaćih zadataka, u odnosu na 10% slučajeva kada to samostalno rade muškarci.

Grafikon 6: Udeo ispitanika u poslovima brige o deci prema polu

Analiza podataka dobijenih anketom pokazuje da se porodične prakse vezane za održavanje kuće i okućnice, vođenje domaćinstva i brigu o deci određene simboličkim granicama koje prate tradicionalne definicije rodnih identiteta. Simboličke granice koje ogrlašuju rodne prakse su vrlo rezistentne na promene i teško propustljive kada je reč o tipičnim muškim i ženskim poslovima. Promene su vidljive u oblasti tradicionalnih muških poslova, ali granice tu i dalje ostaju rodno određene, jer je uobičajeno da muškarci dominiraju u profesijama molerisanja, automehaničarskih i vodoinstalaterskih usluga. Treba reći da su rodne granice manje rigidne kada su u pitanju baštovanstvo, briga o kućnim ljubimcima i poslovi vezani za brigu o deci. Međutim, žene su i dalje većinski zadužene za navedene obaveze, a kada je reč o poslednjoj stavki, mogli bismo reći da se tu muškarci pre javljaju kao vid pomoći negoli kao ravnopravni roditelji.

5.2.3. Rodna ideologija i prakse

Materijal dobijen intervjuima pokazuje da odnos između ova dva elementa u porodičnim dinamikama može da se posmatra na dva nivoa. Jedan je odnos između deklarisanog stava ispitanika, koji se po pravilu iznosi kao odgovor na pitanje da li postoji striktna podela kućnih poslova na muške i ženske, i fakticiteta praksi članova porodice. Odnos između ova dva elementa pojavjuje se u dve varijante, jedna gde postoji sklad između tvrdnji ispitanika i stvarnih praksi (tvrde da podela postoji i ona zaista postoji u praksi, ili obrnuto, tvrde da ne postoji i nema podele u praksama), i druga u kojoj postoji kontradiktornost između tvrdnji i praksi (tvrde da podele nema a u praksi je uočljiva jasna podela⁴²).

Drugi nivo je zapravo pokušaj da se ova različitost posmatra u okviru porodičnog polja, u kojem se sučeljavaju konglomerati koherentnih ideja, tj. ideologija koje preovladavaju u polju i njihove moći. Ovaj nivo analize nam upravo može pomoći da razumemo diskrepanciju koju smo prepoznali između deklarativnih stavova o rodnim podelama u porodici i rodnih praksi. U smislu da akteri često nesvesno reprodukuju određenu rodnu ideologiju, a da smatraju da su na poziciji njene suprotnosti. Tvrđnje da u obavljanju kućnih poslova nema rodnih nejednakosti stoje u kontradikciji sa faktičkim stanjem u podeli poslova. Kada u razgovorima akteri postanu svesni ove kontradikcije, oni koriste objašnjenja koja se naizgled oslanjaju na nužnost, na funkcionalnost ili na normalnost takvog stanja. U porodicama koje su u praksi ostvarile egalitarnost, objašnjenja aktera nam ukazuju na postojanje dominantnog normativa u odnosu na koji se oni određuju, ili koji ih na neki način diskriminiše. Na kraju, postoje i porodice u kojima postoji sklad između egalitarnih uverenja i praksi, što na nivou polja ukazuje na alternativu dominantnoj ideologiji.

Kontradiktornost koja proizilazi iz neujednačenosti tvrdnji da se poslovi ne dele na muške i ženske, a da u praksi takva podela postoji je najčešće prisutna kod muškaraca, ali nije isključivo karakteristična za njih. Kao što možemo videti u slučaju Miloša (Sonja i Miloš), vlasnika firme koji živi sa ženom i dvoje dece, koji na pitanje da li postoji podela na muške i ženske poslove odgovara: „Ne, ne, svi radimo sve“, ali se u nastavku

---

⁴² Obrnut slučaj, gde se tvrdi da postoji podela kućnih poslova a da u praksi članovi ne dele poslove, nije registrovan u intervjuima.

razgovora zapravo ispostavlja da podela nije takva, što je vidljivo i u njegovim i u supruginim (Sonja) iskazima:

Intervjuer: Dobro, ko kuva, usisava, pere sudove?

Sonja: *Dobro, ja najviše kao eto, mama. Ja kuvam, usivavam, i perem sudove, on nekad tu pomogne. Ja se sećam, prvih sudova Miloševih, mislim da je bila 2011. I ovaj, bili smo na moru. Tako desilo se, slučajno sam ja uganula nogu i imali smo neki privatni smeštaj i onako je bilo ja onako s nekom (smeh) oteklinom i Miloš je neke sudove prao dva sata, ne znam, što recimo ja naravno k'o žensko onako vam to bude za petnaest-dvadeset minuta. I Miloš je to prao, prao jedno dva-tri sata i na kraju je seo i rekao: 'Zar je tol'ko teško?' (smeh)*

Iako Miloš najpre tvrdi da nema podele na muške i ženske, uključivanje supruge u razgovor i specifikacija pitanja su pokazali da iza deklarativnog stava da postoji jednakost u podeli poslova, stoji praksa u kojoj preovladava rodna podela, štaviše, njihovi narativi obiluju rodnim stereotipima. Sličan tok pronalazimo i u razgovoru sa Sašom, muškarcem iz više klase koji živi u petočlanoj porodici.

Intervjuer: *A, što se tiče podele, rodne podele posla u Vašoj kući? Pošto imate i dečaka i devojčice, je l' vi delite poslove na muške i ženske?*

Saša: *Ne striktno, ne delimo. Ja sam sinoć oprao sudove. Ali, činjenica je da postoje poslovi koji mnogo češće radi Jelisaveta, supruga. A, i postoje poslovi koje mnogo češće radim ja. Kad treba nešto da se popravi što je pokvareno u kući, devedeset posto slučajeva uradiću ja. Kada treba da se opere, prostre veš, operu sudovu, u devedeset posto slučajeva uradiće Jelisaveta.*

Dakle, kao i Miloš, Saša najpre tvrdi da takva podela ne postoji, ali u nastavku zapravo opisuje striktnu podelu poslova na muške i ženske, od koje se prema njegovoj gruboj proceni odstupa u 10 odsto slučajeva. Takv rezultat je pronađen i u analizi razgovora obavljenog sa Markom, koji živi sa ženom i dvoje dece. Iako ispitanik uopšteno govori o apsolutno ravnopravnoj podeli, kada se razgovor usmerio ka pitanju čuvanja dece,

jednom od najzahtevnijih poslova porodičnog života, ispostavilo se da su njegovom obavljanju bile uključene sve same žene, dok se obaveza nije prenela na instituciju.

Marko: *Mi smo... Devedeset i treće godine se rodila ćerka, tad mi je tašta još bila živa i mi smo bili u ovom stanu, i onda ona pošto je domaćica ona ga je ona je uglavnom čuvala dete. Žena je bila na porodijskom, koliko je već to bilo, tako da smo tu imali sreću dok je ona bila živa Anđela je već porasla to je već bilo, 5 godina, 6 godina, tako nešto - već je počela u vrtić. Znači deca su nam klasično, kući je bila godinu dana, tu smo svi zajedno, oko nje moja majka, sve se tu, znači, više ljudi je tu bilo u optičaju, oko čuvanja, ništa to nikom nije teško palo... Mi ovde imamo komšinicu koja, bukvalno nama su vrata otvorena, ona ulazi u stan kako hoće, ona čuva našu decu bez problema, mi njenu i tako... Tako da je čuvanje dece bilo milina, nismo imali nikakvih problema... Drugo prihvatili su vrtić odmah ono, Filip je, mislim na njega, smo morali još u tri godine da ubacimo i onda je to krenulo svojim, znači ceo dan, ja na poslu, žena na poslu, deca u vrtiću, klasična priča ništa tu specijalno nije bilo... Izborili smo se super.*

Već je naglašeno da je ovakva kontradikcija, iako u većinski prisutna kod ispitanika, pronađena i kod ispitanica. Ema je na pitanje o podeli poslova najpre govorila o tome kako se suštinski poslovi u njenoj porodici ne dele na muške i ženske, ali kada su joj postavljena pitanja koja zahtevaju konkretan popis članova koji obavljaju određenu aktivnost, ispostavilo se da je ona ta koja obavlja „ženske“ poslove. Štaviše, kada je tokom razgovora postalo očigledno da se radi o striktnoj podeli, Ema je ponudila i objašnjenje za takvu podelu, koje bismo lako mogli da svrstamo u tradicionalnu ordotoksiju.

Ema: *Tako da nema tu nekih podeljenih poslova.*

Intervjuer: Dobro, ko usisava, ko pere sudove?

Ema: Pa dobro, to recimo ja, ili s vremena na vreme suprug, on mi isto pomaže u tome.

Intervjuer: Malopre ste rekli da ste se pretežno Vi bavite decom? Da li Vam suprug ili ostali članovi domaćinstva pomažu u tome?

Emma: *Da. Da. Pa da, jer lično moje mišljenje da ja kao majka bi opet trebalo da najviše tu učestvujem, naravno i suprug isto, ali mislim da bi majka trebalo najviše.*

Intervjuer: Bolje radite to?

Emma: *Pa recimo što se tiče škole, više strpljenja imam za to, više se snalazim u svemu tome, tako da mislim stvarno je više moja da kažem obaveza bila.*

Dominantnost patrijarhalne, tradicionalne ortodoksije u narativima infomanata je još jasnija u formi simboličkog konflikta koji je posledica praktikovanja suprotnog obrasca. Okruženje u kojem se Goran nalazio je stigmatizovalo njegovu praksu pomaganja oko čuvanja dece kao “papučarsku”. Njegov odgovor na stigmiju je zapravo poziv na alternativnu praksu koju on predstavlja kao logičnu i normalnu, što sa svoje strane ukazuje na liberalnu ortodoksiju prema kojoj ovakva podela poslova ne predstavlja nikakvu devijaciju.

Goran: *Fizički ne može da se stigne. Daleko od toga. Svašta. Pereš sudove, skloniš, pomogneš, normalno. Pa, mene su čak i zafrkavali drugari kao: „E, ti“. Meni žena ode da sređuje nokte i ne znam šta, a ja čuvam decu. I sad mene Petar zove i kaže: „Jao, papučiću“. Pa rek'o znaš šta zato što ste vi mangupi i zato što ste muškarčine. Ne sređuje se ona za komšiju, nego za mene. I onda je to bilo uvek nekako normalno, ustaneš sa stola, za sobom opereš, obrišeš, skloniš, nema služavke.*

Simbolički konflikt koji je upravo ilustrovan Goranovim rečima, skicira simboličke granice koje postoje u širem okviru, a to je porodično polje. U njemu se sučeljavaju diskursi koje smo označili kao tradicionalni i liberalni. Ono što je karakteristično za tradicionalni je atipično za liberalni i *vice versa*. Ali, kao što vidimo, koherentnost koja vlada u svakom od njih se u svesti aktera pojavljuje kao logično, smisljeno, normalno ponašanje, dok se odstupanje od toga označava negativnim osobinama što je suštinski pokušaj njegovog suzbijanja, proterivanja ili zabranjivanja. Mehanizam za to je stigmatizacija kojom se uspostavlja poredak praksi.

Različito dva tipa diskursa (koji mogu da ukazuju na dva tipa ideologija koje vladaju u polju porodice) možemo ilustrovati primerima u kojima vlada sklad između mišljenja i praksi, ali je u jednom diskurs patrijarhalan, a u drugom liberalan. U prvom slučaju ispitanik jasno artikulira mišljenje o rodnoj podeli poslova u porodici pozivajući se na patrijarhalni i „balkanski“ kulturni kod, dok u drugom slučaju imao liberalni kod kojim se ispitanik izjednačava sa suprugom u sposobnosti da obavljaju različite poslove koji se tradicionalno dele na muške i ženske.

Branko: *Postoji, postoji. Možda sam ja malo patrijarhalan i Balkanac, ali prašinu ne brišem, ne usisavam, ne perem sudove, nikada znači nisam to u životu radio. Da kažem ja možda grešim, nisam ni kući, sestru sam imao, pa je to ona radila. Ja mogu đubre da bacim, da platim nešto u prodavnici, da šetam ćerkicu, da to sve, ali mogu tu sudovi da stoje ceo dan, 'ajde mogu ja tu nešto da ih proplaknem, da se ne kiseli... Žena sprema hranu znači. S detetom žena radi isto, oko škole. Sad možda to kažem nije u redu, majku imam, ćerkicu, sestru, ali ne peglam znači, možda sam imao i sreće, možda da sam drukčije vaspitan.*

Ivan: *Ali, suštinski, ako me to pitaš, nije meni problem da operem sudove. I to često radim. A, veš mašinu, čak, više volim ja da puštam, nego Jovana. Tako da... Okej, ako bismo došli do cepanja drva, verovatno bih ja. A, sa druge strane, Jovana će uspešnije od mene da promeni osigurač. Jer sam ja trapav, a ona nije.*

Značaj simboličkih granica u reprodukciji porodičnih praksi možemo najbolje videti u transferu koji se obavlja u odnosu između roditelja i dece. Uspostavljene granice između muških i ženskih poslova definišu koje prakse će usvajati deca. Prakse dalje reprodukuju granice i tako se uspostavlja kontinuitet i obezbeđuje trajnost određenih formi. Na pitanje da li se sin uključuje u obavljanje kućnih poslova, gde se prethodno pokazalo da ih suštinski sve obavlja majka, Dragan brani poziciju da je detetova hiperaktivnost, koja je bila i njegova karakteristika u mladosti, razlog zašto ga ne bi trebalo sputavati kućnim poslovima. U drugom delu njegovog iskaza se rodne granice opravdavaju time što se u narativ uvode razlike u prirodi između muškarca i žene.

Dragan: *Ne. Sin je hiperaktivno dete i ja podržavam njegovu hiperaktivnost, jer sam i ja bio hiperaktivan. Sve bi voleo da vidi, da proba, i tako to. Dok ne doživite neko to lično iskustvo, može neko da vam priča do besvesti kako je to dobro ili loše, vi to nećete da prihvatite. To je moja neka filozofija života bila. Tako da sin ne učestvuje u nekoj toj podeli.*

U principu sin je, što se mene tiče apsolutno priča adrenalina. Hvata zmiju golim rukama, ne boji se ničega. Ne postoji nešto što neko može, a ti ne smeš. Ako on može, možeš i ti; zašto da ne. Supruga je drugačija. Jednostavno, ima dozu opreznosti. I onda se tu pojavljuje i majčinski instinkt. I onda smo mi to relativno rano razjasnili, da ona njega ne sme da sputava u bilo čemu; da na neki način ima tu logističku podršku, odnosno ja ću da vam spremim šta ćete da ponesete, ja ću da ako sam tu da vam pomognem da se operete. Mada i to radimo. Ubacimo u mašinu, prostremo dok ona ne dođe, mi smo ono na žici već, i ne vidi se kako. Jednostavno, nemamo nešto previše toga. Kažem Vam, dok su bila neka ta letovanja sa klinkem... Baš onako, odete pa provodite vreme negde i tako. Mada i tad. Mi smo većito plivali dalje, zaranjali negde. Ona je želela da provodi vreme na plaži. I znači, tu niko nikome ne nameće neke kodekse. Ali smo krajnje različiti.

Snažan rodni transfer prepoznajemo i u slučaju četvoročlane porodice više klase. Iako ispitanik (suprug i otac) najpre govori da je podela kućnog rada u njihovoj porodici funkcionalne prirode, jer je on vrlo opterećen svojim poslom, u nastavku razgovora je očigledno da ona zapravo nije funkcionalna. Sinovi ne preuzimaju kućne poslove, jer tako nisu vaspitavani i jer majka obavlja te poslove.

Petar: *Pa, da kažem funkcionalno uslovljena. Ja uglavnom dvanaest do četrnaest sati provodim van kuće. Pa, ako bi čekali da ja nešto uradim u kući, očigledno bi bili ili gladni ili...*

Intervjuer: *A sinovi?*

Petar: *Sinovi kao sinovi. Preuzimaju deo kad baš moraju. Inače, nešto od kućnih poslova poput kuhinje ili kupatila, ili bilo čega, nemaju tu naviku. Niti smo ih tako vaspitavali...Ali ima dečaka koji imaju i želju i volju da*

pomognu. Očigledno da su naši negde tu oslobođeni, pre svega, angažovanjem supruge.

Još jedan slučaj pokazuje kako prisustvo jasne granice između ženskih i muških poslova određuje mišljenja dece. Ona toliko snažno određuje shvatanje razlike da se govori o tome da se sposobnost za roditeljstvo određuje esencijalistički, pa su tako određeni poslovi ženski, jer su žene date da ih obavljaju, one poseduju znanje da ih obavljaju.

Olga: *Majka se brinula o nama. Moj tata ne zna. On je operisan od emocija.*

Intervjuer: A šta mislite čiji je to zadatak? Jel to ima veze sa zadatkom ili ko to voli da radi?

Olga: *Pa mislim da je to mamin posao, najteže na svetu je biti mama.*

Intervjuer: A jel ima nekih poslova koji su klasično ženski osim brige za decu?

Olga: *Kuvanje, pranje i peglanje. Ja oca u životu nisam videla da je pustio mašinu i ispegla nešto. Videla sam ga da isprži jaje ili slaninu ali drugo ne.*

Poslednja dve opservacije ni na koji način ne ukazuju na ispravnost Parsonsove (Talcott Parsons) ideje o jedinstvu segregiranih ali komplementarnih polnih uloga u porodici (Parsons, 1942; Parsons and Bales, 1956), kojom se tvrdi da podela uloga na muške (instrumentalna) i ženske (ekspresivna) vodi ka harmoničnom odnosu, jer se kompetencije ne sukobljavaju, već nadopunjuju. Uopštenije, ovakva podela uloga omogućava usklađivanje i integraciju porodice u društvene podsisteme. Naprotiv, pre bismo mogli da tvrdimo da ona jednostavno odražava, ali i brani patrijarhalnu ortodoksiju koja i dalje dominira u mnogim društvima.

Zanimljivo je pomenuti i jedan izolovan slučaj koji matrijarhat u porodici legitimise time što se poziva na činjenicu da žena radi većinu kućnih poslova. Brankica, vlasnica frizerskog salona koja živi sa suprugom i dvanaestogodišnjom ćerkom, smatra da je glava porodice, jer radi sve poslove vezane za kuću:

Brankica: *Pa uglavnom ja, ja sam ta koja, radi većinu poslova. Hajde ne baš te teške fizičke poslove, to suprug radi, ali on to sve tako brzo, i uglavnom moraš da mu kažeš. Znači taj koji mora da rukovodi sam ja. Ja sam glava porodice.*

Ne treba izostaviti ni to da Brankica svoju poziciju u porodici delimično gradi i na tome što nešto više zarađuje od svog supruga. Međutim, ni veliki obim ekonomskog kapitala, ni status glave porodice, ni veći stepen preduzimljivosti i prilagodljivosti na novonastale društvene okolnosti joj ne omogućavaju da se oslobodi kućnih obaveza. Kao što smo videli u prethodnim slučajevima, muškarci su u prilici da svoj udeo u podeli kućnih poslova opravdaju time što su zaposleni, što je njihov primarni zadatak da materijalno obezbeđuju porodicu. Takva logika izgleda ne važi u porodicama gde žena preuzima poziciju člana koji najviše zarađuje. Muškarci su međutim oslobođeni kućnih obaveza i kada su penzionisani i kada ne postoji jasna razlika između statusa zaposlenosti partnera. Sve zajedno ukazuje na ideološku matricu koja u svojoj osnovi ima patrijarhalne rodne granice, koje pokazuju fleksibilost u smislu mogućnosti njihovog prenošenja u različitim porodičnim okolnostima.

Kada se rodne prakse sagledaju u klasnoj perspektivi, jedino se pripadnici kulturne frakcije srednje klase izdvajaju sa egalitarnom podelom (dva slučaja: Ivan i Aleksandra⁴³). Drugim rečima, ove porodice ne karakteriše stroga rodna determinacija kućnih obaveza, a samim tim porodični prostor nije ispresecan rodnim kategorijama. Kod njih dakle imamo značajno drugačiju sliku porodičnog prostora, jer ne postoje striktno određeni ženski i muški delovi. Konsekventno ne postoje ni ženski i muški poslovi koji se obavljaju u tim delovima porodičnog prostora, već su poslovi u velikoj meri rodno neutralni. Sve ostale klase i klasne frakcije karakteriše homogenizovan koordinatni sistem simboličkih granica. One su rodno određene, vrlo rigidne - teško promenljive, nepropusljive i snažno branjene.

Mentalne sheme ispitanika sadrže i opažanje opšteg stanja rodnih identiteta, kao i promena koje se dešavaju i koje smatraju važnim. Ovo je važno pitanje jer opažaj ne mora da bude u skladu sa stanjem u polju, kao što ni promene koje akteri smatraju ključnim ne moraju da imaju zaista takav uticaj u polju. Percepcije i mišljenja dakle ne moraju da budu objektivni odraz stvarnog stanja u polju, a narativi o promenama mogu da ukazuju na snagu postojećih granica i rezistentnost prema njihovoj promeni.

---

⁴³ I Ivanova i Aleksandrina porodica se sastoji od tri člana (supružnici i jedno dete) i naseljene su u velikim gradovima u Srbiji. Karakteriše ih veliki ukupni obim ukupnog kapitala sa izraženijom kulturnom dimenzijom.

Što se tiče prve neujednačenosti između objektivne distribucije moći u polju i njenog opažanja, mišljenje o tome da su žene u prednosti može biti posledica fokusiranja aktera na lična iskustva i delimične specifičnosti određenog segmenta polja. Kao što ilustruje primer Dušanke, po struci kvalifikovane radnice koja trenutno radi na neformalnom tržištu rada kao spremačica privatnih stanova i kuća, opažanja aktera mogu biti ograničena na opseg dešavanja u polju sa kojim imaju neposredno iskustvo. U njenom slučaju je to da se žene za razliku od muškaraca bolje snalaze u nestabilnim i neformalnim okolnostima, što ih i postavlja na pozicije moći u porodici ili socijalnom krugu.

Dušanke: Pa sa ovima sa kojim imam kontakt to Vam je ovako, kako bih uporedila. Onaj ko je sposoban i ko uspe da se snađe u današnje vreme to su žene. One imaju veće mogućnosti za posao, što mi i dalje nije jasno zbog čega je to tako. Pa mislim da je moja situacija takva da ja uvek sebe tešim da može da bude i gore. Znači, ja sebe uglavnom vidim ovde, evo imamo tu „najlon“, ali mi još uvek nismo stigli do te granice. Znači, ja sam jedan stepenik da kažem iznad tih koji prodaju na „najlonu“, tu ovom malom nekom buvljaku ovde i onih koji idu po kontejnerima. Znači jedan stepenik samo iznad. Ovi drugi isto. Jer ovde, uglavnom, s kojima se ja družim, ne idem kod ljudi sa kojima radim, uglavnom sa kojima se družim, to su sve relativno radničke porodice. Konkretno, ovde vlada matrijarhat kod nas. Znači žene rade, muževi ne, jer nema posla za njih.

Svakako, ispitanica je svesna da stanje u njenom okruženju ne mora da bude pravilo, što ona jasno artikuliše time što govori o krugu ličnih prijatelja i što čak i klasno situira pojavu koju opisuje. Međutim, rodna dimenzija pitanja moći i dominacije se ne može ograničiti na opažanje stanja u određenom segmentu polja, već se mora uvesti praktična dimenzija, a već smo videli u prethodnim primerima da je na tom nivou rodna nejednakost čvrsto utemeljena na patrijarhalnim pozicijama.

Odbrana granica pred potencijalnom promenom jeste mehanizam preko kojeg se oni učvršćuju i obezbeđuje reprodukcija postojećih praksi. Na nivou mentalnih shema aktera, čak je i manje relevantno pitanje koliko su percipirane promene zaista prisutne i snažne, već je važnije da ih oni takvim smatraju i da na takvoj osnovi određuju svoja

mišljenja i delanja. Na nivou polja, možemo govoriti o sučeljavanju različitih rodnih ideologija i pokušaju da se granice očuvaju kako bi one ostale netaknute, čiste. Razlike između rodnih ideologija su u ovom smislu relevantne, jer ih akteri opažaju o ocenjuju kao značajne.

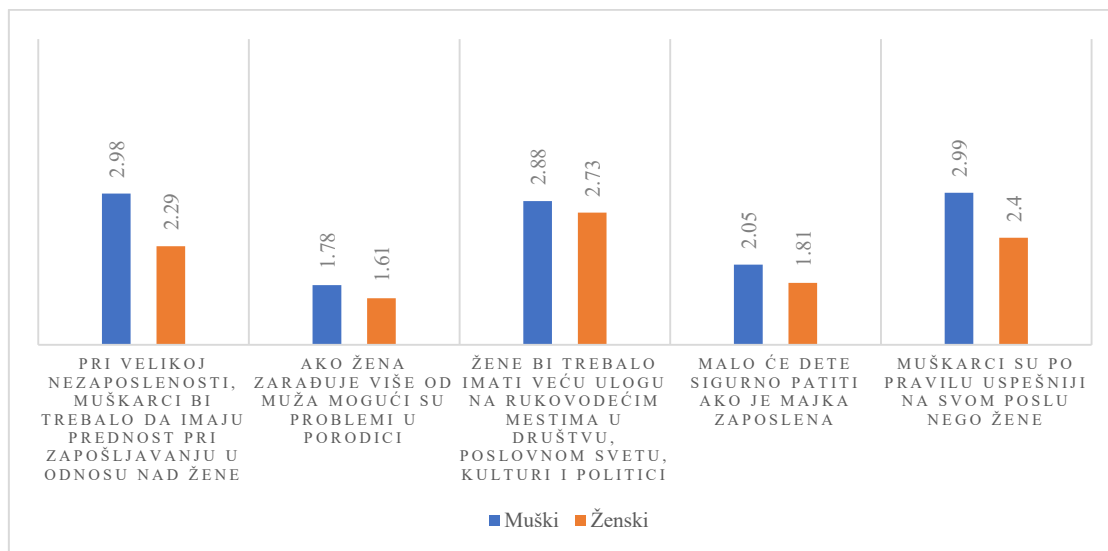
Milan: *Hm, pa, to je malo onako škakljivo pitanje, priznajem da nisam tradicionalista u tom nekom smislu, ali sa aspekta da kažem, ne znam, domaćinstva verovatno bi, neću da kažem, trebalo da se zna ko šta radi. Ali, povoljno je radi boljeg funkcionisanja da ipak, ne znam, se zna da se ostali članovi mogu osloniti i da prosto i sebe spasu nekog ogromnog dela posla, a da neko pak se izvlači i ništa ne radi. Poželjno je da neka podela manja postoji. Što se braka tiče, tu smatram da treba da postoji danas sa mojom sadašnjom partnerkom, devojkom često vodimo diskusiju na tu temu. Žene su se u međuvremenu mnogo emancipovale, ta podela ili neka polna razlika se sve više gubi, maltene i nema više klasičnih muških ili klasičnih ženskih poslova. Ali bi opet trebalo po meni neka doza onog tradicionalnog, starinskog, što bi rekli, da postoji. Ako je nešto prljavo, gadno, teško, zahteva neko majstorstvo, nešto, neku prihvatanje alata, trebao bi ipak muškarac da se toga uhvati. A opet ako je nešto vezano za, ne znam, najosnovnije spremanje nekog jela, ne svog da se razumemo, ne kompletnog u kuhinji nego kuvanje nečega, da se ipak toga prihvati žena.*

Vanja: *Sad ću malo šire da ti kažem. Mislim da je velika greška, ali možda će da me mrze, ali prosto, ja mislim s moje tačke gledišta. Onog trenutka kad je žena izašla iz kuće, tu je nastao rasep porodice. Odnosno, kad je žena izašla, krenula da radi. Kad radi, onda i vidi. Nemam ništa protiv emancipovanih žena, ali jednostavno...sad kad sagledamo malo dalje. Jer i Vi vodite, imate podatke. Ustvari, sam taj Vaš podatak ne bi imao nikakvu važnost da nema sa čim da ga uporedite. Znači, radi se upoređivanje u odnosu na nešto. Kad bi neki društveni položaj porodice, dece, sagledali malo ranije, odnosno išli malo unazad, videli bi da je to jedan od razloga propadanja svega toga izlazak žena iz porodica.*

Oba isečka razgovora sa Milanom i Vanjom u sebi sadrže postojanje Drugih, koji se pojavljuju ili kao subjekti osude ili kao rušioci dobre tradicije. U svakom slučaju, oni predstavljaju suprotnost mišljenju i praksama koje ispitanici zagovaraju, ali jednako važno, shvatanje njihove snage je takva da im izgleda kao da Drugi preuzimaju primat, a da to nema dobre posledice, štaviše, posledice su vrlo negativne. Suštinski, radi se o odbrani propozicija tradicionalne ortodoksije pred naletima liberalne ortodoksije.⁴⁴

Drugi deo analize rodne ideologije je zasnovan na podacima dobijenim anketom. Cilj ovog dela analize jeste da se proverí kolika je raširenost dve glavne ideološke pozicije u porodičnom polju i kako se te ideje raspoređuju kada se u analizu uključe društveni faktori roda, obrazovanja, radnog statusa.

Da bismo to uradili, formirali smo grupu pitanja koja bi trebalo da pokaže sklonost ispitanika ka patrijarhalnim shvatanjima rodnihi praksi u privatnoj i javnoj sferi (Grafikon_7). Pitanje odnosa prema abortusu je izdvojeno, jer je skala u upitniku imala drugačiji rang nego skale koje su merile stepen slaganja sa tvrdnjama vezanim za navedene oblasti rodnihi praksi. Da podsetimo, raspon skale za svih pet tvrdnji za koje su ispitanici iskazivali stepen slaganja je bio od 1 što je označavalo potpuno neslaganje sa tvrdnjom do 5 što je značilo potpuno slaganje sa tvrdnjom. Raspon skale za pitanje o abortusu je bio od 1 do 10.

Grafikon 7: Stepen slaganja sa tvrdnjama rodnihi praksi prema polu ispitanika

⁴⁴ Tema relacije osnove granica izražene u kategorijama „Mi“ i „Oni“ je obrađena u poglavlju rada sa istim naslovom.

Prvi nalaz je da ispitanici generalno iskazuju visok stepen slaganja sa tvrdnjama koje favorizuju muškarca u uslovima krize, izražene preko visoke stope nezaposlenosti u društvu i da su muškarci u principu poslovno uspešniji od žene. Sa druge strane, na ostale tri tvrdnje, ispitanici su pokazali značajno manju sklonost ka patrijarhalnim shvatanjima. To znači da se ne slažu sa mišljenjem da veće zarade žena donose probleme u porodici; da će malo dete patiti ukoliko je majka zaposlena; kao i da se slažu sa idejom da bi žene trebalo da imaju veći udeo na rukovodećim mestima u svim oblastima javnog života. Očigledan je i podatak da žene pokazuju veću sklonost ka egalitarnim obrascima rodnih praksi (Grafikon_7).

Kako bismo dodatno proverili poslednji zaključak, u analizu smo uključili T-test nezavisnih uzoraka, koji je pokazao da se muškarci u značajno većoj meri slažu sa tvrdnjom da bi pri velikoj nezaposlenosti, muškarci trebalo da imaju prednost pri zapošljavanju u odnosu na žene ($t=7,449$, $p<0,001$ – Tabela_11), kao i sa tvrdnjom da ako žena zarađuje više od muža mogući su problemi u porodici ($t=2,145$, $p=0,032$ – Tabela_12).

Tabela 11: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu

		Pol		t	p
		as	sd		
Pri velikoj nezaposlenosti, muškarci bi trebalo da imaju	Muški	2,98	1,44	7,449	0,000
	Ženski	2,29	1,42		

Tabela 12: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu

		Pol		t	p
		as	sd		
Ako žena zarađuje više od muža mogući su problemi u porodici.	Muški (n=413)	1,78	1,31	2,145	0,032
	Ženski (n=506)	1,61	1,18		

Kada je u pitanju tvrdnja da bi žene trebalo da imaju veću ulogu na rukovodećim mestima u društvu, poslovnom svetu, kulturi i politici, nije uočena značajna razlika. S

druge strane, muškarci u značajno većoj meri smatraju da će malo dete sigurno patiti ako je majka zaposlena ($t=2,525$, $p=0,012$ – *Tabela 13*), kao i da su muškarci po pravilu uspešniji na svom poslu nego žene ($t=6,677$, $p<0,001$ – *Tabela 14*).

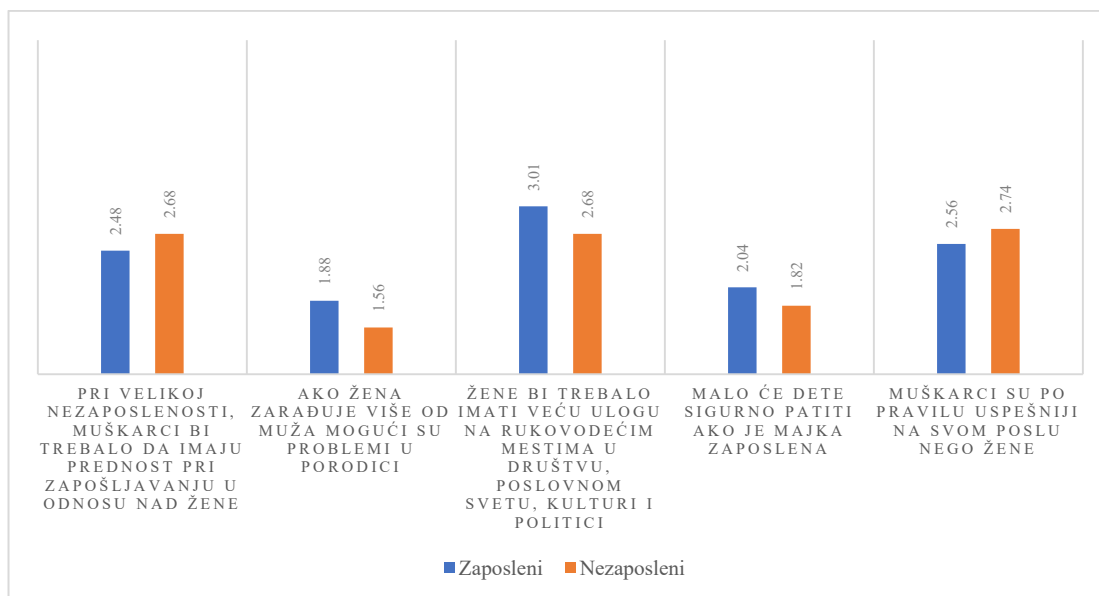
Tabela 13: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu

	Pol	Pol		t	p
		as	sd		
Malo će dete sigurno patiti ako je majka zaposlena.	Muški	2,04	1,41	2,525	0,012
	Ženski	1,21	1,24		

Tabela 14: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema polu

	Pol	Pol		t	p
		as	sd		
Muškarci su po pravilu uspešniji na svom poslu nego žene	Muški (n=437)	2,99	1,36	6,677	0,000
	Ženski (n=524)	2,40	1,36		

Sagledavajući isti skup tvrdnji prema radnom statusu ispitanika, možemo tvrditi da nezaposleni ispitanici pokazuju veću sklonost ka patrijarhalnoj ideologiji, jer u proseku u većoj meri prihvataju tvrdnje koje je reprezentuju (*Grafikon_8*).

Grafikon 8: Stepenu slaganja sa tvrdnjama rodnih praksi prema polu ispitanika

Statističku potvrdu ove tvrdnje smo dobili T-testom nezavisnih uzoraka za svaku od tvrdnji. Tako, uočeno je da se nezaposleni u značajno većoj meri slažu sa tvrdnjom da pri velikoj nezaposlenosti, muškarci bi trebalo da imaju prednost pri zapošljavanju u odnosu nad žene ($t=-2,101$, $p=0.036$ – *Tabela 15*), te da se nezaposleni u većoj meri slažu sa tvrdnjom da ako žena zarađuje više od muža mogući su problemi u porodici ($t=3,592$, $p<0,001$ – *Tabela 16*).

Tabela 15: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti

		Radni status		t	p
		as	sd		
Pri velikoj nezaposlenosti, muškarci bi trebalo da imaju	Zaposleni	2,47	1,42	-2,101	0,036
	Nezaposleni	2,68	1,49		

Tabela 16: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti

		Radni status		t	p
		as	sd		
Ako žena zarađuje više od muža mogući su problemi u	Zaposleni	1,88	1,37	-2,101	0,036
	Nezaposleni	1,56	1,14		

Analiza dalje pokazuje da zaposleni u značajno većoj meri opravdavaju tvrdnju da bi žene trebalo imati veću ulogu na rukovodećim mestima u društvu, poslovnom svetu, kulturi i politici ($t=3,592$, $p<0,001$ – *Tabela 17*), ali i da će malo dete sigurno patiti ako je majka zaposlena ($t=2,493$, $p=0,013$ – *Tabela 18*). Kada je u pitanju tvrdnja da su muškarci po pravilu uspešniji na svom poslu nego žene, t-test nezavisnih uzoraka nije otkrio značajnu razliku između muškaraca i žena.

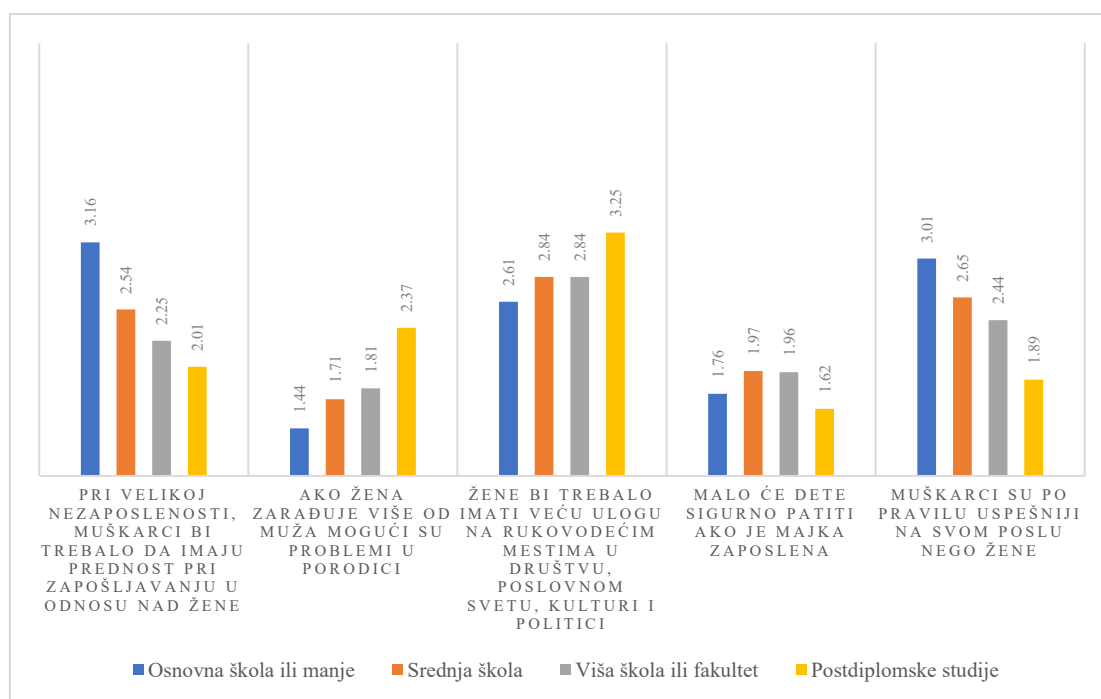
Tabela 17: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti

		Radni status		t	p
		as	sd		
Žene bi trebalo imati veću ulogu na rukovodećim mestima	Zaposleni	3,01	1,58	3,592	0,000
	Nezaposleni	2,68	1,61		

Tabela 18: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti

		Radni status		t	p
		as	sd		
Malo će dete sigurno patiti ako je majka zaposlena.	Zaposleni	2,04	1,38	2,493	0,013
	Nezaposleni	1,82	1,28		

Obrazovanje ispitanika se pokazalo ka najsnažniji prediktor podele ispitanika na ideološkoj liniji označenoj polovima patrijarhalnosti i rodne egalitarnosti. Razlike u stavovima ispitanika su utvrđene za četiri od pet tvrdnji, a za tri je potvrđeno da su one statistički značajne. Kao što vidimo na *Grafikonu 9*, distribucija odgovora prema obrazovanju je takva, da sa rastom nivoa obrazovanja, raste i nivo egalitarnosti u shvatanju rodnih praksi, i obrnuto, kada se krećemo od najobrazovanijih ka najmanje obrazovanim ispitanicima, imamo i rast udela patrijarhalnih shvatanja rodnih praksi.

Grafikon 9: Stepenu slaganja sa tvrdnjama rodnih praksi prema novou obrazovanja ispitanika

Statističke ilustracije značajnosti interakcije između rasporeda ovih varijabli su prikazane preko jednofaktorske analize varijanse I Tukey-evog HDS testa. Konkretno, Anova je pokazala da postoji uticaj nivoa obrazovanja na nivo prihvatanja tvrdnje da pri velikoj nezaposlenosti, muškarci bi trebalo da imaju prednost pri zapošljavanju.

Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima sve četiri grupe ispitanika na nivou $F(3,970) = 16,607$, $p < 0,001$ (Tabela_19). Naknadna poređenja pomoću Tukey-evog HSD testa pokazuju da oni ispitanici koji su završili osnovnu školu ili manje, u značajno većem stepenu prihvataju ovu tvrdnju u odnosu na ostale tri grupe ispitanika, odnosno u odnosu na obrazovanje ispitanike Tabela_20.

Tabela 19: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika

	Zbir kvadrata			F (3, 970)	p
	Između	Unutar	Ukupno		
Pri velikoj nezaposlenosti, muškarci bi	103,052	2000,236	2103,287	16,607	0,000

Tabela 20: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju

	Tukey HSD poređenje					
	Osnovna škola ili manje		Srednja škola		Viša škola/fakultet	
	razlika as	p	razlika	p	razlika as	p
Osnovna škola						
Srednja škola	0,62277	0,000				
Viša	,91195	0,000	0,28918	0,065		
Postdiplomske	1,16667	0,004	0,54389	0,368	0,25472	0,881

Testiran je značaj uticaja nivoa obrazovanja na nivo prihvatanja tvrdnje da su problemi u porodici mogući ukoliko žena zarađuje više od muškarca. Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima sve četiri grupe ispitanika na nivou $F(3,981) = 4,993$, $p = 0,002$ – Tabela 21. Dalja poređenja između grupa sa različitim nivoom obrazovanja su pokazala da ispitanici koji su završili osnovnu školu ili manje, u značajno većem stepenu prihvataju ovu tvrdnju u odnosu na ostale tri grupe ispitanika, odnosno u odnosu na obrazovanje ispitanike. Između ostalih grupa nije uočena razlika (vidi Tabela 22).

Tabela 21: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika

	Zbir kvadrata			F (3, 981)	p
	Izmedju	Unutar	Ukupno		
Ako žena zarađuje više od muža	22,823	1397,171	1416,995	4,993	0,002

Tabela 22: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju

	Tukey HSD poređenje					
	Osnovna škola ili manje		Srednja škola		Viša škola/fakultet	
	razlika as	p	razlika	p	razlika as	p
Osnovna škola						
Srednja škola	0,27273	0,039				
Viša	0,36320	0,018	0,09047	0,822		
Postdiplomske	0,92892	0,020	0,65619	0,156	0,56572	0,292

Značajan uticaj nivoa obrazovanja je utvrđen i za tvrdnju prema kojoj su muškarci po pravilu uspešniji na svom poslu od žena. Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima sve četiri grupe ispitanika na nivou $F(3,981) = 8,212$, $p < 0,000$ – Tabela 23. Analiza razlika između grupa je izdvojila ispitanike sa osnovnom školom ili manje, koji se u značajno većem stepenu slažu sa ovom tvrdnjom u odnosu na pripadnike ostale tri grupe ispitanika, odnosno u odnosu na obrazovanije ispitanike (vidi Tabelu 24). Za preostale dve tvrdnje nije utvrđena statistički značajna razlika u rezultatima četiri ispitivane grupe ispitanika.

Tabela 23: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika

	Zbir kvadrata			F (3, 981)	p
	Izmedju	Unutar grupa	Ukupno		
Muškarci su po pravilu	46,934	1823,157	1870,092	8,212	0,000

Tabela 24: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju

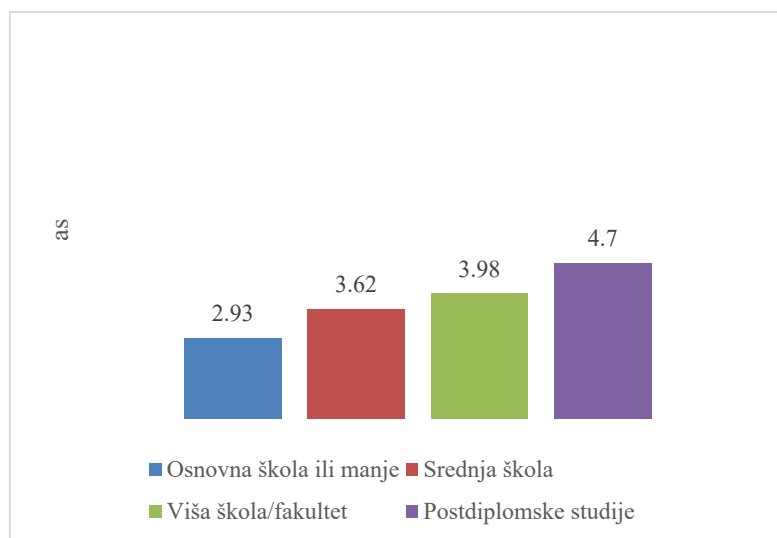
	Tukey HSD poređenje					
	Osnovna škola ili manje		Srednja škola		Viša škola/fakultet	
	razlika as	p	razlika	p	razlika as	p
Osnovna škola						
Srednja škola	0,35621	0,008				
Viša	0,56653	0,000	0,21032	0,245		
Postdiplomske	1,11465	0,004	0,75844	0,087	0,54812	0,347

Kada je u pitanju odnos prema abortusu, uočena je razlika između odgovora koje su davali ispitanici i onih koje su davale ispitanice ($t=-3,953$, $p<0,001$ – Tabela 14). Žene značajno više opravdavaju praksu abortusa ($as=3,86$, $sd=2,61$) u odnosu na muškarce ($as=3,22$, $sd=2,41$). Vrlo slična distribucija odgovora je pronađena i kada su ispitanici podeljeni u dve grupe prema radnom statusu (zaposleni: $as=3,83$, $sd=2,51$; nezaposleni: $as=3,39$, $sd=2,56$). Međutim, s obzirom na to da je raspon skale od 1 do 10, primetno je da su ovi skorovi niski u svim grupama, pa je to dokaz da je polarizacija ispitanika za ovo pitanje određena drugim faktorom.

Tabela 25: Razlika u stepenu opravdanosti abortusa prema polu

	pol	as	sd	t	p
Opravdanost abortusa	muški (n=446)	3,22	2,41	-3,953	0,000
	ženski (n=533)	3,86	2,61		

Možda je najbolji pokazatelj podeljenosti ispitanika u Srbiji prema abortusu njihov nivo obrazovanja (Grafikon 10). Jednofaktorskom analizom varijanse utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima sve četiri grupe ispitanika na nivou $F(3,987) = 7,836$, $p<0,001$ (Tabelu 26). Drugim rečima, sa rastom obrazovanja raste i spremnost ispitanika da u određenim situacijama opravdaju abortus.

Grafikon 10: Razlika u stepenu opravdanosti abortusa prema obrazovanju

Tabela 26: Jednofaktorska anova – razlike u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema obrazovanju ispitanika

	Zbir kvadrata			F (3, 978)	p
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno		
Opravdanost	149,450	6198,366	6347,816	7,836	0,000

Sagledavajući zbirno podatke dobijene statističkim analizama, možemo zaljučiti da u opštoj populaciji postoji granice između onih koji su bliži patrijarhalnom tumačenju logike rodnih praksi i onih koji pokazuju veće sklonosti ka poziciji koja zagovara egalitarne rodne obrasce praksi. Granice koje dele ispitanike u Srbiji su kombinacija rodnih, obrazovnih i onih koje označavaju njihov radni status. Dakle, obrazovaniji, žene i zaposleni su bliži egalitarnoj ideologiji rodnih praksi, dok su niže obrazovani ispitanici, muškarci i nezaposleni skloniji da usvajaju ideje koje pripadaju patrijarhalnom ideološkom polu. Još treba reći da u tvrdnji prema kojoj je majka od izuzetne važnosti za blagostanje malog deteta, pa njena zaposlenost može negativno da utiče na njega, ispitanici nevezano za istraživana obeležja, dakle generalno pokazuju patrijarhalne stavove, što može da ukaže na duboku rodnu određenost ovog odnosa, koja je neupitna sa bilo koje pozicije.

Abortus, tema koja se u javnosti pojavljuje u različitim diskursima, ideologizovanim ili naučnim (crkvenom/dogmatskom, političkom, medicinskom, pravnom, filozofskom, sociološkom i sl.), je prema rezultatima, pitanje oko kojeg se ispitanici na prvom mestu razikuju u odnosu na stepen obrazovanja, radni status i pol. Međutim, još važniji je nalaz da je generalno stepen prihvaćenosti abortusa kao zakonskog prekida trudnoće nizak. Što praktično znači da je glavna linija podela na većinu koja još uvek ima moralne rezerve prema ovakvoj praksi kontrolisanja trudnoće i izbora kada će se postati roditelj u odnosu na manjinu koja je odobrava.

5.3. Simboličke granice porodičnog polja

5.3.1. Donošenje odluka i odnosi u porodici

U cilju boljeg razumevanja porodične dinamike, analiza je uključila i pitanje donošenja odluka u porodicama sa čijim članovima su rađeni intervjui. Donošenje odluka u porodicama uključuje nekoliko aspekata koje je potrebno uzeti u obzir prilikom analize. Na prvom mestu je pitanje ko donosi glavne odluke u porodici – da li postoji prvenstvo u donošenju odluka i koja su objašnjenja za njih. Na drugom mestu je pitanje kako se donose odluke – koje procedure su okosnica donošenja odluka u porodicama. U ovim pitanjima se prepliću mnogi relevantni problemi porodične dinamike. Tako se može govoriti o distribuciji moći u porodici koja se odražava na oblast donošenja odluka, kao što i sam način donošenja odluka može da svedoči o raspodeli moći u porodici (kako konkretnim porodicama, tako i porodici kao polju). Zatim, u donošenju odluka značajnu ulogu igra kvalitet porodičnih odnosa – da li su u pitanju odnosi saradnje ili kompeticije, da li imamo izraženo zajedništvo ili individualnost, da li su članovi porodice bliski ili distancirani itd.

Sumarno, ovi aspekti se u analizi materijala dobijenog intervjuiima raspoređuju u dve dimenzije. Prva dimenzija se tiče toga ko donosi odluke. U skladu sa fokusom ovog rada, ali i empirijskim nalazima, ova dimenzija se raslojava na generacijski i rodni nivo. Iako se odluke koje se donose u porodici obično tiču svih članova, makar na nivou posledica, ponekad moć ekskluzivno pripada jednom članu porodice, članovima istog roda ili pak jednoj generaciji. Tada svedočimo granicama koje mogu imati različite karakteristike i poticati iz različitih sfera.

Druga dimenzija se odnosi na način donošenja odluka u porodici. Ona obuhvata pitanja konzistentnosti i kontingentnosti – da li se kod donošenja odluka uvek sledi određen obrazac ili se reaguje u odnosu na situaciju, pa se u različitim okolnostima poseže za različitim stilovima – i pitanja procedura, tj. da li se važnim odlukama diskutuje, pregovara ili su im takve procedure strane, nepoželjne i suvišne. Simboličke granice će nam ovde poslužiti da proverimo da li se ova dva nivoa spajaju u koherentne stilove koji se međusobno isključuju. Još je potrebno reći da nas prvenstveno zanima praktična

dimenzija odnosa i ona se tiče načina na koji se porodice nose sa različitim izazovima u dve perspektive, svakidašnjici i planovima za budućnost.

Analizom intervjua smo došli do nekoliko tipova odlučivanja kada se ono sagledava u generacijskoj ravni. Prvi je *egalitarni* način odlučivanja u kojem roditelji pokušavaju da uključe svoju decu u proces odlučivanja i uvažavaju mišljenje čak i za pitanja koja „po pravilu“ ne bi trebalo da ih se u toj meri tiču. Varijacije u okviru ovog tipa se kreću u opsegu koji je određen starošću dece, pa se veća autonomija u odlučivanju daje deci koja su u zrelijem dobu. Sonja i Miloš koji žive sa ćerkom i sinom koji pohađaju osmi i sedmi razred osnovne škole, predstavljaju varijetet gde deca učestvuju u donošenju odluka, ali još uvek ne donose samostalne odluke, što je svakako uslovljeno njihovom starosnom dobi i društvenim statusom koji je sa njom povezan.

Miloš: *Pa upravo zato što pitate, kad smo pričali na temu prodaje kuće, mi smo svi učestvovali u tome, znači deca naša, naravno, nisu ona donela odluku, ali mi se trudimo da prosto ne bude to ničiji namet i jednoglasje u svemu tome, nego prosto razgovor, vrlo često ja sebe hvatam kako sam pogrešno rezonovao, ne zato što mi sad to Sonja kaže, nekad čak i sama deca ne da mi kažu, nego iz njihovog razmišljanja koje je rasterećeno, ima neki drugi pristup problemu, realno po meni mišljenje, ja, Sonja tako da...*

Sonja: *Trudimo se da ih uključimo recimo u donošenje odluka, ako ste mislili sad da ili porodično ili između nas dvoje ko odlučuje. Prosto sve odluke naravno da donosimo zajedno, ali što se tiče uključivanja dece pa, boga mi, u zadnjih par godina smo ih čak i previše uključivali za neke stvari koje njihovi vršnjaci stvarno verovatno nikad ne bi ni pomislili da na te neke teme, znači vezane su i za pos' o i za finansije i tako možda smo ih čak i prerano uključili.*

Varijetet egalitarnog obrasca jeste i onaj u kojem je deci omogućeno da o stvarima koje se direktno tiču njih, npr. odabir srednje škole ili fakulteta, potpuno samostalno odlučuju. Ema je opisujući odluke ćerki o izboru srednje škole i daljeg obrazovanja isključivo govorila o njihovim idejama, bez iznošenja svog mišljenja. Ona svoju ulogu u odnosu sa njima vidi kroz pružanje pomoći kada je potrebna.

Emma: *Da, njihove odluke. Nisam htela nikad da im se mešam, u smislu da im sad nešto prepravljam, iz razloga zato što mislim da je bolje ono što njih zanima, što njih privlači, nego da im namećem nešto što sutradan jednostavno možda bi to bilo samo silom prilika da mora da završava i da nema volju sutradan za tako nešto. Ovako, to je to ono što one vole, ne mešam im se u izbor, jedino gledam tako ako mogu da im pomognem u smislu da im olakšam učenje i to je.*

Suprotan model odlučivanja bismo mogli da nazovemo *paternalistički*. Ovaj model podrazumeva da stariji imaju apsolutnu moć odlučivanja i da se moć isključivo prenosi linijom starosti, tj. uvek odlučuje onaj ko je u datoj situaciji najstariji. Kriterijum starosti se opravdava idejom da je to jedini način da se „stvari odvijaju kontrolisano i onako kako treba“. Đorđe, otac tri ćerke koji živi sa suprugom, zauzima visoku poziciju IT stručnjaka u uspešnoj firmi, to opisuje na sledeći način:

Đorđe: *Trudimo se, trudimo se da ne. Ono što da kažem da odstupa malo od tog pravila trudimo se da poštujemo tu neku hijerarhiju ko je stariji, ko je mlađi. I da samim tim, ovaj, mi nismo u mogućnosti da neke stvari nadziremo u tom smislu da nismo kući, onda gledamo da se poštuje da onaj koji najstariji se posluša. Da kažem, čisto hijerarhijska struktura neka koja pomaže da se te neke stvari odvijaju kontrolisano i onako kako treba.*

Favorizovanje iskustva i znanja starijih u donošenju odluka o budućnosti mlađih je varijetet paternalističkog tipa odlučivanja. Iako se u načelu dozvoljava mogućnost da mlađi članovi donesu odluku koja se tiče njihove budućnosti, skepsa postoji povodom toga koliko su mladi u stanju da odlučuju na pravi način. Njihovom uzrastu se pripisuje iracionalna crta koja ih sprečava da objektivno prosuđuju o potencijalnim dobitcima i uspehu svojih izbora.

Predrag: *Pa, mi smo je jedno vreme usmeravali. Završna odluka je bila njena. Ja lično mislim, kao neko sa pedeset i četiri godine, da deca sa devetnaest godina, koliko imaju, da još uvek nisu baš toliko svesna da bi znala šta upisati. I još uvek imaju neke iluzije ovo ili ono.*

Kada je reč o donošenju odluka na partnerskom nivou, takođe smo registrovali dva suprotstavljena tipa, s tom razlikom da je u ovim odnosima moguće diferencirati i tip

koji se nalazi između, tj. u kojem se kombinuju glavne karakteristike i jednog i drugog. Prvi tip u ovom slučaju smo nazvali *demokratski*, jer su ispitanici potencirali značaj razgovora usmerenog ka dogovoru ili dijaloga koji bi trebalo da dovede do konsenzusa.

Marko: *Mi, ipak donosimo više-manje zajedničke odluke važne. Prosto, imamo tu sreću da se do sada nismo posvađali ni oko jedne važne odluke. Nego, uvek kad je stani-pani uvek nađemo neki način da se dogovorimo.*

Saša: *To je kod nas uvek kroz dijalog. Znači, sednemo zajedno. Što je situacija ozbiljnija, više vremena provedemo pričajući, pre nego što usaglasimo stavove. I uvek takve odluke donesemo konsenzusom na kraju.*

Demokratski tip je pokazao transklasnu osobinu, tj. prisutan je u porodicama različitih klasa. Prethodna dva primera dolaze iz više i srednje klase, dok Zoranova porodica pripada radničkoj.

Zoran: *Nikad nisam vezao moje mišljenje da mora biti ono da je to tako. Ne, devedeset posto smo se uvek slagali, dogovorili šta ćemo, kako ćemo, šta misliš ti. Čak i sa decom⁴⁵, dok su deca bila mala i išla u školu i onda smo znali s njima sest: „šta vi mislite o tome?“. Mislim, nikad nije bilo kod nas da ću ja odlučiti ili žena, znači, mi smo jedna porodica da zajedno odlučujemo o tim stvarima.*

Nasuprot demokratskom tipu je način donošenja odluka koji na prvo mesto stavlja status određenog člana porodice, bilo da je u pitanju status koji se generiše na poslovnom uspehu ili onaj koji dolazi iz rodne pripadnosti. Ključna karakteristika ovog tipa je da su razgovori jedna vrsta forme koja je nužna u porodičnim stvarima, ali suštinski ne igraju značajnu ulogu, jer se odluke donose na autoritativnoj osnovi. Stoga, ovu praksu je adekvatno nazvati *autoritarana*. Kada je ovakav tip donošenja odluka preovladavajući u porodici, onda čak dolazi do rangiranja sfera u kojima se donose odluke na bitne i nebitne (Branko), a autoritet se zadržava u prvima, dok se druga sfera ostavlja partnerki. Svest o formi donošenja odluka je prisutna, jer ispitanica zauzima subordinisanu poziciju (Marija).

---

⁴⁵ Mlađi sin ne živi više sa njima, oženjen je i živi u inostranstvu.

Branko: *Pa da, sa suprugom sigurno. Sad što se tiče finansija, znači dogovaramo se, al' mislim da je moja zadnja. I trudim se da moja bude zadnja i da ja odlučim što se tiče tih stvari koje su bitne u životu. Znači može sad ona, nije moje da sad ja razmišljam kad trebaju da se menja posteljina ili ne znam peškiri ili da l' ćemo na more ovamo, možemo da se dogovaramo što se toga tiče, kad treba da se peru tepisi, to je već njeno. Ali, recimo, te bitne stvari životne, ona ne treba da razmišlja da l' treba da se plati struja, da se plati grejanje, o tome ja razmišljam, o tim stvarima, a pogotovo bitne stvari koja će kola da se kupe, cenim njenu želju, da l' će da se kupe crna ili crvena kola, da l' treba ući u veći kredit ili manji kredit.*

Marija: *Mi razgovaramo o svemu ali odgovornost, ovaj, prosto ima najveću moj suprug, jer to je kod nas sve povezano sa poslom. Znači nama je kuća povezana sa poslom, znači nije to u smislu samo odluke u vezi kuće, nego znači to odmah, jer mi imamo i pored nas još, dvadeset ljudi, ovaj, koje nosimo na svojim leđima. Znači to jest opet konkretno moj suprug, jer je vlasnik firme i to je onako jedna velika odgovornost.*

Mešoviti tip smo registrovali u odnosima koji uvažavaju razgovor i zajedničko donošenje odluka, ali inicijativa za imenovanje određenih tema kao važnih ili pokretanje razgovora koji vode njihovom rešavanju dolaze od jedne strane.

Zorica: *Dogovor, samo dogovor. Mada sam ja inicijator, ali dogovor je cilj.*

Intervjuer: *Dakle vi inicirate nekakvu...?*

Zorica: *Pa naravno, dve godine unapred, dok sve to legne u delo. Fala Bogu sve mora da planiraš u životu, sve i tako zasad je dobro.*

Na kraju ovog dela je potrebno posebno istaći posledice koje sa sobom nosi kombinacija autoritarnih praksi u proceduralnim pitanjima i patrijarhalnih praksi u porodičnim odnosima. Naime, moguća posledica je direktna reprodukcija patrijarhalnih društvenih normi kao što je norma nasleđivanja koja diskriminiše žene ukazujući na notornost takve prakse.

Olga: *I moji roditelji, oni su to nekako planirali da ovaj stan posle ostane bratu. Tako su oni to planirali.*

Intervjuer: *A zašto bratu?*

Olga: *Pa, to sam i ja pitala. Zašto ovaj bratu, a ovaj tamo što vi živite meni? Pa on je muško, i on valjda treba da dovede ženu ili devojku ovde, pa treba da ima nešto svoje, kažu.*

Suprotno, posledice demokratsko-egalitarnih praksi su takve da se ne pravi razlika između muških i ženskih naslednika, već se oni po tom pitanju u potpunosti izjednačavaju. Značajno je da je ispitanica svesna preovladavajuće društvene norme po tom pitanju, ali je osporava ličnim primerom i pozivanjem na princip egalitarizma. Ranije smo mogli da vidimo da Milica ne praktikuje ovaj princip u podeli kućnih obaveza sa suprugom, ali ona takođe smatra da su „se vremena promenila“ i odnos sa svojom decom kao i očekivanja gradi uzimajući u obzir promenjeni društveni kontekst.

Intervjuer: *A što se tiče ženskog i muškog deteta, u pogledu nasleđivanja i tako, da li tu ima neke razlike?*

Milica: *Mislim da imaju podjednaka prava i žensko i muško.*

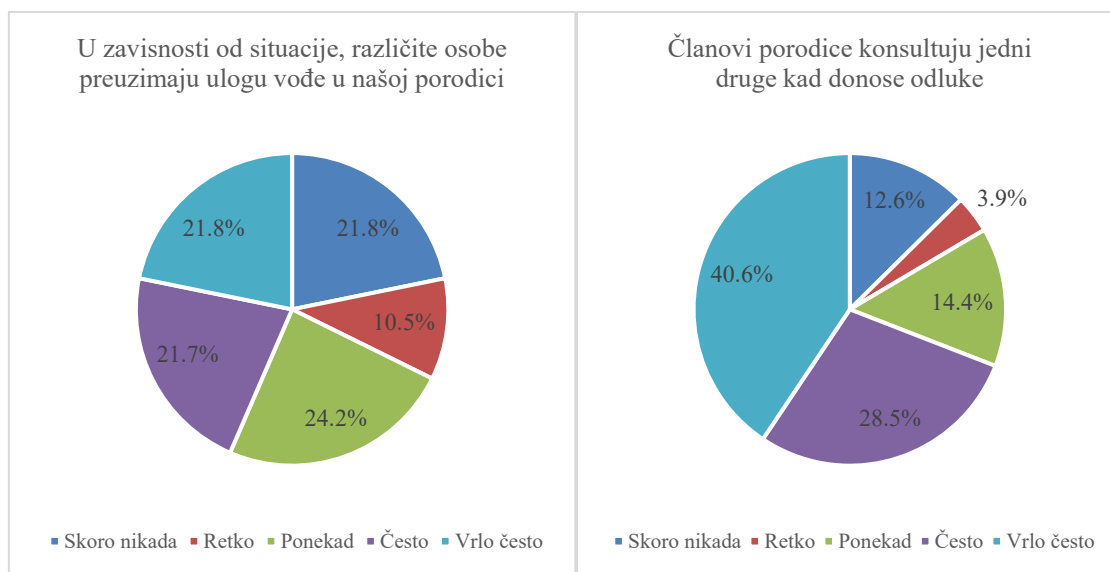
Intervjuer: *Vi na primer planirate da jednako zbrinete svoju decu?*

Milica: *Da, da da. Pa zašto, obadva su naša? Mislim, zašto bih? U Srbiji je, mora sve muškom detetu, a ženskom ništa, meni je to onako bez veze.*

Intervjuer: *A muž Vaš šta misli o tome?*

Milica: *Pa i on isto tako misli, ne pravi razliku.*

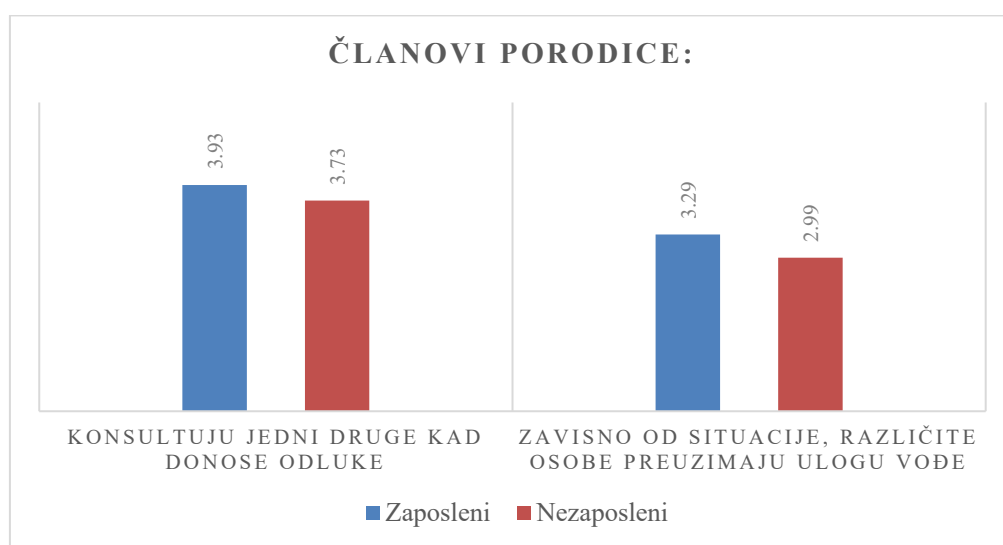
Dalja analiza će biti fokusirana na podatke dobijene anketom i u ovom delu želimo da proverimo kakve su prakse prisutne u opštoj populaciji. Da bismo to uradili, analizirali smo distribuciju odgovora na pitanja koja se odnose na način donošenja odluka u porodici i statusa koji članovi porodice imaju u samoj porodici. Ovim će se proveriti koliki je udeo demokratskih, odnosno autoritarnih praksi. Na drugoj strani, analizom odgovora na pitanja iz upitanika koja se odnose na način provođenje slobodnog vremena i stepen solidarnosti u odnosima između članova porodice, pokušali smo da dođemo do delimičnog saznanja kakvi odnosi preovladavaju u porodicama u Srbiji.

Grafikon 11: Prakse odlučivanja u porodici

Dakle, kada su u pitanju prakse odlučivanja u porodici (*Grafikon 12*), vidimo da se članovi porodice najčešće konsultuju (69,1%), da tu praksu nema tek 12,6% porodica, ili da je ona retka i sporadična u 18,3% slučajeva. Što se tiče proceduralnih praksi odlučivanja u porodicama u Srbiji, možemo da kažemo da je on pretežno demokratskog tipa, jer u nešto više od dve trećine porodica se odluke donose tako što se članovi domaćinstva konsultuju. Međutim, slika je nešto drugačija kada se proceduralnim praksama doda pitanje statusa članova porodice u različitim situacijama. Kada je u pitanju status vođe u porodici, njegova pozicija skoro nikada, retko ili ponekad nije zavisna od situacija u 56,5% porodica, dok u ostatku nema stabilne figure vođe. To praktično znači da u ovim porodicama postoji jedna autoritativna osoba. Spajanjem odgovora na ova pitanja, uviđamo da je barem u jednoj četvrtini porodica praksa konsultacije članova porodice smeštena u formu gde se zna ko zauzima status vođe. Sada je spekulativno pitanje, da li je u pitanju status koji određuje o čemu se uopšte može voditi diskusija, ili je u pitanju jedna načelna forma prvenstva. U suštini teško je govoriti o tome kako su ispitanici shvatili ova pitanja, kada su u pitanju konsultacije sa drugim članovima, da li su mislili samo na neke ili na sve članove i sl. Zato je važno podsetiti da su osnovni nalazi dobijeni interpretacijom materijala dobijenih intervjuima, čime je kompleksna povezanost statusa i praksi u porodičnim odnosima donekle razjašnjena.

Da se vratimo pitanju osnovnih distribucija praksi u Srbiji. Kada odgovore na pitanja provučemo kroz kategorije radnog statusa, dobijamo sliku u kojoj su demokratske prakse prisutnije u porodicama u kojima su ispitanici zaposleni, nego u onima u kojima nisu (*Grafikon 13*). Naime, statistički je potvrđena razlika po kojoj se zaposleni ispitanici u većem stepenu slažu sa tvrdnjom da članovi domaćinstva konsultuju jedni druge kad donose odluke ($t=1,872$, $p=0,032$ – *Tabela 27* i da u zavisnosti od situacije, različite osobe preuzimaju ulogu vođe u našem domaćinstvu ($t=3,151$, $p=0,002$).

Grafikon 12: Aritmetičke sredine za dve tvrdnje prema radnom statusu ispitanika

Tabela 27: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti

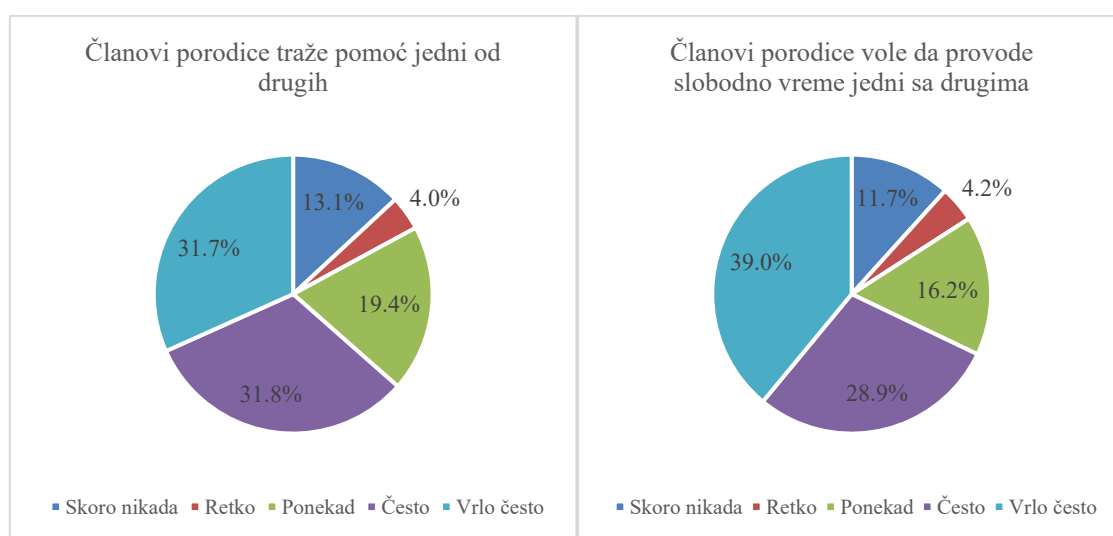
		Radni status		t	p
		as	sd		
Članovi porodice konsultuju jedni druge kad donose odluke	Zaposleni	3,93	1,23	2,254	0,024
	Nezaposleni	3,73	1,40		

Tabela 28: Razlika u stepenu slaganja sa tvrdnjom prema zaposlenosti

		Radni status		t	p
		as	sd		
U zavisnosti od situacije, različite osobe preuzimaju ulogu vođe u	Zaposleni	3,29	1,37	3,151	0,002
	Nezaposleni	2,99	1,47		

Na drugoj strani, pol i obrazovanje ispitanika nisu uticali na odgovore ispitanika, drugačije rečeno, proceduralne prakse donošenja odluka u porodicama ne zavise od pola i obrazovanja ispitanika.

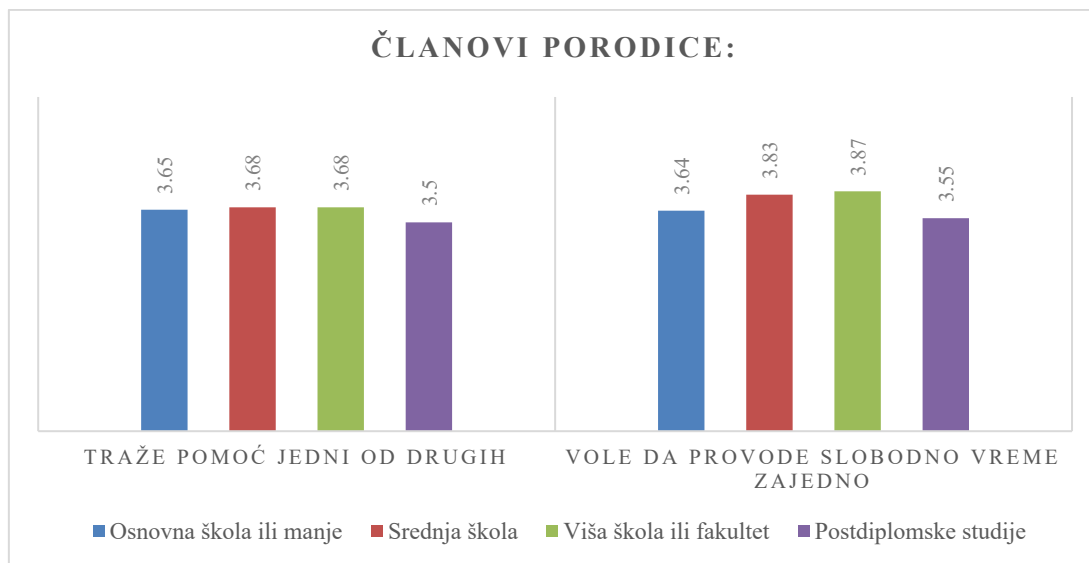
Kada su u pitanju odnosi u porodicama u Srbiji, imamo vrlo sličnu distribuciju odgovora na dva pitanja (vidi *Grafikon 14*). Oko 2/3 ispitanika tvrdi da u njihovim porodicama članovi najčešće traže pomoć jedni od drugih (63,5%) i da vole da svoje slobodno vreme provode zajedno (67,9%). Za razliku od njih, jedna trećina ispitanika tvrdi da članovi porodice sporadično ili nikad ne traže pomoć jedni od drugih (36,5%), ponekad, retko ili skoro nikad preferiraju da provode vreme zajedno (32,1%).

Grafikon 13: Odnosi u porodici

Zanimljiv je nalaz da ni jedna od kategorija koje smo koristili u prethodnim delovima analize kako bismo testirali razliku između različitih grupa među ispitanicima, nije pokazala značajnost u odnosu na ove dve tvrdnje. Želja da se provodi vreme sa članovima porodice i da se od njih traži pomoć ne zavisi ni od pola, ni od nivoa obrazovanja, ni od radnog statusa ispitanika. Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala ne postoji statistička značajna veza između ovih varijabli i odgovora na pitanje.

Grafikon 14: Odgovori ispitanika prema obrazovanju

Homogenost obrazovnih grupa u odgovoru na pitanja vezana za solidarnost i stepen zajedništva u odnosima u porodici je vidljiva na *Grafikonu 15*. Prema odgovorima ispitanika sa osnovnom školom ili manje, srednjom, višom ili fakultetom i postdiplomskim studijama, u njihovim porodicama u vrlo sličnoj meri članovi traže pomoć jedni od drugih, a takođe i na vrlo sličnom intenzitetu imaju želju da svoje slobodno vreme provedu sa članovima porodice. Odgovori ispitanika prema polu i prema zaposlenosti imaju gotovo identične proseke.

Zaključak ovog dela jeste da slika porodičnih odnosa i praksi donošenja odluka u opštoj populaciji pokazuje veću sklonost porodica u Srbiji ka zajedništvu i solidarnosti u porodičnim odnosima i veći udeo demokratskih praksi u procedurama donošenja odluka, ali i hijerarhijsku statusnu strukturu porodica izraženu kroz neosporni status vođe. Kada se sa opšte slike, konstruisane na osnovu odgovora na opšta pitanja, pređe na konkretne životne situacije, dinamika porodičnih praksi postaje znatno složenija i nijansiranija. Porodični prostor u njoj pridobija generacijske i rodne dimenzije, a prakse donošenja odluka se upravo preko njih značajno razlikuju. Porodične prakse ovog domena sačinjavaju kontinuum čiji su krajnji polovi označeni kao egalitarno-demokratski i paternalističko-autoritarni, koji u sebi uključuje više varijeteta koji su po svojoj prirodi bliži jednom ili drugom polu. Izrečeno u terminima koncepta simboličkih granica, podele postoje i u porodičnom prostoru, između mlađih i starijih članova, kao i

između partnera, ali i u porodičnom polju, gde na jednoj strani imamo porodice u kojima su egalitarno-demokratske prakse učestalije od onih u kojima su porodične prakse pretežno paternalističko-autoritarne.

5.3.2. Prakse roditeljstva

Prakse roditeljstva predstavljaju skup vrlo različitih aktivnosti koje pokrivaju kako najjednostavnije dnevne rutine roditelja i dece, tako i složene ideje vaspitanja i obrazovanja. Roditeljstvo takođe prolazi kroz vrlo diferencirane faze uslovljene starošću i potrebama dece, a u nekim slučajevima ove faze mogu biti simultane. Uz to, prakse roditeljstva imaju i svoj institucionalni, materijalni i normativni okvir. Tako da se u praksama roditelja susreću i presecaju pravila koja vladaju u različitim socijalnim poljima (Jovanović, Krstić, 2014), pa je samim tim vrlo izazovno pronaći logiku njihove organizacije ili pak determinišuće faktore.

U ovako složenom sklopu faktora, morali smo da odaberemo neke aspekte roditeljstva koje smo i ispitivali preko intervjua. Među njima su bile teme koje pokrivaju prakse staranja o deci (prvenstveno deci u ranom detinjstvu), odnosi sa decom i planiranje njihove budućnosti. Ovako opšte teme za razgovor i uzorak koji nije bio konstruisan tako da obezbeđuje uporednu građu roditelja koji se nalaze u istoj ili sličnoj fazi roditeljstva, dale su mogućnost intervjuisanima da govore o svom iskustvu iz perspektive faze roditeljstva koja im je najvažnija i da odrede aspekt koji smatraju ključnim.

Granice koje se uspostavljaju u roditeljskim praksama imaju dvostruku prirodu. One gotovo po pravilu uključuju sinhronijsku i dijahronijsku perspektivu. Drugim rečima, intervjuisani ili referišu na to koji tip roditeljskih praksi je preovladavao kada su oni bili mladi ili upoređuju svoje prakse sa praksama roditelja iz neposrednog (iskustveno definisanog) ili šireg okruženja (normativno definisanog).

Ideja da je nekada omladina bila bolja, da je današnja iskvarena novim tehnologijama, lošim navikama, te da se roditeljske prakse formiraju kao suprotnost onima koje podržavaju ili prosto omogućavaju takve trendove prisutna je kod većine roditelja. Oni govore o vrednostima koje su narušene, a koje moraju biti okosnica dobrog ponašanja. Zato svoju decu vaspitavaju tako da poštuju vrednosti kao što su ljudskost, skromnost, poštenje i sl. Međutim, to nije nimalo lako, jer se deca, prema mišljenju ovih roditelja, nalaze pod snažnim uticajem medija i prijatelja koji poštuju upravo suprotne, materijalističke vrednosti (Inglehart, 2008; Georgas, 2004). Kao što pokazuje izjava Dušanke, okruženje u kojem deca odrastaju je loše u smislu da je važnije ko šta poseduje od stvari, a ne ko je kakav čovek. Ona smatra ličnim uspehom što je decu uspela da vaspita tako da znaju šta su ljudske vrednosti.

Dušanka: *Ne toliko možda među nama matorima, da kažem starijima, izvinjavam se. Koliko je to počinje da utiče na decu. Jer počinju, kad je počela era tih nekih glupih prvih kompjutera. Onda onaj ko je imao kompjuter, taj je kao odmah bio nešto iznad, što je meni stupidno i dan danas ali 'ajde nebitno. Onda ko ima ovake patike, ko ima onako nekako to sve. I sad šta je – ako ne želiš da ti dete bude zadnja rupa na svirali, ti moraš da padaš na nos da mu barem donekle neku tu granicu omogućiš. Znači više se nije gledalo ko je kome prijatelj. Onda tu počinje tako malo već da se razilazi. Što se tiče govorim po garderobi i po tako sad status telefon. Sad konkretno sad su uređaji, plej stejšn-i, sad su...Smatram da kako-tako...ja ne znam, ja nisam učila svoju decu tako. Tako da poenta je u tome da nisam ih učila i nisu stvarno, ne kažem, nisu sponzoruše. Starija je udata za automehaničara, radi kod privatnika. Mislim, ona radi u foto studiju. Znači, nije išla i trčala za time. E, sad, što će i ona da se muči, to su dve strane medalje. Imaš ovu gde gledaš ljudskost, gde gledaš neke vrednosti. Ako to gledaš onda pazariš ovako. A ako gledaš na onu stranu, onda ne postoji ljudskost, ne postoji, nego postaješ mašina. E, sad, verovatno kako se ko opredeli. Ja i dalje smatram da ljudskost, da je ljudsko, kako da kažem poštenje...ne znam, aj sad poštenje kol'ko sad možemo. Da su ljudske vrednosti ipak na prvom mestu. Ja mislim da ja lično ne mogu da ih se odreknem. Po ne znam koju cenu, al' mislim da ne mogu. Da l' ću propasti,*

il' neću zbog toga, to stvarno ne znam. Ali izistinski ja ne mogu. Ja sam možda već stara da bi tako nešto i menjala. Ipak sam ja starog kova.

Zorica koja živi sa suprugom, svekrom i dve ćerke imenuje gotovo identične razloge za loše navike i ponašanje mladih. S tim što je kod nje još izraženija dijahronijska relacionalna perspektiva. U njenom narativu jasno možemo da prepoznamo odgovornost roditelja za takvo stanje među omladinom i to u kojom meri se njen napor usmerava ka tome da ćerkama objasni, a možda je bolje čak reći i usadi, principe dobrog ponašanja. To ponašanje mora da bude ispravno i na praktičnom i simboličkom nivou. U svom narativu, Zorica eksplicitno pokušava da povuče granicu između sebe i svoje porodice i *Drugih* čije prakse smatra vulgarnim, neprimerenim i nevaspitanim. Ali, ona ni u jednom trenutku ne zauzima poziciju u kojoj sebe diferencira u odnosu na druge pojedince, već uvek govori o porodicama. Porodične prakse su ono što razlikuje, i stoga je zadatak roditelja da svoju decu vaspitavaju tako da ona usvoje karakteristike i obrasce koji se smatraju dobrim i poželjnim. Šta je dobro i poželjno se pak konstruiše u odnosu na kategorije lošeg i nepoželjnog.

Zorica: *E sad, ja opet kažem to što ih pubertet pohvatao, to je strašno...Ja sam imala priliku kad nam je bila slava, sad kad su dolazili ovaj društvo i od mlađe i od starije. Strašno, to je strašno, majke mi, čudo šta će nam biti od omladine, stvarno ja ne znam. Ili roditelji nemaju dovoljno vremena za svoju decu, pričam i o ponašanju i o garderobi, ja stalno pričam mojoj ćerki „Znaš ti Katarina koliko garderoba može da te odvede u kontra pravcu da ljudi imaju skroz pogrešno mišljenje o tebi?“, i što se tiče šminke i što se tiče garderobe. Jer ja sam non-stop tu, ali roditelji ili zažmure da to ne vide, nemaju dovoljno vremena, ko zna šta. Probaju sva deca, da se mi razumemo, nisu ni moja, ali kad je to neugledno i mora da znaš garderobu za svaku priliku i za svaku priliku ponašanje, bez obzira na svoje godine to je kućno vaspitanje, to se iz kuće nosi. Ali što kažem kaos, još pogotovu kad su tako u grupici bili njih sedam, osam, to je strašno. I onda vidiš gde je tvoje dete, gde su ostala deca. Naravno, ja opet kažem meni su sva deca, ja gledam kao svoju, ja to sad pričam s tobom, ali ta slika je, ne daj Bože. Oni misle da su prevazišli sve, tako trče prvo kompjuteri i telefoni su ih toliko upropastili da*

oni uopšte prvo sebe ne poznaju ko su, oni uopšte nemaju pravu sliku o sebi. Uopšte, niti znaju iz stvarnog života šta je, pre podne se spava do dvanaest, ide se u školu, dolazi se znači to, to je zamenili dan za noć strašno, strašno, strašno, majke mi. I to sve roditelji ja isto kažem, ja sam isto protiv. Ja kad čujem da se neko ženi u dvadesetu i udala se u dvadesetu, to je dno dna. Prvo nesposobni materijalno, nesposobni psihički, koga ćeš ti da vaspitavaš, koga ćeš ti da čuvaš nema od toga ništa.

Mišljenje da roditeljske prakse moraju biti usmerene ka izgradnji kapaciteta dece da ne usvajaju materijalističke vrednosti okruženja centralno je i u Vanjinom narativu. Ukazujući na značaj kontinuiteta u porodičnim praksama vaspitanja dece, ona granice generiše na razlici između duhovnih i materijalnih vrednosti⁴⁶. Iako ukazuje na činjenicu da je u dijahronijskoj perspektivi pripadala grupi koju odlikuje materijalno blagostanje, Vanja u sinhronijskoj perspektivi aktuelizuje upravo granice koje osporavaju vrednosti materijalnog bogatstva (novac, luksuz) time što potencira značaj sloge, autonomije pojedinaca i duhovnog mira.

Vanja: *Pa, znate šta, mislim da je ipak sve stvar vaspitanja. Prosto, ne smatram da je novac izvor sreće. Tako vaspitavam i svoju decu, kao što su i mene roditelji vaspitali. Niti žalim sad za nekim vremenima što sam ja imala skijanja, letovanja. Prosto, koliko god sam bila u mogućnosti, ja sam to i svojoj deci obezbedila. Gledam, da ih napravim, odnosno da ih vaspitam tako da ne žive od mene. Koliko god sam u mogućnosti ja ću da im pomognem, naravno. Ali uvek moraju da gledaju sebe da bi sutra tako i oni vaspitavali svoju decu. Kažem, tako smo vaspitani da nikad preterano nešto nismo patili za nekim luksuzom. Znači, bitno je bilo ono zadovoljenje duše, ne materijalno. Prosto mi je taj duhovni mir dosta bitan. To hoću i svojoj*

---

⁴⁶ Važno je ovde pomenuti da je cela ideja o vrednostima dosledno tumačenje narativa intervjuisanih i nije povezano sa teorijama o vrednosnim orijentacijama. Štaviše, ako samo pogledamo slučajeve koje smo opisali na vrednosnom nivou, vidimo generalnu konfuziju, jer na primer Vanja u egalitarnim rodskim praksama vidi najveću opasnost za porodicu, dok na drugoj strani govori o duhovnim vrednostima spajajući na jednom mestu kolektivizam (*Uvek je teže razbiti snop pruća, nego jedan prut*) sa individualizmom (*Gledam, da ih napravim, odnosno da ih vaspitam tako da ne žive od mene; Ali uvek moraju da gledaju sebe da bi sutra tako i oni vaspitavali svoju decu*). I kod drugih ispitanika je pronađena vrednosna konfuzija koja bi mogla biti objašnjena time što oni vrednosti najčešće koriste kako bi objašnjavali ili čak racionalizovali određene aspekte svog statusa - materijalnog, obrazovnog, radnog, bračnog itd. Ovo ipak nije tema rada, te je nećemo dalje razrađivati.

deci da stvorim. Tako da nikad nije bilo laži između nas i nikad ih nisam držala pod staklenim zvonom. Uvek sam gledala da im dam dobar primer kako treba u životu. Stariji sin je malo naivniji, zato što je dobar naravno, i par puta se opekao. Ali ja kažem, evo sad zadnji put kada je bio, mislim prosto sam se smejala nesreći pod znacima navoda. Kažem, koliko god sada da nemamo, složni smo. Uvek je teže razbiti snop pruća, nego jedan prut.

Upravo u shvatanju autonomije pojedinca nalazimo klasnu razliku među intervjuisanima. Pronašli smo značajan stepen slaganja među roditeljima radničke klase (Dušanka), ekonomske (Zorica) i kulturne frakcije srednje klase (Vanja) u pogledu važnosti vaspitavanja dece usađivanjem vrednosti koje smatraju ispravnim. Ipak, način na koji se ostvaruje prenošenje ili usađivanje vrednosti unosi razliku između na jednoj strani radničke klase i ekonomske frakcije srednje klase i na drugoj strani kulturne frakcije srednje klase. Prve odlikuju stroge roditeljske prakse, druge fleksibilne. Stroge roditeljske prakse (Zoran, Branko, Zorica) karakteriše kontrola ponašanja dece, ispunjena zabranama i nepoverenjem, dok su fleksibilne one koje ostavljaju visok stepen slobode deci, temeljen na odnosima poverenja i razumevanja (Dragan, Vanja). Isečci razgovora sa Brankom i Zoranom su samo neki od primera strogih roditeljskih praksi usmerenih ka prenošenju istinskih vrednosti.

Branko: *Pa razočara te svako u životu. Mislim ja sam skoro doživeo, klinac uzimao iz kase njegove, deset, pet dinara, dva, dvaest dinara i kupovao nešto za sebe, a ja mu kupujem, znači dam mu pedest, dam mu sto dinara, ja mu kažem iz kola idi kupi lizalice, znači razočara te s gluposti i onda izgubiš poverenje u sina svog. Pa ne ozbiljno, gledam sad stavim ga na probu dal će ponovo da uradi tako nešto.*

Zoran: *Morate da ih proveravate stalno, jer oni ne razumeju šta je dobro za njih, ne kad su mladi. Tako možete možda i da sprečite nešto loše, da ih izvadite iz lošeg društva.*

Za razliku od strogih praksi roditeljstva, Dragan je primer fleksibilnih roditeljskih praksi koje sadrže ideju o tome da je za individualni razvoj deteta važnije davanje što veće

slobode⁴⁷. Mišljenje je u liniji sa opštim stavom da postoji jako loš uticaj sadržaja plasiranih preko popularnih medija, ali njegovo rešenje nisu zabrane, već afirmacija i podsticaj slobode.

Dragan: *Tako da mi imamo apsolutno jednu slobodu. Svako može da kaže i šta ga tišti i kakav problem ima. Veljko kada je došao iz xxx (opština u centralnoj Srbiji), oni su ga gledali onako: “Kako ti možeš tako, kako ti sa ocem možeš da pričaš imam problem, ovo-ono”. Mislim, to deca iz straha, ovaj, od roditeljskih reakcija, odnosno probaju da sakriju. Ja sam čak držao i neko predavanje u školi na tu temu da je to krajnje pogrešno, da su takva deca idealna meta za ulicu, za raznorazne profile. Što opet, svaki roditelj ide sa varijantom to mom detetu ne može da se desi, i to je to.*

Nažalost, šta mi kao roditelji, gde imamo problem? Imamo problem da našu decu sprečavamo da se kreću, da jednostavno... Znae ono: nemoj u baru, isprljaćeš se; nemoj na ljuljašku, pašćeš; nemoj tamo, skršićeš se; nemoj da voziš biciklu. Na taj način ih sprečavamo da im se sinapse, uopšte kapacitet mozga razvija. Imamo jako veliki problem da, znači, mi to... Želimo: “e, tu si bezbedan, sedi na krevet, bulji u crtaće”, koji su poprilično morbidni. I onda, kad se to pretvori u ono da on uzme nož, tamo raskasapi nekog, ili se potuče, mi kažemo: “pa odakle to, mi to u porodici nemamo”. Imamo. Znači, to je to, gledanje nasilja. Od crtaća, preko svih ostalih filmova. A, u principu, iz tog nekog dela da mi zaštitimo decu. Po meni, to apsolutno nije tačno, i smatram da bi trebali tu da ih pustimo, da više vremena provode sa životinjama, da više vremena provode u prirodi, da jednostavno na neki način sebe nađu u nekoj tom odnosu između neke spoljne sredine i njih, a ne u tom virtuelnom svetu.

Jasno je da su ovde granice povučene između roditelja koji zagovaraju kontrolu, zabrane i kazne i onih koji razumeju lične slobode pojedinaca i polazeći od njih predstavljaju

---

⁴⁷ Dragan inače veliki deo svog slobodnog vremena ulaže u aktivnosti koje su deo sinovljevog odrastanja. Putuje sa njim na takmičenja, rade zajedno na materijalu koji objavljuju na YouTube-u, planiranju obrazovanja i karijere i sl.

suštinsku podršku deci za ostvarivanje sopstvenih potencijala. Ukoliko intervjuisane postavimo u hipotetičku interakciju, mogli bismo da zaključimo da kod svih postoji koncept *Drugog* koga odlikuju nekultura, agresivnost, bahatost, materijalizam i nevaspitanost. Sem u Brankovom slučaju, kod svih ostalih imamo projektovanje ovih osobina na pojavnost drugih, što nas podseća na propoziciju koncepta simboličkih granica koja ukazuje na opozicionu sliku u kojoj se *Drugi* pojavljuju kao nosilac negativnih karakteristika, dok se sopstvena grupa karakteriše pozitivnim kategorijama. I kada roditelji primećuju kod svoje dece određene nepoželjne oblike ponašanja oni ih ne tretiraju kao osobine njihove dece, niti kao posledice lošeg roditeljstva, već označavaju druge kao izvor lošeg ponašanja, decu sa kojom se druže, njihove roditelje ili medijske sadržaje kojima su izloženi u svakidašnjici.

Još jedan par kontrastnih slika roditeljstva se pojavljuje u narativima intervjuisanih. To je na jednoj strani slika roditeljstva centriranog na decu, čime se porodica održava. Na drugoj strani je slika roditelja koji smatraju da je za stabilnost porodice jednako važno očuvati partnerstvo, a ne samo roditeljske odnose. Dobar primer prve slike je Slobodan, po struci kvalifikovani radnik, koji je promenio odnos prema poslu kako bi svoje vreme reorganizovao tako da ima više vremena za decu. Njegovo iskustvo sa decom iz prethodnog braka je bilo glavni pokretač promene.

Slobodan: *Pa vidite ovako, u zadnje vreme. Pre sam mnogo više radio, radio sam i noću i stvarno sam onako puno radio. Sad u zadnje vreme ne radim toliko, radim otprilike do šest-sedam sati, dođem kući i onda provodim vreme sa njim. Video sam da nemam, ne mogu puno da uradim, a izgubim decu. Sa onom dvojicom sam tako imao, pa sam njih malo izgubio, zato što sam radio puno. E, sad, ne možeš nešto bogzna šta u životu da uradiš da stvariš da bi nadoknadio. To tako da sad sam napravio neki presek, pa kažem šest-sedam sati, kući sa porodicom, pa ono da idemo dalje tako, da gledam da to bude obično gledam da nedelja bude slobodna, a evo danas se desilo eto moraš pa nije tako, ali gledam da mi nedelja bude slobodna, da bih bio kući.*

Za razliku od prve slike koja je bila prisutna kod velikog broja porodica, Ivan smatra da partneri moraju voditi računa o svom odnosu kako svoj identitet ne bi sveli na roditeljski.

Ivan: *Imamo mi neko svoje vreme. Imamo i zajedničko. Trudimo se da budemo i sa detetom. A, opet želimo neko vreme da provedemo i sami. Na primer, u Pariz, svakako, idemo bez deteta. Jer, nema logike da radimo to. Znaš, ono nema logike da... A, i generalno, mislimo da je i za porodicu dobro da mama i tata malo budu momak i devojka. To je jako bitno za vezu. Od čega će na kraju dana profitirati i to dete.*

Druga slika je eksplicirana u još jednom slučaju. Aleksandra, psihoterapeutkinja takođe smatra da je nužno aktivno raditi na partnerskom odnosu, kako on ne bi postao zapostavljen zbog zahtevnosti roditeljstva.

Aleksandra: *Trenutno je mnogo energije usmereno ka brizi o detetu. Ali, svesni smo toga da moramo da uživamo i u partnerstvu, da ne zaboravimo da radimo ono što nas čini srećnim i što nas je učinilo spremnim da postanemo roditelji, između ostalog. U nekom trenutku smo toga postali svesni i sada se vraćamo nekim sadržajima i aktivnostima u kojima oboje uživamo, koje volimo da radimo zajedno. Pronađemo vreme, moramo tako, a i želimo.*

Kada primere smestimo u kontekst kapitala, pokazuje se da je veći obim kapitala neka vrsta preduslova za ovakvo shvatanje dinamike roditeljskih i partnerskih praksi, iako nije dovoljan. On je nužan, jer niko iz radničke porodice nije na ovaj način govorio o partneru/ki kada su u pitanju porodični odnosi, prosto nisu imali tu perspektivu koja je bila neophodna s obzirom na to da nije bilo eksplicitnog pitanja, na primer, o važnosti partnerstva za očuvanje porodice. Tvrdimo da opet veliki obim kapitala nije dovoljan, jer određen broj intervjuisanih koji raspolažu njime takođe nisu iskazali ovakvu vizuru odnosa u porodici. Ipak, mogli bismo reći da je ovo u skladu sa postmodernim modelom partnerstva, vidljivim u aspektu određivanja odnosa kroz kategorije intimnosti, ali i kroz prakse samorefleksivnosti koje se odražavaju u vidu korekcije i kontrole određenih nepoželjnih posledica aktuelnog stanja odnosa. Takođe, i teza o društvenoj osnovi je

ovde potvrđena, jer se u oba slučaja radi o visokoobrazovanim, mladim partnerima koji žive u urbanim centrima Srbije i obavljaju visokoplaćene i atraktivne poslove.

Ako se još jednom vratimo prvoj slici (centriranost na decu), trebalo bi dodati da je njoj sličan još jedan model porodičnih praksi, koji ima izraženiju crtu odgovornosti i žrtvovanja roditelja. U tom modelu praksi, roditelji su spremni da urade sve za svoju decu, ukoliko ona ispunjavaju osnovne zahteve.

Zorica: Znači, one su u prvom planu, one to znaju, za njih mora. One nisu tražile da se rode, naravno, ali mi kao roditelji moramo da uradimo sve kako bismo im omogućili da se eto školuju. Mada kritikujemo, ja kažem iznad svega mi to smatramo tako, daj ti uspeh, a nas ne pitaj za ostalo. Znači mi tražimo nešto drugo, znači ne možeš ti da pustiš daj ovo, daj ono, a u školu ništa.

Važno je istaknuti i to da je troje ispitanika kroz ceo intervju imalo fokus temu vaspitanja dece. O čemu god da je bio započet razgovor, oni su se vraćali na pitanja važnosti koju ima vaspitavanje dece. Bilo da se govorilo o stanju u društvu ili o obrazovanju, njihov fokus je zadržan na odgovornost porodice da svojoj deci prenese dobro vaspitanje, jer to predstavlja osnovu za sve, ili kako je to upravo Zorica opisala govoreći o vaspitanju svojih ćerki: *Znači čvrst pod, isto kao temelj na kući, ako nije dobar, i nije dobro sve džabe ti posle...kad je sve trulo to ti je pravilo, strašno.*

Sumarno sagledavajući prakse roditeljstva iz perspektive simboličkih granica, one se pojavljuju u sva tri oblika koje je Lamon (Lamont, 1992) definisala. U obe dimenzije u kojima se upoređivanje porodica iskazuje u narativima ispitanika je najdominantniji moralni tip granica. Prošlost i sadašnjost se sagledavaju kroz moralne kategorije kada se upoređuju prakse današnje omladine sa onom kada su intervjuisani bili mladi. Njihovo mišljenje je da je nekada omladina bila bolja, a da je današnja ozbiljno iskvarena društvenim i tehnološkim kontekstom u kojem žive. Slična kategorizacija je prisutna i u dijahronijskom upoređivanju porodica. Neki ispitanici smatraju da je razlika u ponašanju dece moralnog tipa iz razlog što se njihovi roditelji ne bave njima (moralno zapuštena deca), ili implicitno, što su i njihovi roditelji takvi, pa im preko vaspitanja prenose prakse ponašanja koje se ne mogu okarakterisati kao ispravne. Koliko su granice isprepletane u praksama roditeljstva, vidljivo je po tome što se moralnom tipu

pridužuju i kulturne granice. Skoro kod svih ispitanika definisanje praksi roditeljstva je relacione prirode. Dakle, dok govore o svojim praksama, oni uvek imaju na umu suprotne prakse koje odlikuju loši maniri – nekultura, bahatost, agresivnost i sl. Bilo da su takve osobine produkt medijskih sadržaja ili su vidljive u neposrednom okruženju, kulturne granice su jasno postavljene kao faktor razlikovanja između “naših” i “njihovih” praksi. Na kraju, narativi ispitanika ukazuju i na socioekonomske granice. Kada se govori o praksama roditeljstva, često se ukazuje na to da novac nije važan i da to ne određuje kvalitet odnosa ili uspeh u životu. Na drugoj strani, ovaj tip granica će biti još očigledniji u sledećem poglavlju, gde se pokazuje da roditelji novac smatraju važnim elementom u projekciji budućnosti dece.

Granice se ovde iskazane na nivou svesti ispitanika, nekada eksplicitnije nekada implicitnije, ali analize shvatanja dinamike između roditeljskih i partnerskih praksi su pokazale da postoje i objektivne, socijalne granice. Praktično, samo među pripadnicima kulturne frakcije smo pronašli ideju o nužnosti balansiranja između roditeljstva i partnerstva. Kao što je rečeno, socijalne granice nisu bile dovoljne za postojanje ovakve prakse, ali nam izgleda da jesu nužne, jer takav obrazac nije pronađen u praksama pripadnika radničke i klase poljoprivrednika.

5.3.2.1. Obrazovanje dece

Obrazovanje dece definitivno spada u korpus roditeljskih praksi, ali smo se mi opredelili da tu temu posebno obradimo iz dva razloga. Na prvom mestu, obrazovanje dece se u istraživanjima roditeljskih praksi pokazuje kao jedan od najboljih pokazatelja materijalne i statusne razlike porodica. Takođe, u kontekstu ovog istraživanja, ono je jedan od elemenata strategijskog delanja porodica, ali izdvojen jer predstavlja sponu između teme roditeljskih praksi i porodičnih strategija.

Osnovni nalaz ovog dela analize je da postoji jasna povezanost između obima i kompozicije kapitala porodica i planova i vizija obrazovanja dece. *Oskudica oba tipa kapitala* uslovljava planove obrazovanja dece na taj način da roditelji samo uopšteno govore o spremnosti da ulože sav napor kako bi stvorili osnovne uslove za školovanje, ali da nemaju ideju šta konkretno treba da se uradi. Posledice oskudice ekonomskog, a posebno kulturnog kapitala su vidljive i u narativu o obrazovanju i u razumevanju

mogućnosti. Moglo bi se reći da ovakva pozicija uslovljava prakse roditeljstva koje se mogu odrediti preko ideje žrtvovanja:

Emma: *Pa i to da, jer deci mojoj evo sad, 'ajde sad su dvoje još trenutno u osnovnoj školi, starija ćerka je krenula u srednju školu i sad recimo kad bi neko od njih odlučio za fakultet, ja moram debelo da razmislim i bukvalno možda da radim danonoćno da bih mogla naravno da joj priuštim i tako nešto, bilo kome od njih troje. Jer ti kad krene dete dalje, ti moraš da mu obezbediš i stan i da mu obezbediš i hranu, jer normalno kao student ne mož' da radi da bi moglo da se izdržava.*

U ovim porodicama je vidljiva izražena spremnost da se pomogne deci ukoliko se odluče za školovanje koje zahteva dodatna finansijska sredstva, ali ne postoji jasna ideja kako da se to ostvari. Planovi se svode na domen želja, ali ne i realnog i racionalnog planiranja.

Intervjuer: *Koliko vam je važno obrazovanje za sina?*

Slobodan: *Jako. Voleli bismo da uspe u tome.*

Intervjuer: *Dokle biste ga podržavali?*

Ispitanik: *Skroz, kol'ko treba. Kol'ko god može.*

Marina (supruga): *Da, ja bih isto želela da on završi fakultet.*

Intervjuer: *A da li imate neke planove za njegovo obrazovanje? Kako biste mu pomogli?*

Slobodan: *Tako da nije ono, trudili bi se da se izvuče što god može više iz njega, da napreduje dete tako da.*

Ako dodamo i perspektivu tridesetogodišnjaka koji je odrastao u uslovima oskudice, možemo videti kako se nedostatak ekonomskog kapitala odrazio na mogućnost da se uradi nešto više, na primer, da se plate dodatni časovi za predmete sa kojima je Jovan imao problema. Porodica je oskudicu ekonomskog kapitala pokušala da nadomesti aktiviranjem kapaciteta članova domaćinstva, i to prvenstveno bratovljevih

(obrazovanje: srednja saobraćajna), dok su roditelji više bili tu da ga savetuju. Takva strategija je međutim pre reaktivna i ima za cilj da se prevlada određena teškoća, ali ne i perspektivu napretka oslonjenog na obrazovanje.

Jovan: *Meni ne, nisam ja bio ne znam kakav đak, vrlo dobar u osnovnoj, u srednjoj stalno dobar, nisam imao nikad, nikad nisam otišao stvarno na privatne časove. Doduše brat stariji dobro poznaje matematiku i fiziku, tako da ti predmeti koji su mi malo teže išli, imao je ko i da mi pokaže. Otac, majka, uvek je neko bio tu ko je mogao da me posavetuje, tako da nikad kol'ko se bar ja sećam, ne znam možda kad sam bio prvi, drugi razred, mada tad ne verujem da mi je trebalo, nikad nisam te privatne časove. Eto, nisam imao čak ni kad sam polagao diplomski nego se samo upisivalo, tako da se nisam ni spremao, nego eto imao sam taj neki broj bodova sa kojim sa primljen i to je to.*

Nedostatak ekonomskog kapitala, a posedovanje kulturnog produkuju nešto drugačije shvatanje obrazovanja dece. Preovladava ideja da deci treba dati slobodu da upišu šta žele, ali uz razgovore sa roditeljima (koji se više razmatraju kao informativni). Jedina prepreka njihovim odlukama je finansijske prirode.

Intervjuer: *Kad biste savetovali dete šta da upiše, šta biste mu rekli?*

Vera: *Ne znam. Ja bi to njemu prepustila pa neka sam odabere. Stvarno ne znam šta bi mu rekla da upiše. Stvarno ne znam, da radi ono što voli. Nešto što ga ispunjava.*

Intervjuer: *Koji nivo obrazovanja želite da dostigne?*

Vera: *Pa naravno da bih volela da završi fakultet, ali kažem vam, kako on bude želeo, samo ako je u našim mogućnostima. Znači, ja bih se trudila, želela bih, stvarno ali, ali gledam da ga ne ograničavam ni u čemu. Čak ni sad dok je mali. Sve imam osećaj da bi na taj način on razvio kod sebe samostalnost. Ako ga ja ne ograničavam da će on sam da uvidi neke greške. Ja mu naravno kažem šta je loše šta nije, ali neka on ipak sam odluči. Ja dok*

sam studirala meni je značilo, tako da već sada pričamo o tome da je obrazovanje važno.

Draganov slučaj je takođe ilustracija kako oskudica finansijskog kapitala utiče na planiranje obrazovanja. Oni su već srednju školu morali da biraju kako bi bili u prilici da izdržavaju sina, a sa fakultetom je izazov još veći. Iako Dragan iskazuje veliku spremnost da novac kojim raspolažu uloži u obrazovanje, u razgovoru je više puta govorio o kompromisima i poteškoćama koje su uslovljene finansijskim aspektom. Njegova uključenost u obrazovanje sina nije prouzrokovala veliki uticaj na odluke, štaviše, ideja je da on sam treba da odlučuje šta će raditi sa svojim obrazovanjem, a oni su tu da pronađu način kako da to finansijski izvedu.

Dragan: *Sve što imam to od prihoda, spreman sam da uložim u neko obrazovanje sina, da bi on došao do nečega. Ne da ga ja usmeravam, nego da on izvuče, a ja to mogu samo finansirati.*

Nešto racionalniji pristup imaju porodice čija deca ne pokazuju posebne rezultate u školi, ali se ostavlja prostor da se usled promene koja bi podrazumevala njihovu ozbiljnost, roditelji ulože dodatni napor u obezbeđivanju finansija. Ono što je očigledno jeste da finansije određuju planove i izbore. Na primeru Markove porodice, planovi obrazovanja sina su uslovljeni finansijama, dok je u slučaju ćerke koja studira arhitekturu to bilo drugačije, jer je dobila bezuslovnu podršku. Međutim, takva podrška je velikim delom omogućena time što najveći deo njenih troškova školovanja pokriva Markova majka.

Marko: *Da. Sin je još uvek ne zna ni on šta će. On je imao neke ideje, pa se to malo poremetilo... nešto mu to nije, nije mu više aktuelno, kao što je bilo. On je treća godina ima još te eto tu godinu i po dana da, da, nešto smisli videćemo njega isto privlače to kompjuteri, ali neka druga oblast 3D animacija, film, tako nešto i za njega ćemo da vidimo. Znači za njega imamo malo nedoumice šta ćemo ako ništa jer mnogo je jako odeljenje, gde je on, tako da ne može da se izbori da bude odličan, da ima sve, jer to su genijalci s njim. Tako da, imamo tu u našem gradu, to je Viša mašinsko-tehnička škola koja ima četiri smera, jedan je informatika, pa ćemo tu nešto*

eventualno ako bude i zbog finansija i zbog svega, jer malo nam je sad i nezgodno da i njega još po Beogradu, a on ne zna šta oće. Znači da zna onda ok.

Posedovanje kulturnog kapitala može u nekoj meri da nadomesti oskudicu u ekonomskom, kao u slučaju Vanjine porodice. Visok obim obrazovanog kapitala (između ostalog, dva završena fakulteta) joj je omogućio da ne plaća dodatne časove sinovima, već je ona sa njima radila. Svakako, tip kompetencija uslovljava kvalitet i opseg pomoći, ali je sigurno da u određenim oblastima Vanjino znanje imalo relevantnost. Upoređujući sa Jovanovim slučajem, oslanjanje na kapacitete članova porodice ima značajnije rezultate, ukoliko ti članovi poseduju relevantna znanja i iskustva sa obrazovnim sistemom. Ne eksplicirajući sve elemente transfera kulturnog kapitala, kao i subjektivni faktor, Vanjini sinovi su imali odličan uspeh u srednjoj školi, za razliku od Jovana koji je imao ispotprosečan uspeh.

Intervjuer: A, da li je bilo potrebe da ulažete novac u njihovo školovanje?

Vanja: *Ne, nikad u životu. Ovaj, tako da još kad su mali bili, ja sam ih učila da su prirodne nauke u stvari primenljive nauke. Prvo, kad su učili fiziku, sve je to njima nepojmljivo bilo i nedodirljivo; šta je brzina, šta je ubrzanje, šta je početna brzina jednaka nuli, brzina pa nula šta je to. I onda šta sam uradila, odvela sam ih, eto recimo jedan dobar primer, odvela sam ih na raskrslu. Pošto je dve godine razlika između njih, tako da su otprilike tu stasavali. I onda sam im objašnjavala automobil se kreće nekom brzinom. Prostor isto, koordinantni sistem šta je to; crtanje, da vide geometriju. Tako da misli da u tom periodu kad je trebalo to njima servirati, odnosno uputiti ih na širinu nečega, da je taj zadatak dobro odrađen. Sad koliko god mogu.*

Intervjuer: A kako ide sad taj razgovor o obrazovanju?

Vanja: *Ja starijem kažem: nisi zreo za studiranje, nemam para za bacanje. Neću da ti pružim tu šansu. Onog trenutka kad ti budeš svestan gde si pogrešio, onda možeš da napreduješ. On sad hoće da ide na Vojnu akademiju. Opet mu predočavam da sve to košta, da bude li odustao na prvoj godini da to košta, da mora da se plati. Mislim, koliko god sad*

nemamo, ja ću im dati podršku, ali moramo da vidimo šta možemo a šta ne. Mlađi, on hoće elektrotehniku da upiše. Koliko god sam u mogućnosti ja mu pomazem. Ja volim prirodne nauke. Rekla sam ti sasvim sam bez veze otišla na drugu stranu zbog svojih roditelja. Naravno, što nisu videli perspektivu malo šire. Ali prosto su oni bili ušuškani da nije bilo vremena da razmišljaju, i nisu se bojali, ne daj Bože, besparice ili čega god, sada je drugačije.

Verovatno najbolji uvid u to kakav značaj imaju kapitali na shvatanje obrazovanja dece, pružaju porodice raspolažu sa *malim obimom kulturnog kapitala*. Na primer, Milica nije u stanju da jasno zamisli kakvo bi obrazovanje njena deca trebalo da imaju, a takođe nije u stanju ni da zajedno sa njima planira, jer joj nedostaje poznavanje obrazovnog polja. Ne zna koje su opcije, kako se dolazi do relevantnih informacija, a čak su joj i kriterijumi neophodni za nastavak obrazovanja delimično jasni. Tako da je i prepuštanje odluke o daljem školovanju samoj deci deo neposedovanja znanja i iskustva u obrazovnom polju:

Milica: *Pa ne znam, mislim da je važno i svojoj deci kažem da trebaju sutra da daju neki fakultet da upišu i jer ja i suprug nismo, stvarno ja sam srednju školu završila, suprug isto srednju tako da, mislim da je. Oni odluče, mi smo tu da ih podržimo, naravno što se škole tiče, baš mislimo da treba deca da se podrže i ako pogreše ja kažem bolje sutradan: e vi ste mi rekli, možda bi' ja, ne znam. Ne volim da im sugerišem, stvarno. Znači ono što oni izaberu podržimo.*

Intervjuer: A što se tiče dece, kakvo obrazovanje želite za njih, rekoste fakultet? Šta biste voleli da oni budu?

Milica: *Pa ne znam, stariji sin on nešto i nije mnogo... on je ekonomsku, sad je treća godina i nije baš mnogo kako da kažem, ne voli baš mnogo školu. Ja kažem da treba nešto da upiše makar Višu neku, ali dok je ona dosta dobar đak i ja sam volela recimo medicinu, al' ona to ne voli.*

Intervjuer: A šta bi ćerka, koju srednju? I da li imate planove za dalje?

Milica: *Pa ne znam, ne znam i tu se sad nešto. Gimnaziju ona ne bi kaže: "Meni je to sve isto, ja znam iz osnovne, da opet idem", ne znam, videćemo eto imamo sad opet taj neki vremenski period, da. U stvari ona da razmisli, ja neću da utičem, nismo ni sinu ništa sugerisali. A za fakultet, šta smo sine rekli, kriminalistika, eto to bi ona volela, ne znamo šta u Nišu ima, nismo još ništa konkretno.*

I kod druge porodice se mogu uočiti prerpeke uzrokovane nepoznavanjem pravila koja važe u obrazovnom polju. Vrlo je zanimljiv primer Katarinine porodice, gde je mlađa ćerka samoinicijativno upisala muzičku školu, a da ona i suprug za to nisu znali četiri meseca. Dakle, iako su prema Katarininim rečima, bili spremi da plaćaju ono što deca žele da uče, ovde nema planskog delanja u smislu ulaganja u školovanje kao resurs za budućnost, već se stvari prepuštaju deci. Neizostavno je potrebno primetiti da je nosilac dejstvenost u ovoj porodici bilo dete, jer samoinicijativno preuzelo odgovornost za svoje obrazovanje.

Katarina: *Pohađale su sve ono što su one htele. Nikada nismo, recimo, da one moraju da idu na engleski ako ne žele, da one moraju da idu na balet...probale su sve. Išle su i na engleski jezik, to im je trebalo zbog škole...Mi čak nismo ni znali, ona se sama prijavila u muzičku školu. Od septembra do iza Nove godine nismo znali da dete ide u muzičku školu, ona tamo upisala flautu, čudo jedno, tako malo dete, baš smo bili zatečeni.*

Nedostatak kulturnog kapitala je delimično moguće nadomestiti ukoliko porodica raspolaže velikim obimom ekonomskog. Tako da teškoće koje se ukazuju kod porodica koje ne poseduju ekonomski kapital nisu prisutne u planovima onih koje njime raspolažu. Razgovarajući o ulaganju o obrazovanje dece, Zorica opisuje koje sve aktinosti su plaćali ćerkama, podvlačeći stalno spremnost da i dalje ulažu.

Zorica: *Da, naravno, da. Starija je bila četiri godine privatno na engleskom, bila je i mlađa isto. Starija trenira, ova mlađa trenira rukomet, i to je to. Baš ih pogurao engleski, stvarno i jednu i drugu, trebale su da idu, ne znam kako se to zove, oni što su trebali na neko polaganje pa u Beogradu, one su to*

prekinule, opredelile se za nesto drugo i to je to. Ali dobro ih poguralo... znači super. Onoliko koliko im treba to je to, ali za dalje bez jezika ništa.

Intervjuer: Da. A da li ste spremni da dodatno uložite ako bi bilo potrebno?

Zorica: *Naravno, naravno uvek. Za njih mora uvek. To što uložiš, to je posle što ja kažem „krov na kuću“ i kraj, samo ako hoće. Znači, kod nas nema prepreke što se tiče školstva i bilo čega. One se još uvek nisu opredelile šta će, ali i jedna i druga bi trebalo. Zasad, znači sad je trenutno tako, ali trebalo bi.*

Marija koja se bavi preduzetništvom nema problema da omogući deci plaćene kurseve i bilo šta drugo što deca zahtevaju. Konkretno, nepoznavanje stranih jezika roditelja ne predstavlja nikakvu prepreku da ih deca uče, jer je porodica u stanju da plati kurseve. Oni ne moraju, kao porodice koje ne raspolažu ekonomskim kapitalom, da se oslanjaju na porodične ili druge odnose kako bi ostvarili određeni standard u obrazovanju dece ili kako bi realizovali planove koje smatraju važnim.

Marija: *Bilo je situacija. I insistiramo na dodatnoj nastavi što se tiče stranih jezika. I mislimo da je to neophodno i potrebno deci. I, ovaj, i supruga i ja smo slabi sa stranim jezicima. E, sad, zbog vremena i zbog obaveza nismo u situaciji da, više nego zbog para, da se obrazujemo. Ali, zato insistiramo da oni to trebaju da uče. I te dodatne nastave koje su u školi, van škole smo uvek i plaćali dodatno, da bi se deca obrazovala. Ili druge aktivnosti. Bavili su se i se bave sportom. Trenirali su dok su bili mlađi. Sad se rekreativno bave. I sve ono što zahtevaju od nas, mi smo u stanju da im omogućimo.*

Svakako, prateći prethodne nalaze, a time i logiku uticaja obima i kompozicije kapitala na planove za obrazovanje dece, najveće mogućnosti se očekuju u onim porodicama koje raspolažu velikim obimom oba tipa kapitala. Dok bi kompozicija kapitala mogla da odredi preferencije, ali ne i mogućnosti. Ovo poslednje možemo da tvrdimo jer među intervjuisanima nismo imali nikoga iz ekonomske elite, koja bi se svakako razlikovala i po mogućnostima od bilo koje druge klase.

Porodice koje raspolažu sa velikim ukupnim obimom kapitala mogu da planiraju dugoročnije tako što razrađuju konkretne planove, a onda i planove štednje ili ulaganja koji bi omogućili njihovu realizaciju. One takođe, zahvaljujući poznavanju pravila koja vladaju u polju, imaju znatno jasniju sliku obrazovnih putanji svoje dece – koji fakulteti, šta su prednosti određenih izbora, kakve su posledice eventualnih neuspeha, koje su pretpostavke uspeha i sl. Iako vrlo sličnih strukturalnih pretpostavki, u ovoj grupi ne vlada potpuna homogenost u praksama roditeljstva vezanih za planiranje obrazovanja dece.

Porodica koja pripada višoj klasi, Saša je IT stručnjak i vlasnik firme a supruga je profesorka na visokoškolskoj ustanovi, ima nekoliko prioriteta u shvatanju obrazovanja svoje dece. Oni smatraju da treba da im podstiču interesovanja i da ih usmeravaju ka pravim institucijama koje im mogu pomoći u razvijanju obrazovnih ili karijernih profila. Namera nije da se time deci nametnu lične ideje o obrazovanju ili karijeri, već da im pored dobrih uslova za obrazovanje daju objektivnu sliku o stanju na tržištu obrazovanja i rada. Takođe, finansijska podrška nije bezuslovna, već poizilazi iz suda da ona mora biti vremenski ograničena u smislu da omogući samostalno donošenje odluka o daljem školovanju ili drugačijem putu. Na kraju, oba roditelja su ukazala i na to da ne bi imali prevelik problem ni sa time da im deca na završe fakultete, iako to ne priželjkuju.

Saša: A i našoj deci pružamo mogućnost kad god iskažu neko interesovanje. Ili se mi trudimo da u njima probudimo interesovanja za dopunskim obrazovanjem. Mi našu decu podržavamo u izboru samostalnom budućeg školovanja, fakulteta, i zanimanja. Ali pričamo puno o tome. Iznosimo svemu naša mišljenja. Diskutujemo o dobrim i lošim stranama raznih zanimanja. Ali, oni imaju poslednju reč. To je sigurno. Što se finansija tiče, imali bi našu punu podršku. Uz, naravno, limitirano vreme finansiranja. Tipa: „Sine, kćeri, možeš. Tata i mama će narednih pet godina da ti plaćaju to. Posle toga vidi šta ćeš“.

Razmišljamo o raznim opcijama, da menjaju poslove, obrazovanje. Čak ih u tom smeru i podržavamo. Jednostavno mislimo da dolazi drugo vreme kada više ne možete imati samo jedan posao, niti živeti u jednom mestu tokom čitavog života, to je, što bi se reklo, postalo passé.

Koliko planovi mogu biti dugoročni najbolje pokazuje primer porodice sa juga Srbije koja je spremna da proda kuću kada deca krenu na fakultete. Prodaja se već sada razmatra kao opcija ako bi novac potreban za obrazovanje prevazišao trenutne mogućnosti.

Miloš: Mi se pripremamo kao porodica na to da ćemo ja i supruga relativno skoro da ostanemo sami, a da će oni putem škole da, naravno xxx (mali grad) nije univerzitetski grad, da krenu odavde i da će verovatno vrlo teško da se vrate ovde. Tako da, prosto o tome vrlo aktivno pričamo i čak smo preduzeli korake. Planiramo i ovu kuću da prodamo, zato što će u toj varijanti nama biti prevelika, meni i supruzi. Znači, u toj celoj priči do te mere se pripremamo za to neko njihovo finalno školovanje, a skupljamo i neku snagu. Pa cela ideja prodaje naše kuće bi išla u tom pravcu ili skupljati snagu za takav jedan iskorak mada smo mi, i nije nam ta tema strana, mi bismo voleli kada bi oni bili toliko dobri đaci toliko na neki način pripremljeni da se možda okušaju i van ove zemlje na temu studiranja i svega toga, znači mi bi. Iz tog razloga smo se mi počeli na vreme da pripremamo, da živimo bez njih, a za njih.

Ista porodica ulaže sve kapitale u decu kako bi ih što bolje pripremili za najviši nivo obrazovanja. Plaćaju im časove jezika, engleskog i francuskog, zatim koriste svoje znanje kako bi dodatno radili na njihovom interesovanju za matematiku i fiziku (to rade sa Milošem koji je diplomirao mašinstvo). Deca takođe pohađaju i časove klavira (ćerka) i flaute (sin). Jednako važno, roditelji celokupnu aktivnost usmerenu na što bolje obrazovanje dece smeštaju u širi kontekst kvaliteta obrazovnog sistema. Oni su u stanju da kritički razmotre određene nedostatke obrazovnog sistema (Miloš) i da u skladu sa tim usmere svoju decu, a isto tako mogu da sagledaju prednosti koje sa sobom donose izbori, pa samim tim i da pomognu deci da odaberu bolje opcije (Sonja).

Miloš: S druge strane, zato mi insistiramo i ja to pričam da nama je, bar meni trenutno najveći problem kriterijum u školi i ta neka vrlo laka, dohvatljiva, niska granica da vas neko prepozna kao dobrog đaka što se

nama lično kao roditeljima i njima obija o glavu i obijaće im se je to da ukoliko su oni vredni, radni i u materiji, a kriterijumi niski.

Sonja: *Međutim, definitivno da ovaj sve više postoji ta razlika između, ne mislim u tome da li će im se pružiti veće ovaj znanje u Beogradu u odnosu na Niš, ali prosto su te neke veze i prosto su sad ta dešavanja sve manja u Nišu i to je onda kad gledate kao nešto, kao neku odskočnu dasku, verovatno bi im bilo lakše da su, da ovaj, i za njihov kasniji neki razvoj i za nastavak, da, školovanja i uopšte, ovaj, poslova kojim bi se bavili sigurno da bi im Beograd dao veće mogućnosti nego što je to Niš, barem trenutno.*

Dugoročni planovi ogledani u formiranju fonda namenjenog za finansiranje obrazovanja dece ali i jasne internacionalne mape univerziteta koji bi pružili najbolje obrazovanje su prisutni u trećem slučaju. S obzirom da Ivanova porodica pripada kulturnoj frakciji srednje klase, važno je primetiti da je njegova vizija obrazovanja prožeta simboličkim granicama izraženim kroz izbor univerziteta koji je vođen njihovim prestižom na tržištu obrazovanja. Odabir prema prestižu ne prevazilazi granice racionalnosti kojom se odlikuju svi predstavnici ovog društvenog položaja, što se vidi u insitiranju na davanju šansi, ličnoj odgovornosti i realnoj proceni mogućnosti – u smislu zalaganja.

Ivan: *To smo se, znači, supruga i ja dogovorili. To je, opet, zato što to možemo da izvedemo. Izdvajamo fond da kada on i, zdravlje bože, drugo dete budu...Kada bude došlo do toga gde ćeš, šta ćeš, kako ćeš. Kada bude bio siguran, ako bude bio siguran šta će i kako će. Planiramo, znači, da imamo onoliko koliko je potrebno da može da ode skoro pa na najbolje univerzitete šta god želeo.*

Intervjuer: *Na najbolji univerzitet kod nas ili u svetu?*

Ivan: *Ne kod nas. Svakako ne mislim kod nas.*

Intervjuer: *Nema kod nas najboljih?*

Ivan: *Ne to. Nego, za to ne moram da izdvajam novac. Ovo, sada govorimo ako mu je tipa muzika, da mogu da ga pošaljem i na Džulijard, ili u Grac barem, ili tako nešto. E, sad recimo ako je ekonomija. Okej, sad Princeton,*

Jejl i te najnafuranije američke, mnogo su tamo skupe školarine. Tu pričamo o pedeset, sto hiljada. To ne možemo da izvedemo. Ali tipa, možda neki Bokoni u Milanu, ili Sorbona, ili Londonska škola za ekonomiju. Ali, i sad pazi ovo je životna filozofija moja, samo za prvu godinu. Sve i da mogu da ti platim sve četiri, svih pet godina, ili kako već. Ideja je sledeća baš zato. Ja ne želim da se moje dete upali kao: tata kešira, laganica. Možda mogu, možda ne mogu. Ali, u startu ćemo lepo da se razumemo: „Sine, mi ti štedimo za prvu godinu da vidiš, da probaš i da daš sve od sebe. I tata bi tvoj voleo da si ti najveći genijalac. Ali, ako nisi moraćeš da se vratiš i tata će morati da prizna da je tako. Ali je tako. Ako si dovoljno dobar ti ćeš dobiti stipendiju tamo. Ti ćeš sigurno nastaviti tamo sam. Jer tako ćeš naučiti da ceniš to što smo ti dali tu početnu šansu, koju mnogi i ne dobiju. A, ja ću opet biti siguran da nisi zloupotrebio. Tako da sve i imam da ti platim svih pet godina, platiću ti prvu. Ako nećeš da učiš, ili šta god se desilo, onda prosto snosi odgovornost za svoje životne odluke. Nećeš ti nikada gladovati, ali okej, onda nisi za Londonsku školu za ekonomiju. Ja bih voleo, mnogo je to lepo. Ali, nisi kapacitet, ili nisi voljan, ili štagod. Prosto, nisi i neće se desiti. Tako da, tako ćemo raditi što se školovanja tiče. Dvadeset-trideset hiljada će postojati za skoro za pa koji god fakultet želiš, skoro za pa koji god.“

Intervjuer: *Za prvu godinu?*

Ivan: *Za prvu godinu. Ako ne baš Princeton i Jejl, ali kažem neka prestižna institucija.*

I četvrti slučaj porodica bogate kapitalima ukazuje na kompleksniji plan obrazovanja dece i diferenciranije prakse realizacije planova. Polazeći od ličnog iskustva u kojem je obrazovanje bilo jedina opcija za uzlaznu mobilnost⁴⁸, oba roditelja izuzetno vrednuju različite aspekte obrazovanja. Tako da, prema njihovim tvrdnjama, ulažu više od drugih u obrazovanje dece. Sva tri deteta idu na plaćene časove jezika, od toga dvoje privatno uče po dva jezika, dok jedno uči čak tri strana jezika. U stanju su da sagledaju

---

⁴⁸ Roditelji su im imali srednjoškolsko obrazovanje, a oni su stekli diplomu IT inženjera i doktorat iz medicine.

nedostatke obrazovnog sistema u Srbiji, a kapitali im omogućavaju da planiraju da decu pošalju u inostranstvo na školovanje. Poslednji pokazatelj diferenciranih praksi su i razgovori sa decom. Poznavanje polja, tj. znanje o tome da u polju ne važe striktna pravila te da nemaju svi iste opcije, pruža mogućnost i daje legitimitet da se deca usmere ka prosperitetnijim opcijama u obrazovanju.

Đorđe: *Mislim da je to izuzetno važno. Jer kažem, ponovo, eto dosta nama, jedan od velikih mesečnih troškova su jezici za njih troje. Znači, sva deca idu na po dva jezika. Gaga ide, ide i na tri. Tako da, ovaj, to je značajan jedan izdatak mesečni, koji smo mi kao roditelji odlučili da hoćemo da investiramo u njih, jer će im to sutradan sigurno koristiti. Želimo da na kraju budu, da budu nekog visokog obrazovanja. Odnosno, stručnog, nekog visoko stručnog obrazovanja što bi im omogućilo u životu da, ovaj, da sutradan i nađu posao i da se ostvare u tom smislu.*

A obrazovanje, sada kada pričamo naše obrazovanje i to što će deca naučiti, to je, ono, pod znakom pitanja. Koliko je to, koliko će to biti dovoljno za neko njihovo osamostaljivanje i za neki uspeh u životu. Pošto nam je edukativni sistem takav kakav jeste. Uči se dosta, dosta stvari, ali vrlo malo bitnih stvari za ono što će im trebati. Ali, u tom smislu mi razmišljamo da, da eventualno, ako budemo u mogućnosti, da decu probamo da odškolujemo negde u inostranstvu.

Da, iskustvo nas je naučilo da nije svako obrazovanje zato što pričamo o zemlji Srbiji, ali ja i dalje mislim da bilo koje obrazovanje dobro ako ste ono da kažem dobri u svojoj struci, i među najboljima, sigurno ćete se snaći. Međutim u okruženju u kojem jesmo, na žalost, neka zanimanja su potcenjena. I vrlo teško će biti posle da se oni snađu u tako nečemu. Tako da gledamo da na taj način da ih malo usmerimo na malo bolje struke. Na ono što je trenutno, da kažemo aktuelno, da kažem o čemu razmišljamo, generalno je to ekonomija. Ili moja struka, znači IT.

Obrazovanje kao strategija za napuštanje zemlje je kao što možemo da vidimo iz prethodnih primera (Zorica; Saša; Miloš i Sonja; Ivan; Đorđe) jedna od učestalijih. Ona je svakako prisutnija kod porodica koje imaju veliki ukupni obim kapitala. Proizilazi iz

skeptičnosti prema socioekonomskim uslovima zemlje, kvalitetu obrazovanja koje mogu dobiti i mogućnosti da se stanje u obe sfere u nekoj skorijoj budućnosti promeni.

Aleksandra: *Mislím da je prioritet naše porodice da decu pošaljemo u inostranstvo da studiraju. Stanje u visokom obrazovanju je nikad gore, pored niskih kriterijuma vi imate porodični biznis na državnim univerzitetima. O kvalitetu programa da ne govorimo, pa tako ako želite da vam deca uče aktuelne teorije, da rade u pravom okruženju, morate da ih pošaljete na fakultete na Zapadu, toliko jednostavno. Sad, to će biti izazovno, ali ima opcija i finansije nisu ključne, mada već planiramo da odvajamo za tu svrhu.*

Petar takođe smatra da je odlazak iz zemlje dobra strategija za mlade iz Srbije. Iako postoji određeno neslaganje sa suprugom povodom mogućnosti da deca život nastave u inostranstvu, on smatra da je obrazovanje dobar kanal za odlazak.

Petar: *Trenutno, ovaj, pokušavamo da stariji sin konkuriše na master negde van Srbije. I ukoliko bude uspeo da uđe po tom konkursu, onda ćemo sigurno podržati i finansirati njegovo dalje školovanje.*

Intervjuer: A, je li želite da oстане u inostranstvu ili biste voleli da se vrati? Gde mislite da je budućnost dece danas? U Srbiji ili van Srbije?

Đorđe: *Tu nam se mešaju neka razmišljanja. Što se tiče supruge, ona insistira da deca treba da žive i da rade ovde. U nekim trenucima... Zato što se srećem sa svim tim mladim osobama koje traže posao. I ne mogu da sebi nađu adekvatan posao za koji su se školovali, ili da od tog posla žive. U nekim tim trenucima ja savetujem da ukoliko, Bože zdravlja, master na kome bude... Ako bude sebi pronašao neki pravi put, nemam ništa protiv, lično, da nastavi život i radi van granica Srbije.*

Ulaganja u obrazovanje dece kao strategija odlaska iz zemlje nije samo specifična za porodice bogate kapitalima, iako je među njima dominantna. Brankica, čija porodica pripada radničkoj klasi, smatra da je za njenu ćerku najbolje da studira jezike, jer bi joj to pružilo najveće mogućnosti da napusti zemlju.

Brankica: *Uglavnom hoću da je guram na jezike zato što smatram da tu može da radi bilo gde, može da radi samostalno i mislim da se to dobro plaća, ali ako uspem, ja ću da je izguram napolje znači to, ovo ovde ja mislim da nema smisla ništa. Eto to je neki plan.*

Analiza planova za obrazovanje dece neosporno pokazuje da su socijalne granice od presudnog značaja. Porodicama sa malim ukupnim obimom kapitala vrlo je teško da planiraju dugoročno. Za takve planove im nedostaje ekonomski kapital, koji bi im omogućio kontinuirano ulaganje u obrazovanje dece, čime bi mogli značajno da utiču na uspeh u školi kao i na izgradnju relevantnog znanja, tj. na oba elementa ključna za nastavak školovanja. Oskudica kulturnog kapitala je prepreka koja se odražava na poznavanje obrazovnog polja, tj. znanje o tome koja su pravila igre i na čemu bi posebno trebalo raditi sa decom što bi im u perspektivi poboljšalo poziciju za sticanje dobrog obrazovanja ili trasiralo bolju karijernu putanju. Na drugoj strani, porodice bogate kapitalima su u mogućnosti da biraju kakvu strategiju će imati za svoju decu. Izbori mogu biti osnovani na preferencijama dece, ili pak na idejama samih roditelja, ali se u svakom slučaju podrazumeva određeno usmeravanje od strane roditelja. Sigurnost roditelja da usmeravaju decu u obrazovanju određena je iskustvom i poznavanjem dešavanja u samom polju. Preciznije, iskustvo sa visokim obrazovanjem, poznavanje nacionalnog i internacionalnog konteksta obrazovanja, kritički odnos prema procesu obrazovanja u kojem se nalaze njihova deca, kao i poznavanje stanja na tržištu rada, sve zajedno daje osnovu da informisano razovaraju sa decom, da ih usmeravaju ka određenim oblastima ili objašnjavaju potencijalnu korist od određenih izbora, ali i da predočavaju mogućnosti koje pružaju različiti sistemi za finansiranje obrazovanja u inostranstvu. Uz to, oni su u prilici da na vreme otpočnu sa razradom planova za obrazovanje, i što je jednako važno, da otpočnu sa njihovom realizacijom, tako što će osnovati fondove za obrazovanje, ili tako što će postojeću imovinu pretovoriti u kapital za investiranje (podaja kuće). Transfer kulturnog kapitala je takođe efikasniji u porodicama bogatih kulturnim kapitalom. Roditelji poseduju konkretna znanja koja mogu da pruže svojoj deci a koja su relevantna u njihovom školovanju (znanja iz matematike, poznavanje jezika i sl.), dok je takav transfer u porodicama siromašnih kapitalom sveden na davanje saveta ili ostavriavanje rezultata koji su ispod proseka.

U strategijama obrazovanja dece se pojavljuje još jedan bitan element, a to je stepen racionalnosti. Granica između porodica siromašnih i bogatih kapitalom je ovde vrlo jasna, jer prve najčešće govore o željama, dok druge u planove ugrađuju jasnu računicu opcija koje pružaju roditelji i očekivanja koja postavljaju deci. Prvi ostaju zaključani u kategorijama nade, dok drugi jasnije artikuliraju ideju o restriktivnom odnosu prema pokazanoj neefikasnosti u studijama. Racionalnost je vidljiva i u sagledavanju dugoročnog dobitka od određenih ulaganja i izbora, pa se roditelji iz porodica bogatih kapitalom češće pojavljuju kao inicijatori – usmeravaju ili čak određuju koje kurseve treba da pohađaju njihova deca, koje srednje škole ili fakultete treba da upisuju.

Dva slučaja su posebno zanimljiva, jer svoje strategije obrazovanja dece ekspliciraju uzimajući u obzir uviđaj da sistem visokog obrazovanja u Srbiji ne funkcioniše u celini na formalan način. Dušanka, kojoj su neformalne prakse dobro poznate iz ličnog iskustva, govori da zaposlenje u Srbiji ne zavisi od toga koliko je konkurent za posao dobar, već koliko su mu jake veze: *Ja ne kažem da možda ako na fakultetu stvarno bude briljantan, šta ja znam, i neko se konačno smiluje da mu pruži šansu. Ali ja mislim da većinski, kako to moj suprug kaže, ide po plemenskoj liniji. To je pod broj jedan, on to zove plemenska linija. Mislim da ipak i veza dosta igra. Ili je presudno to koliko ekonomskog kapitala poseduje porodica, pa da može bez obzira na sve da zapošljava svoju decu u svom biznisu: Znači, sad da nešto pretežno, mislim 'ajde da kažemo nekih osamdeset posto slučajeva igra ili dobra podloga roditeljska, gde imaš novac pa otvaraš privatno, i onda završiš taj fakultet, ono što ćeš i privatno. Stoga, ona nema mnogo poverenja u strategiju ulaganja u obrazovanje dece, jer uslovi u kojima se diplome validiraju ne prate formalna (zakonska) pravila.*

Druga strategija takođe proizilazi iz poznavanja neformalne sfere. Branko, koji je dugo u politici i poznaje različite neformalne mehanizme koji vladaju u tom polju, spreman je da igra po neformalnim pravilima u slučaju da dece ne pokažu uspeh u formalnoj sferi. *Moje neko mišljenje, evo imam četrdeset godina mislim da imam neko mišljenje. Ako sin ili ćerka recimo vole da studiraju i ako je dobar đak da upiše koji želi fakultet i ja ću se truditi da mu to omogućim. Međutim ukoliko nije dobar đak, znači neodlučan je, ne zna šta želi u životu, moje mišljenje je da ću mu pomoći sigurno da završi taj Pravni fakultet u Leskovcu koji cene oko tri i po četiri hiljade evra i da, mislim ne želim da sad nešto*

omalovažim fakultet državni, nego eto da ima taj sedmi stepen, da bude fakultetski obrazovan, pa možda će se isplatiti. Mada, gro su završili državne fakultete, pa rade kao vaspitači, vaspitačice ili rade u igraonicama, ili ne znam kako se zovu oni putnici koji ređaju robu. Moje dve kolegice... jedna radi kao vaspitačica u igraonici, diplomirani je ekonomista, a druga ređa robu u Idei. Ali eto odreko bi se tih četiri-pet hiljada, uzeo bih kredit neki i završio mu fakultet, ali fakultet gde ga ja uputim, a on može da studira i arhitekturu i filozofiju ako ima volju i ako je stvarno... a ne sad da ga ja šaljem na medicinu, a on nema volju. Mislím to ne dolazi u obzir.

Simboličke granice su jedino registrovane kod porodica koje pripadaju kulturnoj frakciji srednje klase u formi izbora fakulteta na kojima deca treba da studiraju. Roditelji iz ovih porodica ne ističu samo značaj kvaliteta obrazovanja koje deca mogu da steknu, već u izboru ekspliciraju i prestiž koje te institucije imaju. Ipak, najčešće u porodičnim praksama vezanim za obrazovanje dece, primat u porodičnom polju imaju socijalne granice, dok se simboličke pojavljuju u praksama samo jedne klasne frakcije.

5.3.3. „Mi“ i „Oni“

Podela na „nas“ i „njih“ ustanovljena je u prethodnom delu rada u više oblasti porodičnih praksi. One su pretežno bile implicitnog tipa, a u retkim slučajevima su akteri bili vrlo svesni sopstvenog identiteta, ali i onog u odnosu na koji se njihov prikazuje kao različit. Takođe, pronašli smo simboličke preobražaje praksi kojima su se isticali različiti elementi prestiža, dominantnosti ili regularnosti (uobičajenosti, tipičnosti). Međutim, u ovom delu želimo da još detaljnije istražimo na koji način se definišu porodice u odnosu na druge. Tačnije, kada se postave u relacioni kontekst, kako ispitanici opažaju sebe i svoju porodicu u odnosu na druge, kao i koji elementi porodičnih praksi imaju klasifikujuću moć (relevantnost) u porodičnom polju.

Ovome ćemo dodati još jednu dimenziju, koja u osnovi sadrži nameru aktera, a to je porodično prikazivanje. Nju ćemo rekonstruisati koristeći podatke dobijene analizom intervjua i posmatranjem. Analizom intervjua su pronađeni narativi preko kojih članovi porodice ističu određene karakteristike porodice kao glavne – time što ih postavljaju kao

principe od kojih niko od članova ne bi trebalo da odustaje, ili ističu njihovu distinktivnu vrednost, tako što ih upotrebljavaju kako bi kategorizovali sebe u odnosu na druge. Posmatranjem su istraživani načini na koje se porodica prikazuje, tj. da li u porodičnom domu postoje vizuelni sadržaji koji govore nešto o samoj porodici. Istaknutost tih sadržaja tumačimo kao informaciju o identitetu porodice. Iako se može pretpostaviti da je kod vizuelne prezentacije porodice svesnost aktera neupitna, ne možemo ni da zapostavimo pretpostavku da se radi o reprodukciji određenih opštih praksi. Kako god, sadržaji ovog tipa se mogu tretirati kao pokazatelj prakse porodičnog prikazivanja.

Na kraju ovog dela želimo da proverimo kakav je odnos ispitanika prema homoseksualnosti i razvodu kao potencijalnim opasnostima za tradicionalno shvaćenu porodičnu formu (tradicionalna ortodoksija). Obe stavke utiču na promenu ideje porodice, homoseksualna kao forma koja se preko koncepta porodice po izboru situira u diverzitet porodičnih formi, dok je razvod jedan od glavnih elemenata promene koji se sa pozicije tradicionalne ortodoksije percipira kao faktor njene propasti (monogamne, heteronormativne porodice).

Najučestalija kategorizacija među intervjuisanimima je ona koja se temelji na materijalnom statusu porodice. U samokategorizaciji se pojavljuju tri kategorije: siromašne porodice, one koje se nalaze u sredini i porodice višeg statusa. Specifično u kategorizaciji je to da porodice koje sebe opažaju kao siromašne govore o jasnoj suprotnosti u odnosu na koju njihov status izgleda toliko deprivirano, a to su bogati. Sa druge strane, u intervjuima nismo pronašli iskaze kojima ispitanici status svoje porodice određuju koristeći kategoriju „bogataši“. Oni najčešće govore da su „iznad proseka“, „više prema gore“, „bolji od drugih“ i sl. Između bogatih i siromašnih su ispitanici koji svoj materijalni status ocenjuju kao srednji.

Dakle, postojanje relevantnih „Drugih“ je najeksplicitnije u narativima ispitanika koji svoju porodicu svrstavaju u kategoriju siromašnih. Kada određuju karakteristike svog statusa oni govore i o suprotnim karakteristikama bogatih:

***Zoran:** Nema klasa, ima samo bogatih i siromašnih. Više nema klasa.... dok je bilo srednje klase, dotle je država i funkcionisala i svaka država će funkcionisati koja ima srednju klasu. Jer ti ljudi plaćaju i porez i zarađuju i*

obrću novac. Sirotinja ne može da odluči, vas nema, znači, ja kad dobijem račun za mesec, za telefon, za struju, sve, ja moram razmišljati i nešto izmišljam da bi uplatio. Ne mogu ni sve, uvek negde nešto malo manje uplaćujem, pa se onda tu dug ovaj raste. Bogataš, on ni o čemu ne razmišlja, a neki imaju po sto, dvesta hiljada dinara duga prema Elektrovojvodini, njima je to dobro, mislim to je moje mišljenje i ja stojim iza toga.

U toj konfrontaciji stilova života siromašnih i bogatih ne postoji želja da se status porodice promeni toliko da postanu deo klase bogataša, što ilustruje koliko su granice između ove dve kategorije nepremostive. Dušanka, čija porodica pripada radničkoj klasi, to iskazuje na sledeći način:

Dušanka: *Novca, ko'lko ima, uvek sam nekako...seci uši krpi, kažem, dupe . Nekako ne smatram da je novac izvor sreće. Jeste potreba, pošto bez njega ne možete da živite, jasno je. Ali, na primer, postavila sam sebi i kumi, postavili smo jedna drugoj evo najgluplje, šta bi uradila da dobije milion evra. Ona, u sebi stala ovako: 'je*em li ga', kaže, 'ne znam'. Kaže: 'uopšte nemam tih želja'. Ja kažem, ja ne bih znala. E, reko, znam, lažem, otišla bih na dva mesta koja bi vrlo želela da posetim, baš onako da posetim i kad bi to posetila i možda kupila, azil otvorila. Ali, kažem, bez toga i mogu, mislim, svesna sam da ne. Ali ovako neke želje, da sad ja to bolno želim – ne, ne, uopšte. Zato što sam ja sretna i zadovoljna sa ovim. A sretna sam i zadovoljna, jer sam sebe tako izveštala da ne padam u bedaru zbog ove krize. Sad malo je to ispada da sam ja sretna što sam siromašna. Nisam ja sretna što sam siromašna, ali mora sebe čovek tako da istrenira da ne bi išo u onu drugu krajnost.*

Kada su u pitanju karakteristike siromašnih koje taj status čine prihvatljivijim, one se kreću od relativizacije značaja koji novac može da ima za sreću pojedinaca ili njihovih porodica (kao što se vidi u prethodnom citatu), ali i ukazivanje na to da je većina u toj situaciji. Dakle, u odnosu “mi-oni”, “mi siromašni” znači da je u pitanju većinska grupa (Olga) koja nije kriva za svoj status, jer je takvo stanje u zemlji (Jelena) i koja za razliku od bogatih ne živi na račun drugih.

Olga: *Ne znam šta da kažem, da li smo siromašni ili ono kako ima jedan novi status, nisu srednje bogati, nisu srednje, nego nešto srednje, neki srednji sloj, ali ne ni oni obezbeđeni, nego oni koji više vuku ka siromašnima, zato što stvarno natežemo se, ali tako svi žive oko mene.*

Jelena: *To je praktično ostatak... vrlo mali krug super bogatih i ostatak slično kao i mi, živi siromašno, čak i gore.*

Slobodan: *Uuu, moja porodica je dole skroz (smeh) mislim ono, iskreno govoreći skroz dole, ali ovaj sebe vidim tako katastrofa i što ja kažem, ne smem da budem bolestan definitivno. A tako je i sa drugima, zato i ovi bogati žive tako dobro.⁴⁹*

“Drugi” u narativima ispitanika koji su porodični status odredili kao viši, definišu se ili opštim i neutralnim terminima, kao što su „prosek“ (Petar) ili „ostali/većina“ (Saša; Đorđe):

Petar: *Pa, mislim da smo jedna porodica koja živi u ovom trenutku iznad prosečne.*

Saša: *Mnogo bolje u odnosu na druge. Živimo bez posebnih mera štednje, što je čini mi se karakteristično za ostale, ‘ajde da kažem većinu.*

Đorđe: *Okej, svakako je i moj trud, ali sam imao malo i sreće. Bog me pogledao oko nekih stvari. Ja sad imam, moja porodica ima mnogo više nego što imaju neke druge.*

Ili postoji konkretnija karakterizacija ljudi iz okruženja koji pripadaju kategoriji siromašnih (Stefan). Kod Stefana, dakle, imamo mišljenje o tome šta znači biti siromašan u njegovom okruženju, tj. ko su ti ljudi i šta rade. Još značajnije, postoji jasna granica između „nas“ koji možemo da se družimo, pričamo i razumemo, i njih koji se ne kupaju, kopaju po kontejnerima ili su problematičnog ponašanja:

Stefan: *Evo, gledam kod mene u zgradi kako je. Moja je zgrada totalno socijalna katastrofa. Znači, imaš ljude koji se ne kupaju. To je katastrofa. Ali, vidiš da nemaju. Znači, oni nemaju. Dobili su taj stan, ne znam kako. Žive u njemu možda.. Ne znam kako preživljavaju. Verovatno... Mislim,*

---

⁴⁹ Obe ispitanice i ispitanik su pripadnici radničke klase.

video sam jednu ženu po kontejnerima da kopa iz moje zgrade. Hoću da ti kažem, nije to... To su ljudi koji su svaki dan na ulici, ali eto. Vrlo veliko raslojavanje. Moj komšija preko puta mene, on radi u banci, neki menadžer isto, direktor neki. Ja i on otprilike, čak se družimo, pričamo. Znači, tu smo negde. I tako se negde i sporazumevamo i pričamo o istim stvarima i razumemo, interesovanja su slična, ali sličnih smo godina. Dok imaš vrlo problematične likove, ljudi koji... Ima jedan lik koji trenira psa za borbe. Mislim, šta da ti pričam. Katastrofa. U zgradi je ludnica totalna. I ti tu imaš, ti kad bi prošao moju zgradu, ti bi tačno mogao da vidiš u kom okruženju živimo. Razumeš? I kad pogledam tu zgradu i moje okruženje, ja mogu da kažem da sam neki viši sloj, ako me razumeš. U odnosu na moje blisko okruženje.

Zanimljivo je pomenuti da se stavu Đorđa koji je prethodno naveden, za razliku od ispitanika iz siromašnih porodica, sreća i božja milost pojavljuju kao uzroci njegovog trenutnog statusa, dok su u njihovim slučajevima to društveni faktori (nejednaka distribucija). Međutim, sličnost nalazimo u drugom delu iskaza (naveden ispod), koji pokazuje da je Đorđe uključen u humanitarne aktivnosti Rotari kluba upravo sa namerom da donekle utiče na nejednaku distribuciju bogatstva:

Đorđe: *Nije u redu da ja to sve čuvam za sebe, da kažem tako. Rotari je jako... Znaš šta je Rotari? Za mene je to jako dobra institucionalizacija pomoći. Ja ne mogu sada svakom ponaosob, prosto nemam vremena za to. Ovde znam, postoji zvanična institucija koja se bavi jasno definisanim ciljevima koji su plemeniti. Neosporno plemeniti i vidljivi. I na taj način ja dajem svoj doprinos zajednici. I radim tu neku sitnu redistribuciju.*

Mogli bismo dodati da je i humanitarni rad određen simboličkim granicama između bogatih i siromašnih. Jer, kao što navodi ispitanik, on ne može da stupa u kontakt sa onima kojima je potrebna pomoć, ali je zato spreman da bude u društvu uticajnih i da sa te pozicije pokazuje svoju plemenitost. Razmena je u ovom slučaju moguća ako su granice formalizovane.

Identifikacija onih koji su svoju porodicu stavili u sredinu ima dva smera. Diferencijaciju prema siromašnima i diferencijaciju prema bogatima. Granice koje se vide u odnosu prema siromašnima su definitivno simbolički otklon od ikakvog potencijala porodica pripada najnižoj kategoriji. ispitanici koji svoj porodični status određuju prema siromašnima govore o teškoćama svog položaja, ali je krajnja granica koju nikako ne žele da pređu siromaštvo. Kolebanje koje osećaju u definisanju svog statusa preko materijalnih pokazatelja vidljivo je u tom smislu što je njihov faktički status određen oskudicom, ali kada se opisom približe siromaštvu povlače jasnu granicu da tamo ne pripadaju:

Nikola: *Pa, između siromašnog i srednjeg. Nismo srednji, jer ne možeš da priuštiš sad letovanja, zimovanja kao pre što si mogao. Tako da, ako postoji između, ali ja mislim da ne postoji između stalež. Tako da ja bih ga svrstao između. Nismo siromašni, daleko od toga.*

Nenad: *Pa negde, tako reći, u sredini. Pošto znam da ima dosta i gorih situacija.*

Mirka, koja živi u proširenoj porodici sa ocem, majkom, suprugom, sinom, snajom i unukom, predstavlja dobar primer kako porodica pokušava da se preko nekog od članova izvede statusnu mimikriju. Redukcija potrošnje u njenom slučaju je toliko velika da se odražava i na hranu, dok je pitanje kupovine garderobe daleka prošlost. Ipak, svi se odriču kako bi najmlađi članovi imali više, kako ne bi izgledali siromašno. Kategorizacija materijalnog statusa porodice takođe ne sme da pređe granicu i odredi se kao siromašna.

Mirka: *Pripadamo srednjem sloju. Kada pogledam svoje okruženje, mnogo je bogatih, mnogo je siromašnih, a da je najmanji srednji sloj.*

Intervjuer: *A, da li ste morali da se odreknete nečeg u poslednje vreme?*

Mirka: *Odričemo se hrane, odričemo se garderobe. A, garderobu sam kupila kad mi se ćerka udavala, 2007. godine, pa kad mi se sin ženio 2014. godine. Ni cipele, ni tašnu, ni čizme, ništa, ništa, svaki dinar gledam, unucima nešto da kupim, oni moraju da imaju.*

Drugi smer diferencijacije porodica iz srednje kategorije je orijentisan prema bogatima. Faktor diferencijacije jeste potrošnja, tj. razlika između bogatih i srednjih je u tome kako i na šta se novac troši. Drugim rečima, radi se o praksama uočljive (statusne) potrošnje.

Ivan: Ogromnu polarizaciju, defakto, vidim. I to još kako. Ja svakako spadam u... U suštini, ja sam po mojim primanjima, ja sam zapravo srednja klasa. Koja defakto ne postoji. Neka druga je sad, zapravo, podela. Ali, znaš, mi se ne razvaljujemo od kinte. U smislu da sad da nam prelivaju po hiljade evra. Ne to. Daleko od toga. I iskren da ti budem, svako malo se i meni desi da, tipa, dvadeset petog-šestog bude napeto. Bude napeto. A, opet, kapiram da spadamo, pa recimo, pretpostavljam, u pet posto ljudi koji imaju taj neki nivo primanja. Polarizacija, sad klasna, ne baš. Ali, prosto je okruženje takvo da tu imaš žestoku polarizaciju. I ja se stvarno pitam kako ljudi koji imaju plate po dvadeset-trideset hiljada dinara preživljavaju. To je stvarno umetnost. Okej, ja imam tu, da kažemo... Evo, najbanalnija stvar, ne vozim ni mercedes ni BMW, ali tipa, da odemo kao u restoran, gledam samo levu stranu jelovnika. Onu gde piše šta je to. Ne interesuje me koliko to košta, jer kontam da tako nešto mogu sebi da priuštim. To je srednja klasa. To nije, bre, znači, ja ne naručujem Dom Perinjon iz šezdeset i osme, koga više i nema. Ali, srž je upravo u tome. Neki normalan život dostojan čoveka. Problem je što je kod nas sve otišlo u tri lepe. Pa, i ovo što ja imam, što bi bila neka srednja klasa, je danas to maltene luksuz. Znaš, ja tipa, otkud znam...

Ivanova diferencijacija statusa sopstvene porodice određena preko potrošnje ne zadržava se na opisu onoga što je njegovoj porodici nedostupno, dakle prema bogatima. Određujući se prema njima, on detaljno opisuje potrošačke prakse sopstvene porodice kojima se iscrtavaju i granice prema siromašnima. Kada se određuje prema siromašnima, on ističe materijalnu stranu, a kada se diferencira u odnosu na bogate, Ivan ističe kulturni status porodice. Relaciona dimenzija u kategorizaciji je ovde vrlo jasna, jer se uvek ističu oni elementi koje druga strana nema, ali koji vas mogu predstaviti kao bolje. U odnosu prema bogatima se zato ističe da njegova porodica možda nema dovoljno

novca da sebi priušti skupe automobile, ali je zato negov stil života sofisticiran, lep i raznolik:

Ivan: *A, da, jako mi je bitno, i jedva čekam, ovo sad, što sutra idemo u Pariz da malo blenem tamo u Pompiduu. Pošto, i gospođa i ja jako volimo dvadeseti vek. A, tamo toga bar ima. Tako da, treba nam to malo da se opustimo. E, to je sad znaš ta neka sitna stvar. Nekima to možda i nije sitna stvar, ali bi zapravo trebalo da bude. Mislim, jednom godišnje da možeš da odeš u neki drugi grad. Gde pritom ne mislim na leto. To nije velika stvar. Pa, evo, pre par meseci sam kupio gitaru. Music Man gitaru što, niti ću ja da uzmem sto evra od bilo koje svirke, nego hir mi bio. Ono, kao klinac sam stvarno želeo da imam... Ova, kao nešto uletela, i kao, 'ajde. Ali, i to je sporadično, ali mi znači i prija. Gospođa recimo, ona se tripuje na homeopatiju. Pa, je sad upisala fakultet za homeopatiju. To ide jedan vikend u mesecu.*

Vrlo slično Aleksandra opisuje materijalni status svoje porodice time što neprivačnost bogataškog načina života objašnjava isticanjem aspekata stila života koji u sebi nosi znakove kulturnog kapitala.

Aleksandra: *Mi nismo bogati, ali tome ni ne težimo, jer ne bih da budemo porobljeni bogatstvom. Kako bih rekla, pa mi smo neka srednja klasa, jer imamo dovoljno novca da otputujemo dva puta godišnje. Obično to bude neki evropski grad i letovanje. Letovanje je važno zbog odmora, a gradovi su skroz druga priča. Tu stvarno idemo kako bismo promenili okruženje, posećivali muzeje i probali malo da živimo tempom lokalaca. Obavezno ispratimo lokalnu muzičku scenu ili neku alternativnu formu umetnosti, a i upoznamo nove ljude.*

Intervjuer: Kako još trošite?

Aleksandra: *Neizbežno još ulažemo u obrazovanje, i suprug i ja. On naručuje muzičke diskove sa interneta, knjige o umetnosti, pošto mu je sve to strast, ja još na jogu, edukaciju i štošta još.*

Zapazili smo još da mehanizam ragraničavanja sadrži kontekstualnu osetljivost. Naime, kada govore o konkretnom, bliskom okruženju ispitanici su skloniji tome da svoj status predstave višim nego kada je u pitanju apstraktnije, opštije i bezličnije okruženje. Zadržavajući mogućnost da se radio o objektivnom sudu, objašnjenje za to može biti i to da su granice pripadnosti/nepripadnosti izraženije u društvenim odnosima iz neposrednog okruženja, pa samim tim i tendencija da se svoj status pokaže boljim nego što “objektivno” jeste. Prvi slučaj jeste primer kako je lakše kategorizovati se u siromašne, kada ne postoji kontekst ličnih odnosa, a kada se one uvedu onda status značajno raste. To je u skladu i sa prethodnim primerima gde su granice prema siromaštvu najbranjene.

Vera: *Pa u odnosu na Srbiju, mi smo da kažem u lošem stanju. U odnosu na ovdašnji komšiluk u dobrom da kažem, normalnom ‘ajde.*

Intervjuer: *Da. Zato što je ovde u vašem mestu su uglavnom siromašni ljudi, je l’ tako? Po ovom što Vi kažete može da se zaključi...*

Vera: *Pa siromašni, više je to možda siromaštvo u glavi, nego ovako.*

Sa druge strane, isti fenomen možemo objasniti i principom razgraničavanja, tj. o dva tipa granica povezanim sa prostorom u kojem se iscertavaju. Jedan tip granica važi za lokalni prostor, drugi za neki širi geografski prostor, na primer, državni. Činjenica da su ispitanice iz sela (Vera – prethodni citat) i malog grada (Sonja), može usloviti relativnost u opažanju, jer bogati ljudi iz sela ili malog grada (ili širih okruženja), nisu isti ljudi kao i bogati u terminima državnog okvira. Ko smo „Mi” zavisi od toga ko su “Drugi”, a lokaliteti su okruženja koja naseljavaju različiti “Drugi”.

Sonja: *Pa, ovaj, to sve opet može da se dvostruko (smeh) smatra (smeh). Ako bih posmatrala kao samo nas kao ovaj porodicu, jako teško, verovatno k'o i svi u Srbiji. Ako bih gledala svoju okolinu, onda bi verovatno bolje od svoje okoline. Eto ne znam kako bih Vam to drugačije ovaj objasnila.*

Prostorna dimenzija je važna i za sledeću podelu pronađenu u iskazima ispitanika. Oni ukazuju na istu podelu, samo što je kod Marka i Milice ona smeštena u lokalni kontekst, a kod Marije je u pitanju širi, državni kontekst. Granice koje ispitanici registruju

smeštene su u ekonomsku sferu, te kao i prethodne, usko su vezane za materijalni status porodice. Razlika je između „nas“ koji se bavimo privatnim biznisom i „njih“ koji rade u državnim institucijama. I Marko i Milica, koji se bave sitnim privatnim biznisom, primećuju u svom okruženju ljude koji rade u državnim institucijama kao materijalno bolje situirane.

Marko: *U proseku sva domaćinstva sa kojima se ja družim su negde na istom nivou kao što smo i mi. Znači, to je bukvalno ono na nuli svaki mesec, nema se za nešto preterano, za neki provod za neki ne znam ni ja za more ili eto tako te stvari. Oni mlađi koji su malo da kažem završili neke, neke, škole koji su uspeli da se zaposle u državnoj službi, oni još nekako i prođu, inače sve što radi privatno ovde kod nas pati. Ja se s njima družim, to je jako teško, jako teško.*

Milica: *Ima i ta razlika između nas privatnika, mi imamo mali porodični biznis, i ovih koji rade na državnim poslovima. Kod nas je sva manje-više neizvesno, nikad ne znaš koliko para ćeš da zaradiš. A kod njih baš nije, nekako je lakše. Eto, te porodice iz okruženja, oni rade u opštinama, Elektrodistibuciji, imaju solidne plate i žive lagodnije. Mi smo, recimo, tri godine nismo išli na letovanje, evo sad smo bili, njihove porodice idu svake godine.*

Za Mariju je taj kontekst širi, jer ona svoj porodični status upoređuje se bogatima zaposlenim na visokim državnim funkcijama.

Marija: *Kako da ne vidim razlike. Mi radimo po 12 sati i naša porodica i dalje živi smešno u odnosu na ove koji nam vode državu, privredu, ekonomiju. Primaju neke nenormalne pare, 300.000 dinara mesečno, školuju decu u inostranstvu, skijaju po planinama. Dobro, i mi možemo da odemo na letovanje, ali to je i dalje neuporedivo.*

Zanimljivo je da još jedan ispitanik govori o državnom kontekstu i o državnim poslovima, s tim što on razliku pravi između zaposlenih u državnim službama. Razlike koje on primećuje su na prvom mestu regionalnog tipa, a onda govori i o razlikama između različitih struka zaposlenih u državnom sektoru.

Milan: *U odnosu na druge neke..Pa opet ja sa ovih svojih pozicija, pošto znam dosta ljudi, družim se, koji rade i u drugim javnim preduzećima i službama, drugim profesijama. Prosto, eto, ja kao neko ko radi u prosveti i sa najnižim primanjima prilično sam neuporediv. Na primer, možda zvuči interesantno, ovamo imam neke kolege koji rade po Beogradu u četiri opštine i imaju sreću da im opština dodatno na njihovu osnovnu platu koja nam je u prosveti svima ista, e i opština dotira jedan određeni iznos, konkretno deset ili dvanaest hiljada, pa i oni tamo imaju veću platu. Ali naspram ovde drugih profesija i gde bih ja ovo za osiguranje pouzdano znam da je bolje, bankarstvo isto znam, sudstvo, šta još, eto možda medicina, doktori su plaćeniji, čak i SUP, čak i MUP, što mene recimo lično ovako pogađa. Naspram moje stručne spreme i fakulteta koji sam završio, ozbiljan fakultet sam završio, mislim Mašinski u Beogradu, smatram da sam recimo slabo plaćen.*

5.3.3.1. *Prakse prikazivanja*

Drugi deo analize „Mi-Oni“ podele je fokusiraniji na to kako članovi porodice sebe definišu, ne eksplicirajući „Druge“. **Prakse prikazivanja**, dakle, ne moraju da budu otvoreno određene u odnosu na „Druge“, ali to ne znači da oni nisu relevantni. Naprotiv, svako grupno određivanje je relaciono, a definisanje onog ko smo „Mi“ je u najmanju ruku i ukazivanje na to šta „Mi“ nismo, ili kako ne bismo voleli da nas drugi vide. Prakse prikazivanja su upravo jedan od načina da se porodica predstavi atributima koji se smatraju dobrim, poželjnim, ispravnim i sl. Analiza ovog dela materijala pokazuje da se ispitanici gotovo po pravilu predstavljaju kao porodični ljudi. Porodica je u njihovim životima najvažnija, a samu porodicu prikazuju kao srećnu, skromnu, mesto utehe i emocionalnog komfora. Radi empirijske potvrde, navešćemo više primera u kojima je prethodna konstatacija očigledna.

Tako, Ema ističe da joj je porodica najvažnija, a da je cilj porodice da ne odskoče od okoline.

Emma: *Pa znaš kako, najvažnije mi je pre svega, naravno, deca su mi važna i njihovo zdravlje, posle toga, naravno, finansijska situacija, jer bez te finansijske situacije ne mogu da funkcionišem, mislim ne samo ja, nego cela porodica ne možemo da funkcionišemo, niti da toj deci ja pružim nešto. Naravno, kažem njihova budućnost mi je najvažnija.*

...O tome nisam razmišljala ni kad sam imala posao i obezbeđenu platu. Čisto gledamo da ne bodemo oči, da se ne ističemo, da živimo kao i sav ostali svet.

Branko, pričajući o praksama druženja, ističe da je on suštinski porodičan čovek i da je porodica najbitnija što je očigledno u tome da je uprkos svojoj prirodi odabrao da najviše vremena provodi sa porodicom.

Branko: *Sve više sa porodicom. Moj otac je znao da kaže, živ je još, ne možeš da imaš dvadeset drugara u životu, možeš da imaš jednog ili dvoje. I što sam stariji, to s godinama ide, jer to je neka realnost. Jer ja sam druželjubiv. Imao sam puno prijatelja, ali sve to, na kraju shvatiš da im je i tebi porodica bitnija i to je normalno i to ima svoje. I lično ja i žena jesmo druželjubivi, al' nekako nam je najbolje kad smo sami. Znači, ne kažem da je to u redu, ne kažem da je pametno. Znači jednom u nedelju dana, ne ono svaki dan, ako neko kaže da se viđaju, da idu, mi ne. Jednom u nedelju ako nam neko dođe.*

Slobodanu, pripadniku radničke klase sa fizički iscrpljujućim poslom, takođe je najvažnije da vreme provodi sa porodicom, koju prikazuje kao složnu i funkcionalnu grupu koja pruža okruženje za odmor.

Slobodan: *Da, bitno mi je ovo što ja kažem, da imam gde da živim, da mogu da se odmorim, da provedem sa ženom i detetom, a ostalo mi nije bitno. Jednostavno, bitno mi je da neku slogu imamo, da možemo da funkcionišemo između sebe, to bi najbitnije bilo.*

Dušanka, baš kao i Slobodan, porodični prostor definiše kao izvor stabilnosti, mira, oporavka, kao mesto dobrog raspoloženja i zabave, svojevrsno utočište od teškoća koje sa sobom donosi snalaženje u neizvesnim poslovnim i društvenim okolnostima.

Duškanka: *E, tako da nema tu, nema tajni, sve se...mislim takve stvari o svemu pričamo. Mislim čak nema tajni ni da ja Goranu (suprugu) ne smem da kažem, ni to ne. Ja sam rekla „Ovo je jedini prostor gde ja punim svoje baterije. Ako u tom prostoru nemam svoj mir i ono što meni treba za posao, za sve onda džaba ti i stan, džaba ti kuća, džaba ti sve“. E, moj stav je takav. Zato ovaj deo ne dozvoljavam, to vam i kažem, zato i to druženje ne može u ovu kuću da dođe. Da meni neko remeti, da onaj moj zen, što kažu, koji skupljam kad uđem kući. Ali verujte kod nas se ovde, i pored svih muka, jako često čuje i smeh i baš se šalimo, i kažem i znamo da igramo i sedmica, i jamba ja i suprug igramo. Evo, šta da vam kažem, evo blokčići tamo popunjeni, mi igramo jamba, mislim pored svih muka. Evo, to je sve što popunjavamo, sve je ispunjeni i ovde i onde. Tako da se ja trudim da i ja budem uvek vesela, iako bude nekad kriza da imaš samo za hleb i nemaš više.*

Sonja je na pitanje da li je kriza uticala na prioritete, na najvažnije stvari u životu, odgovorila da je porodica izvan socioekonomskih uticaja, te da je osnov svega.

Sonja: *Ne, ne ne, nepromenljive to je definitivno porodica to su definitivno da kažem uvek bez obzira što svi kažu upravo deca, meni je to upravo muž pa deca (smeh) ovaj. To je nešto što je baza i osnova svega.*

Milica takođe govori o važnosti dece i supruga za njen život, da joj je porodica na prvom mestu, da sa mužem ima lep odnos a da je porodica srećna:

Milica: *Pa ne znam meni je najvažnije da imamo zdravlje, porodicu. Porodica, to mi je stvarno na prvom mestu, znači, da budemo srećna porodica. Naravno, deca to je neka druga vrsta ljubavi, ali sa suprugom stvarno imam lep odnos i gajimo to.*

ispitanici koji pripadaju višoj klasi takođe sebe prikazuju kao porodične ljude, a svoje porodice kao “okvir za iskazivanje iskrenih emocija” (Saša), osnov svega, složnu grupu i konstatnu koja je garancija stabilnosti u promenljivim društvenim okolnostima (Đorđe).

Saša: *Imali smo skoro tu diskusiju porodičnu. Po meni, važne su iskrene emocije. Da su one najvažnija stvar u životu. I ispoljavanje tih emocija, čak i kada nisu pozitivna. Od formalnih stvari... Način na koje se te emocije mogu uokviriti je brak kao institucija - porodica kao institucija, ono što je najvažnije.*

Dorđe: *Ono što ja mislim u ovom kontekstu, znači, najvažnija je porodica. Znači i ta neka, kako da je nazovemo, neka kohezija koja drži tu porodicu iz koje onda treba da proizađe sve ostalo. Sad ako pričamo kao roditelji, to je što će deci dati neki vetar u leđa. I dati neko samopouzdanje da mogu da krenu napred. I to je ono što intezivno, najintezivnije komuniciramo u tim nekim našim internim intimnim razgovorima da je to jedino ono što je najbitnije i na tome najviše radimo.*

Intervjuer: *A kažete mi, je l' se to nešto menja ili?*

Dorđe: *To je konstanta. Mislim, menja se samo u smislu da deca rastu i da kažem da dolaze raznorazni izazovi, 'ajde da ih tako nazovemo, da se ovaj društvo menja, da se okolina oko njih menja i da treba ispratiti na taj način.*

Još dva primera dobro pokazuju da prakse porodičnog prikazivanja ciljaju na ispunjenje određenih porodičnih ideala. Katarina govori o realizaciji želje da ćerki napravi venčanje i okupi rodbinu, što je zahtevalo podizanje kredita. Iako je porodica godinama u teškoj materijalnoj situaciji, izazov da se porodica prikaže kroz ostvarivanje ideala organizovanja veridbe svojoj deci morao je da bude ostvaren, čak i po cenu podizanja kredita, a zadovoljstvo o kojem ispitanica govori je dodatni dokaz relevantnosti društvenog konteksta u kojem se prikazivanje ostvaruje. Dakle, porodica se u dobrom svetlu prikazala drugima koji se smatraju važnima, a s obzirom da se radi o unutargrupnoj validaciji, oni su i sami bili deo događaja kojim se potvrđuje pripadnost i istovetnost sa širom grupom.

Katarina: *Imam kredit, ja sam volela da se moja ćerka uda. Međutim sada, moja ćerka je volela da napravi verdbu, da se oni venčaju... a ja sam to volela, želja njenog oca je bila da... oni su sve to nazvali veridba, ali jednostavno da se okupi omladina da se okupi recimo rodbina, velika je i*

moja i njegova. Tako da sam ja podigla kredit i sebi i ćerki napravila veridbu, to mi je baš ono. Uzela sam kredit na 3 godine, nije mi velika rata, mogu da podnesem i srce mi je puno. Baš smo napravili jednu veridbu, bilo je oko 120 ljudi, super muzika, to vredi svaku paru.

Drugi primer takođe pokazuje značaj koji se pridaje ostvarivanju određenih ideala, u ovom slučaju materijalno uspešne porodice i požrtvovanih roditelja. Zorica zajedno sa svojom mužem to pokušava da ostvari preko praksi potrošnje i roditeljstva. Dok objašnjava porodične prakse, ona ukazuje na njihovu normalnost, uobičajenost čime iscertava granice i određuje šta bi bilo nenormalno i neobično u porodičnim praksama.

***Zorica:** Materijalna situacija je zadovoljavajuća. Pravilno raspolažemo, zna se kad deci treba da se kupi. Prvo računni, pa sve onda redom. I uvek gledamo da svake godine nešto prinovimo od nameštaja ili tako nešto zbog dece. Šta uštedimo to nam je, znači, da one sutradan ne bi imale neke obaveze, da to ide u totalnom raspadu, znači sve mora... Muž i ja smo na zadnjem mestu, naravno kao i svi. Pa naravno.*

Analiza praksi prikazivanja porodica je pored verbalnih opisa praksi uključila i sadržaje koji su dobijeni posmatranjem. Protokol za intervju je uključivao i sistematično vođenje evidencije o karakteristikama prostora u kojem živi ispitanik. To je između ostalog podrazumevalo i opis ambijenta preko vizuelnih sadržaja istaknutih u prostoru. Veliki broj porodica je upravo svoj porodični prostor organizovao tako da se kroz njega prikaže na određeni način.

Fotografije sa značajnih porodičnih događaja su najčešći vizuelni element prikazivanja. One su postavljene na vidljivim mestima u porodičnom prostoru, u nekoliko porodica je to bilo u hodniku (zakačene na zidovima ili postavljene na komodi), ali u većini slučajeva je to bilo u dnevnoj sobi. Porodične fotografije su vrlo retko bile zakačene na zidovima, već su pretežno ukrašavale neke delove nameštaja, u vitrinama, na komodama za televizor, na policama, stočićima ili kod prozora.

Na fotografijama su različite porodične scene. U nekim slučajevima je postojala čak i hronološka koncepcija, pa su fotografijama obuhvaćene razne porodične faze, često počevši od rođenja deteta. U domaćinstvima ispitanika čija su deca osnovala sopstvene

porodice smo nalazili fotografije sa venčanja i svadbi, a ispitanici su o njima govorili kao porodici. Ovo je zanimljivo kao primer stanovišta da ideja porodice prevazilazi i rezidencijalnu (lokacija) i ekonomsku (domaćinstvo) komponentu. Ispitanici, dakle, biraju da svoju porodicu prikažu u kategoriji koja prevazilazi mesto gde žive, već se većim delom radi o osećanjima prema određenim osobama i mišljenju o tome koje mesto oni zauzimaju u njihovim životima. Na pitanje ko su ljudi sa fotografija, ispitanici su odgovarali kategorizujući ih kao porodicu: „to je moja porodica...“.⁵⁰ Subjektivna definicija porodice određena preko osećaja ko čini porodicu je povezana i sa objektivnim vezama pomoći između članova dva domaćinstva (ili dve porodice), a o ovoj drugoj dimenziji porodičnog života će biti reči u poslednjem delu rada.

Fotografije su bile neizbežan element u porodičnim prostorima u slučajevima kada neki član, ili više njih, privremeno živi na drugoj lokaciji, na primer, studira u drugom gradu. U tim slučajevima fotografija odsutnog člana zauzima centralno mesto, bilo da je najvećeg formata, bilo da je na centralnoj poziciji. Ovakva praksa je prisutna i u porodicama koje su izgubile nekog člana porodice. Obe prakse prikazuju porodicu kao neraskidivu zajednicu, tj. fotografije su svojevrsan dokaz porodične povezanosti koja nije ugrožena ni kada članovi nisu fizički prisutni.

Porodice ne koriste samo fotografije da bi prikazale svoj identitet, niti su to isključivo elementi koji pokazuju porodične odnose. Uređenost porodičnog prostora nosila je i druga značenja. Tako, u nekoliko slučajeva je bila očigledna razlika između vrednosti nameštaja u dnevnoj sobi i opremljenosti drugih prostorija u kući, što je praksa uređivanja orijentisana na prikazivanje materijalnog statusa porodice. Nekoliko porodica je istaklo religijske elemente, što je porodicu prikazivalo kao religioznu ili kao poštovaoca religijske tradicije. Neke porodice su pak na zidovima imale umetničke slike ili fotografije, ručno izrađen nameštaj, police sa knjigama i sl. što je ukazivalo na njen kulturni status.

---

⁵⁰ Suprug jedne ispitanice je sobu porodične kuće koja se nalazi u suterenu pretvorio u pravi porodični muzej. Prostorija sadrži oruđe koje su koristili najstariji preci u obrađivanju zemlje, zatim njihove dobro očuvane komade posuđa i nameštaja. Na zidovima je iscrtano porodično stablo koje obuhvata i njegovu i supruginu stranu, a iznad svakog imena stoji mala fotografija te osobe, a neke tačke stabla su obeležene grupnim fotografijama. Pod je mozaik koji u jednom delu sadrži prezime porodice.

Ovaj skup vizuelnih elemenata porodičnog prikazivanja nije korišćen nedosledno i nasumično, već bismo pre mogli reći da je njihova upotreba klasno uslovljena. Porodice sa većim obimom ekonomskog kapitala svoj materijalni status pokazuju kupovinom skupljeg nameštaja. Umetničke slike, fotografije, knjige, ploče i muzički instrumenti su sa druge strane prakse prikazivanja karakteristične za porodice koje karakteriše veći obim kulturnog kapitala. Dok su religijski elementi bili prisutni u praksama prikazivanja porodica srednjeg i malog ukupnog obima kapitala.

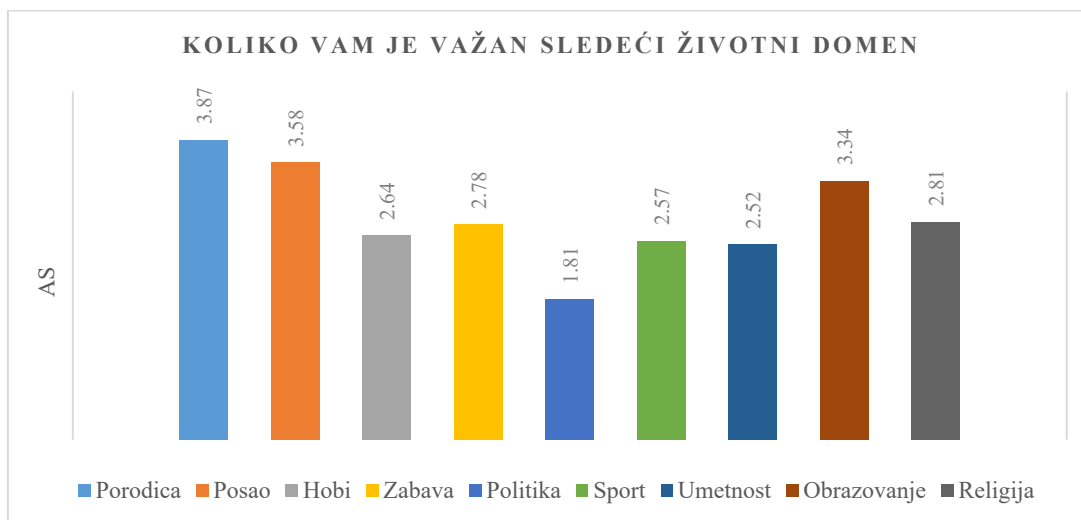
Sumarno, prakse porodičnog prikazivanja najčešće jesu pokušaji da se porodica pokaže tako da ispunjava dominantan normativ normalnosti. Tome najbolje govori u prilog da nije bilo ispitanika koji je govorio o ozbiljnim porodičnim problemima, o narušenim porodičnim odnosima, o nesrećnom braku ili besmislenosti porodičnog života. Čak i kada su ispitanici govorili o promeni očekivanja prema nekim članovima porodice, o neprihvatljivom ponašanju tinejdžera, oni su i dalje smatrali da je upravo porodica mesto gde se sve to mora korigovati. Kada se izveštavali o teškoćama koje sa sobom donosi posao ili nepovoljni materijalni uslovi života, ispitanici su porodicu registrovali kao izvor stabilnosti i spokojnosti. Prema njihovim iskazima, porodica možda nije jedino, ali je sigurno primarna grupa za rešavanje ključnih životnih pitanja, glavni izvor podrške i najsigurniji životni "prostor". Prakse porodičnog prikazivanja pokazuju klasnu određenost u elementima koji nisu direktno vezani za prikazivanje porodičnih odnosa, ali jesu kada je u pitanju prikazivanje statusa porodice – izraženog preko obima i kompozicije kapitala.

5.3.3.2. Odnos prema porodici i formama promene

Poslednji deo analize obuhvata anketne podatke, kojima želimo da proverimo opštu rasprostranjenost ideje da je **porodica najvažnija stvar u životu**, kao i da testiramo hipotezu o tome da glavna podela u opštoj populaciji može da se pronađe u odnosu ispitanika prema fenomenima koji utiču na promenu **tradicionalne porodične forme**.

Što se tiče prvog zadatka, analiza anketnih podataka je pokazala da porodica zaista zauzima najviše mesto u rangui važnih oblasti života. Sagledavajući aritmetičke sredine ocena, porodica među ispitanicima ima izuzetnu životnu važnost. Maksimalna vrednost

na ovom pitanju iznosi 4, a minimalna 1, pa je lako zaključiti da je porodica gotovo kod svih ispitanika zauzela najviše mesto. Svakako treba pomenuti i podatke da su posao i obrazovanje životne sfere koje odmah slede porodicu, a da je politika domen koji smatraju nevažnim (Grafikon 16).

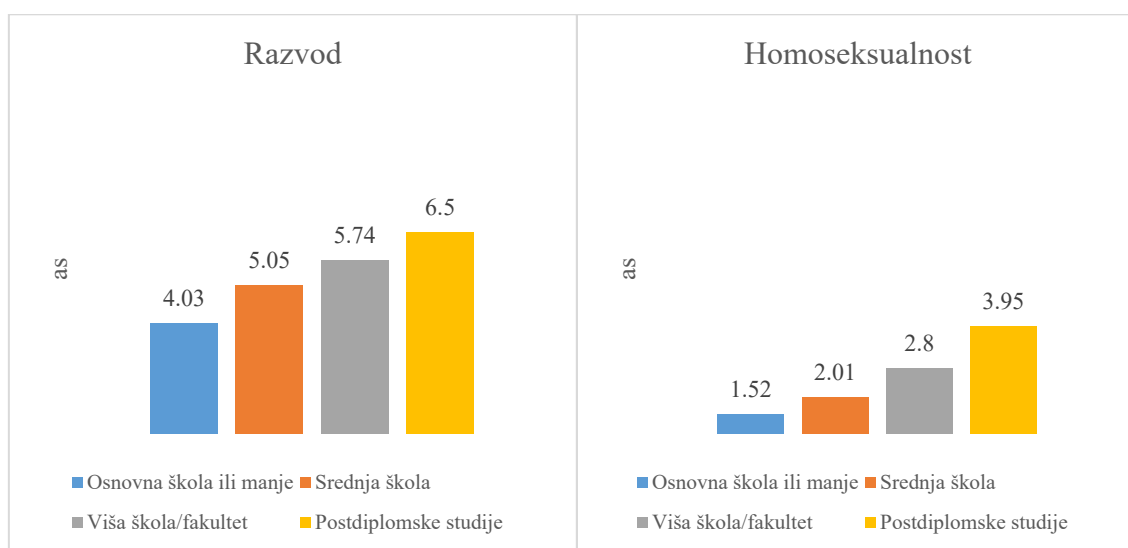
Grafikon 15: Aritmetičke sredine u ocenama važnosti određenih sfera života ispitanika

Da je porodica univerzalno vrednovana sfera života dokazuju i podaci o tome da nema značajnih razlika u vrednovanju porodice među ispitanicima kada se u obzir uzme njihov radni status (Tabela 29). Hi-kvadrat test nezavisnosti nije pokazao da postoji statistički značajna razlika u pogledu ocenjivanja važnosti porodice i radnog statusa ispitanika, $\chi^2(2,943) = 3,863$, $p = 0,145$. Ni faktori obrazovanja i roda ne utiču na stepen važnosti porodice u životima ispitanika.

Tabela 29: Vrednovanje porodice u odnosu na radni status ispitanika

		Koliko je porodica važna u Vašem životu?	
		Zaposleni	Nezaposleni
Potpuno nevažno	N	0	0
	%	0,0%	0,0%
Nevažno	N	3	3
	%	0,8%	0,5%
Važno	N	35	72
	%	9,0%	13,0%
Izuzetno važno	N	352	478
	%	90,3%	86,4%
Ukupno	N	390	553
	%	100,0%	100,0%

Hipoteza o podeli ispitanika u odnosu prema potencijalnim faktorima promene tradicionalne porodične forme, shvaćene u kategorijama monogamnosti i heteroseksualnosti, proverena je tako što su analizirani podaci prema dimenzijama obrazovanja, radnog statusa i roda. Kada je u pitanju razvod, analize (T-test nezavisnih uzoraka – *Tabela 30*) pokazuju da postoji značajna razlika u nivou opravdanosti razvoda (vidi *Grafikon 17*) između ispitanika različitog radnog statusa ($t=3,051$, $p=0,002$). Ispitanici koji su zaposleni značajno više opravdavaju razvod ($as=5,33$, $sd=2,72$) u odnosu na ispitanike koji su nezaposleni ($as=4,77$, $sd=2,76$).

Grafikon 16: Odnos prema razvodu i homoseksualnosti prema obrazovanju ispitanika

Tabela 30: Stavovi ispitanika prema opravdanosti razvoda u odnosu na njihov radni status

		Radni status		t	p
		as	sd		
Opravdanost razvoda	Zaposleni (n=390)	5,33	2,72	3,051	0,002
	Nezaposleni (n=546)	4,77	2,76		

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj nivoa obrazovanja na nivo opravdanosti razvoda (*Tabela 31*). Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima sve četiri grupe ispitanika na nivou $F(3,979) = 16,750$, $p < 0,001$. Naknadna poređenja pomoću Tukey-evog HSD testa (*Tabela 32*) pokazuju da oni ispitanici koji su završili osnovnu školu ili manje, u značajno nižem stepenu opravdavaju razvod u odnosu na ostale tri grupe ispitanika, odnosno u odnosu na obrazovanije ispitanike. Rezultati dalje

pokazuju da ispitanici sa završenom srednjom školom značajno manje opravdavaju praksu razvoda u odnosu na ispitanike sa završenom višom školom ili fakultetom.

Tabela 31: Jednofaktorska anova – razlike u odnosu na nivo obrazovanja

	Zbir kvadrata			F (3, 979)	p
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno		
Opravdanost	365,235	7093,739	7458,974	16,750	0,000

Tabela 32: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju

	Tukey HSD poređenje						
	Osnovna škola ili manje		Srednja škola		Viša škola/fakultet		
	razlika	as	p	razlika	p	razlika	p
Osnovna škola							
Srednja škola	-1,02284		0,000				
Viša	-1,70918		0,000	-	0,000		
Postdiplomske	-2,47209		0,001	-	0,086	-,76291	0,621

Koristeći iste metode analize podataka i u istraživanju razlika među ispitanicima u stepenu prihvatanja homoseksualnosti, došli smo do sličnih rezultata, tj. da postoje značajne razlike kada se ispitanici sagledaju kroz kategorije zaposlenosti i nivoa obrazovanja (*Grafikon 17*). T-test nezavisnih uzoraka (*Tabela 33*) je pokazao da postoji značajna razlika u nivou prihvatanja homoseksualnosti između ispitanika različitog radnog statusa ($t=3,643$, $p<0,001$). Slično kao i kada je u pitanju opravdanost razvoda, ispitanici koji su zaposleni značajno više opravdavaju ovu praksu ($as=2,42$, $sd=2,17$) u odnosu na ispitanike koji su nezaposleni ($as=1,91$, $sd=1,95$).

Tabela 33: Stavovi ispitanika prema homoseksualnosti u odnosu na njihov radni status

	Radni status	as	sd	t	p
Opravdanost	Zaposleni (n=391)	2,42	2,17	3,643	0,000
homoseksualnosti	Nezaposleni (n=550)	1,91	1,95		

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj nivoa obrazovanja na nivo opravdanosti homoseksualnosti (*Tabela 34*). Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima sve četiri grupe ispitanika na nivou $F(3,981) = 21,016$, $p < 0,001$. Naknadna poređenja pomoću Tukey-evog HSD testa pokazuju da oni ispitanici koji su završili osnovnu školu ili manje, u značajno nižem stepenu opravdavaju homoseksualnost u odnosu na ostale tri grupe ispitanika, odnosno u odnosu na obrazovanije ispitanike. Rezultati dalje pokazuju da ispitanici sa završenom srednjom školom značajno manje opravdavaju homoseksualnost u odnosu na ispitanike sa završenom višom školom ili fakultetom. Između ispitanika koji su završili višu školu ili fakultet i onih koji su završili postdiplomske studije nije uočena statistički značajna razlika u stavu prema homoseksualnosti (*Tabela 35*). Potrebno je još naglasiti, da i pored utvrđenih razlika u odnosu na obrazovanje ispitanika, skorovi su za sve grupe vrlo niski kada je u pitanju prihvatanja homoseksualnosti.

Tabela 34: Jednofaktorska anova – razlike u odnosu na nivo obrazovanja

	Zbir kvadrata			F (3, 981)	p
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno		
Prihvatanje	250,932	3904,333	4155,265	21,016	0,000

Tabela 35: Post-hoc test (Tukey HSD) međugrupnih razlika prema obrazovanju

	Tukey HSD poređenje					
	Osnovna škola ili manje		Srednja škola		Viša škola/fakultet	
	razlika as	p	razlika	p	razlika as	p
Osnovna škola						
Srednja škola	-0,48653	0,014				
Viša	-1,28281	0,000	-	0,000		
Postdiplomske	-2,42907	0,000	-	0,000	-1,14626	0,067

Mogli bismo zaključiti da je u opštoj populaciji postoji visok stepen vrednovanja porodice, ali da postoje razlike kada je u pitanju odnos prema njenoj formi. Glavna linija razdvajanja u stavovima ispitanika prema razvodu i homoseksualnosti, jeste nivo obrazovanja i radni status. Na jednoj strani su ispitanici sa nižim nivoima obrazovanja i nezaposleni koji smatraju da ne postoje dobri razlozi za razvod, te da nisu spremni da

prihvate homoseksualnost. Ispitanici sa višim stepenima obrazovanja koji su zaposleni, na drugoj strani smatraju da razvod u mnogim situacijama dobro rešenje i da je potrebno dozvoliti određeni stepen slobode u izražavanju homoseksualnosti. Treba napomenuti da ovo nisu bila pitanja koja direktno ispituju odnos ispitanika prema različitim porodičnim formama, ali je njima donekle istražena njihova spremnost da prihvate elemente koji utiču na promenu tradicionalne porodične forme. Dakle, tradicionalna ortodoksija je prisutnija među ispitanicima iz grupe koja negira razvod i seksualnu različitost, dok je liberalnije shvatanje pronađeno u grupi ispitanika sa suprotnim odnosom prema razvodu i homoseksualnosti.

5.3.4. Strategije delanja porodica u Srbiji

Porodične prakse su u prethodnim poglavljima bile vezivane za određene oblasti pa je njihova međupovezanost samo delimično istražena. Tako su u zavisnosti od konteksta bile i tipološki određivane, kao rodne, generacijske, roditeljske, partnerske, digitalne, prakse potrošnje, donošenja odluka itd. Tokom razmatranja različitih tema, one su se kombinovale, preklapale ili su se sukobljavale. Međutim, u poslednjem delu ovog rada, želimo da pokušamo da te različite tipove praksi razmotrimo u njihovoj višestrukoj povezanosti, tj. da pronađemo opšte obrasce njihovog kombinovanja. Sintetičko istraživanje praksi je moguće ukoliko se one posmatraju kao deo šire forme porodičnog delanja, koje se u literaturi najčešće naziva strategijskim.

Kao što je u teorijskom delu rada koji se bavi problemom strategijskog delanja istaknuto, neophodno je voditi računa o tome da se strategijskom delanju porodica unapred ne pripišu određene karakteristike koje bi samu analizu usmerile u pravcu za koji je teško pronaći empirijsko opravdanje. Na prvom mestu se misli na preuveličavanje racionalne logike (Knights, Morgan, 1990) i svesnih elemenata strategijskog delanja porodica. Strategije prema tome ne treba posmatrati kao svesno razvijene planove usmerene ka ostvarivanju vrlo precizno određenih ciljeva, niti u njima treba isključivo videti formu racionalnih kalkulacija (Crow, 1989; Ball et al. 1995; Ball, 2003) dugoročnih posledica određenih izbora vođenih ka ostvarivanju maksimalnog dobitka.

Ukoliko se ovi elementi uvažavaju, ali se ne preuveličavaju, strategije možemo shvatiti kao stabilne, dugotrajne obrasce praksi (Cvetičanin, Lavrič, 2017), kao opšti način organizovanja delanja (Swidler, 1996) koji daje mogućnost akterima da u zavisnosti od karakteristika polja, raspoloživih resursa i dispozicija (Bourdieu, 1990) manevrišu u određenom opsegu i postignu više različitih ciljeva. Strategije u sebi sadrže i svesne i racionalne, ali i nesvesne i neracionalne (reprodukcije postojećih praksi delanja) elemente delanja aktera, i nesvodive su ni na prvi ni na drugi skup elemenata.

Druga stvar koju je potrebno imati na umu kada se analiziraju strategije delanja jesu slabosti koje proizilaze iz postojećih pristupa koji se orijentišu na domaćinstvo, a ne na porodicu. Domaćinstvo se u njima tumači preko grube racionalističke forme, koja

pretpostavlja jednako deljenje prihoda. Takođe, ono se u njima najčešće tretira kao pasivna jedinica ili potrošnje ili proizvodnje, a ne kombinacija i jednih i drugih aktivnosti.

Da bi se prevazišli ovi nedostaci, strategije treba vezivati za porodice, ili barem domaćinstva smeštati u širu porodičnu mrežu. Još važnije, strategije je neophodno vezivati za unutrašnju dinamiku i kapacitete porodica, čime se u analizu uključuju potencijalne nejednakosti u porodici i izbegava zanemarivanje razlika između njenih članova. Pored toga, time što se fokus ne stavlja na jednu od ekonomskih aktivnosti domaćinstva, potrošnju ili proizvodnju, otvara se mogućnost da se registruju resursi za poboljšanje porodične situacije, ali i da se ne propusti prikriveno siromaštvo. Orijentacija na resurse može da doprinese dinamičkom pristupu, koji polazi od toga da se kapaciteti porodica tokom vremena menjaju, te otkrivanje određenih kapaciteta može voditi njihovoj dodatnoj akumulaciji ili strategiji konverzije koja bi donela više profita. Dodatno, koncepciju strategija delanja je potrebno proširiti tako da ne uključuje samo ekonomske prakse, već i prakse iz drugih životnih sfera.

U okviru projekta “Životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i domaćinstava društava Jugoistočne Evrope u vremenu krize” razvijena je tipologija strategija na bazi rezultata kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja u čijem su dizajnu učestvovali svi članovi istraživačkog tima (uključujući i autora doktorata). Završno uobličavanje tipologije su uradili Predrag Cvetičanin i Miran Lavrič i objavili rezultate u članku pod naslovom *Tipologija strategija delanja u četiri zemlje jugoistočne Evrope u periodu ekonomske krize* (Cvetičanin, Lavrič, 2017). Analizirajući 22 aktivne varijable, iz oblasti proizvodnih i potrošačkih aktivnosti, sa 68 modaliteta, Cvetičanin i Lavrič su došli do pet glavnih strategija delanja domaćinstava u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji. S obzirom da je tipologija nastala na anketnom materijalu koji je korišćen u ovom radu, biće u celini preuzeta, a glavna ideja jeste da se proveri njena relevantnost na materijalu dobijenom putem dubinskih intervjuua. Svaki tip će najpre biti opisan na osnovu kvantitativnih podataka, a njegova validnost će biti potvrđena ili revidirana konkretnim slučajevima. Odmah je potrebno naglasiti da je sama tipologija generisana uz pomoć podataka dobijenih na uzorku od 3.906 ispitanika, pa kriterijum validacije nije shvaćen u rigoroznom smislu apsolutne podudarnosti, već

sličnosti velikog stepena. Tipologija predstavlja idealno-tipski model, pa je pretpostavka da će strategije porodica sa kojima su rađeni intervjui približavati jednom od pet tipova, uz mogućnost da se pojavi i neka nova strategija koju tipologija ne pokriva. Približnost podrazumeva da će strategija konkretne porodice dominantno imati karakteristike jednog tipa, ali i da će se u njoj pojavljivati elementi koji pripadaju nekom drugom tipu ili drugim tipovima, tačnije, da će biti određenog preklapanja, međuprožimanja različitih tipova strategija u konkretnim slučajevima. Kriterijum približnosti je metodološki opravdan, jer se radi o dva različita tipa podataka i dva različita tipa analize, a i teorijski je opravdan jer implicira postojanje granica. Što se tiče tog drugog dela, posebnu predmetnu važnost ima pitanje razgraničavanja porodičnih strategija, tj. koje granice su propustljivije a koje su rigidnije.

Strategija orijentisana na formalno tržište (*Formal market strategies*) – karakteristična je za klase bogate kapitalima. Utemeljena je na punoj zaposlenosti više članova domaćinstva koji plaćaju usluge obavljanja kućnih poslova i brige o deci. Za njih nije karakteristična ikakva redukcija u potrošnji, štaviše, ekonomske aktivnosti su usmerene ka investiranju u poslovne projekte, kupovinu kuća i stanova, zemlje, kola, ali i aktivne socijalne mreže preko kojih dobijaju značajne količine hrane i namirnica proizvedenih na selu. Među intervjuisanima ovaj tip strategije pronađen je u porodicama koje raspolažu velikim totalnim obimom kapitala (viša klasa i neke porodice srednje klase). Više porodica iz ovih klasa su svojim praksama približno opisanoj strategiji – Stefanova; Đorđeva; Goranova; Sašina; Petrova; Ivanova; i Sonjina i Miloševa.

Detaljnije ćemo opisati Sašinu kombinaciju praksi. Radi se o petočlanoj porodici koja živi u većem gradu na jugu Srbije. Saša je vlasnik firme koja se bavi sektorom visokih tehnologija, dok je supruga univerzitetska profesorka. Najstarije dete je na studijama u Beogradu, dvoje mlađih žive sa roditeljima. Trenutno raspolažu sigurnim izvorima prihoda, a u prošlosti nisu imali problema u pogledu zaposlenja. Supruga je usled ličnih izbora, menjala nekoliko poslova. Saša je svoju firmu osnovao još u mladosti i ona kontinuirano radi od tada: *Ja nisam imao lično problema. Zato što sam još na fakultetu osnovao sopstvenu firmu. I od tada, pa do danas, dvadeset pet godina, radim u sopstvenoj firmi. I nikada nisam imao potrebe da tražim drugog poslodavca* (Saša).

Stan u kome žive kupili su preko povoljnog kredita koji je isplaćen. Takođe su u poslednjih pet godina kupili automobil, redovno idu na letovanja i zimovanja i kupuju brendiranu garderobu, iako to nije kriterijum prema kome je biraju: *Ali moram da priznam kada pogledam sada opremu koja je na nama da je većim delom brendirana. S tim, što bih ja rekao da mi ne gledamo po brendovima. Nego odemo u kupovinu ne birajući radnju u koju ćemo da uđemo i kupimo ono što nam se sviđa. E sada, to što to veoma često ispadne brendirano, moguće da je to na podsvesnom nivou* (Saša). Uopšteno, potrošnja, obrazovanje i zdravstvo su u ovoj porodici determinisani ličnim izborima i preferencijama. Kulturne potrebe su delimično redukovane zbog nezadovoljavajuće ponude u gradu, dodatni časovi jezika se smatraju važnim ulaganjem, pa porodica ulaže dosta finansijskih sredstava u tu svrhu, a usled nezadovoljstva državnim zdravstvenim uslugama, članovi ove porodice se isključivo leče u privatnoj praksi: *Ako pričamo o državnom zdravstvu, nisam zadovoljan. Tako da, uglavnom koristim privatno zdravstvo kojim jesam zadovoljan.*

Značajno je reći da deo strategijskog delanja ove porodice predstavlja ne samo ulaganje u obrazovanje dece, već i u sopstveno obrazovanje koje i predstavlja suštinski resurs ekonomskog uspeha. *U sopstveno obrazovanje konstantno ulažem i dan danas. Trudim se da svake godine završim neke kurseve. Danas ima puno tih onlajn kurseva koji omogućavaju da steknem neka nova znanja. Pošto se u mom poslu veoma brzo menjaju tehnologije koje se koriste. A i našoj deci pružamo mogućnost kad god iskažu neko interesovanje. Ili se mi trudimo da u njima probudimo interesovanja za dopunskim obrazovanjem* (Saša). Zbog ličnog iskustva, Saša smatra da ne treba precenjivati formalno obrazovanje, već da u savremenim uslovima, neformalno obrazovanje (shvaćeno kao obrazovanje stečeno na ličnu inicijativu preko izvora koji su svima dostupni) ima izuzetnu važnost, a da okolnosti koje vladaju u Srbiji određuju veće vrednovanje praktičnog znanja i veština.

Iako ima mogućnosti da plaća usluge za obavljanje kućnih poslova, članovi porodice većinu poslova obavljaju samostalno i dele ih na tradicionalni način, a povremeno im pomaže tašta. Objašnjenja za takvu podelu prate linije tradicionalne ortodoksije: *Ali mislim da su i u pitanju fizičke predispozicije. Na primer, juče je trebalo ovde montirati neke grede, sijalice. Trebalo raditi, znači, sa bušilicama, sa bukom, sa...Treba iskoristiti*

snagu i pamet (Saša); Tako smo i naučeni verovatno. Iz takve porodice smo izašli (Martina, supruga). Odluke se na drugoj strani donose poštujući demokratske principe.

Poslednji element *strategije orijentisane na formalno tržište*, primanje značajne količine namirnica i hrane nije prisutan u ovoj porodici (a ni u ostalim porodicama), ali je registrovan veliki obim socijalnog kapitala. Prema iskazima ispitanika, porodica raspolaže širokom mrežom poznanstava sa ljudima koji zauzimaju značajne pozicije u različitim oblastima života – politici, ekonomiji, sudstvu, zdravstvu, policiji itd. Ti poznanici predstavljaju potencijalni kapital za pružanje potrebnih informacija, rešavanje nepredvidivih situacija, skraćivanje ili preskakanje dugotrajnih administrativnih procedura. Na drugoj strani, kada je u pitanju uži socijalni krug, njega pretežno sačinjavaju članovi familije, a porodica je u prilici da pomogne najbližim rođacima, ali nema potrebu da traži pomoć u ovom krugu.

Strategija orijentisana na dodatni posao (*Moonlighting strategies*) –karakteristična je za klasu sa srednjim obimom kapitala. Glavna odlika je da se kombinuje više izvora prihoda, s tim što je jedan od njih plata iz formalnog ekonomskog sektora, dok se do drugih izvora prihoda dolazi angažovanjem na drugom, pa čak i trećem poslu, koji pored formalne ekonomije mogu biti obavljani i u sferi neformalne. Članovi domaćinstva sami obavljaju kućne poslove, a vrlo često i proizvode hranu za svoje potrebe. Prakse potrošnje prati delimična redukcija u kriznim periodima, ali i trošenje uštedevine usled nestalnosti dodatnih prihoda. Ova strategija je najbliža intervjuisanim porodicama koje pripadaju srednjoj klasi. Kao i u prethodnom slučaju, više porodica se svojim praksama uklapa u ovaj obrazac – Markova; Milanova; Brankova; Predragova; Katarinina; Miličina; i Marijina.

Kolaž porodičnih praksi koji ćemo ovde upotrebiti kako bismo strategiju ilustrovali na konkretnom slučaju je onaj koji ima Predragova porodica. Predrag živi sa suprugom i ćerkom u trosobnom stanu u centru grada koji se nalazi u zapadnoj Srbiji. Ćerka studira u Beogradu, ali je često kod kuće. Predrag i supruga su u trenutku obavljanja intervjua bili zaposleni u struci u državnim institucijama, međutim, Predrag je u tom trenutku smatrao da je njegova radna situacija neizvesna, jer je prema njegovim saznanjima trebalo da bude otpušten u drugom krugu sprovođenja politike sistematizacije radnih mesta u državnim službama: *Pa, konkretno ja imam neke informacije da možda ja lično*

budem ostao bez posla u drugom krugu otpuštanja, kako se to kaže sada u državi Srbiji. Bio je prvi krug otpuštanja u zdravstvu, prosveti i gde već u državnim institucijama. Sad prosto ide drugi krug. Po nekim mojim informacijama imam realne šanse da ostanem bez posla (Predrag).

Usled neizvesnosti vezane za zadržavanje državnog posla, ali i posledica ekonomske krize, on i supruga su počeli da se bave multi-level marketingom za firmu koja se bavi prodajom suplemenata u ishrani. Dodatni posao je značajan dodatak porodičnom budžetu, ali i neka vrsta sigurnosti ukoliko dođe do gubitka primarnog posla: *To je težak posao. Ali se i on vremenom uči. Ne mislim da sam, ovaj, startovao sa nekim velikim znanjem. Ali, evo, posle godinu-dve mislim da neko znanje već stičem. I da polako taj posao kreće....to je neka alternativa za slučaj stvarnog ostajanja bez posla. Koji je da kažem, visi tu negde u vazduhu. Ali to će da se zna tek kad bude taj drugi krug. Ne znam, verovatno ste slušali, čitali da je... To je trebalo da bude u martu. Pa se desili izbori, pa se to odložilo za posle izbora. Kada za posle izbora? To niko ne zna (Predrag).* Očigledno je da se porodična strategija temelji na kulturnom kapitalu članova, koji im ili obezbeđuje relativno dobro plaćene poslove, ili je manifestuje kao sposobnost da se ovladava novim znanjima i veštinama.

Potrošačke navike se nisu menjale kada se radi o trošenju za hranu i osnovne životne namirnice, ali je redukcija prisutna već u potrošnji za garderobu odraslih članova: *Supruga i ja se sada, uglavnom, oblačimo u 'secondhand' prodavnicama. Eto, ako to nešto znači. To je to (Predrag).* Porodica se takođe odrekla letovanja i zimovanja, voze polovan auto i ređe odlaze u kafane i restorane. Ipak, potrošnja se nije u toj meri odrazila na kulturne sadržaje, jer su knjige i dalje stavka za koju se izdvaja, a u zavisnosti od ponude u gradu, postoji spremnost da se novac potroši na koncerte, predstave i slične događaje: *Pa, neki datumi postoje. Gde recimo jedanput u dva meseca ili mesec dana odemo u kafanu. Ali broj izlaska, eto, u kafice, 'ajde da ih tako nazovem, se smanjio na jednu brojku blisku nuli. Eto, to je. Ranije smo mi, pogotovo leti, skoro svako večer sedeli po nekim baštama. A, sada to više ili ne bude uopšte, ili bude vrlo retko... Knjige kupujem i uopšte se ne žalim zbog toga. Nemaština u državi Srbiji je dovela do toga da nam bioskop u gradu, koji je bio jedan od lepših bioskopa u staroj Jugoslaviji, fantastičan. Fantastična sala. Jednostavno, sve ređe ima predstave. Pozorište se proredilo a i to što nude nije vredno gledanja. Znači, to je već neka*

komercijala koja je ispod nekog nekog nivoa. Za kog mislim da ne treba trošiti, ne samo novac, nego i vreme (Predrag). Kada su u pitanju druge potrebe, za lečenjem na primer, porodica se leči u državnim bolnicama, što je prema mišljenju ispitanika, i neka vrsta privilegije jer oboje rade u zdravstvenim ustanovama.

Kućne poslove obavljaju sami, uz relativno jasnu podelu na muške i ženske, odluke na partnerskom nivou donose poštujući princip ravnopravnosti, dok u odnosu sa ćerkom postoji primat roditeljskog iskustva i znanja. Odstupanje od modela je vidljivo u tome što porodica ne proizvodi hranu, niti može da računa ni na kakvu podršku u vidu hrane ili životnih namirnica i što nema ušteđevinu koju bi trošila u kriznim periodima, već se kapitalne stvari realizuju preko zaduživanja kod banaka. Stan u kome žive su kupili preko kredita koji još uvek isplaćuju, a pogoršanje te situacije je nastalo kada je vrednost valute u kojoj su se zadužili drastično skočila: *Međutim, imamo kredit za ovaj stan koji vidite. Pa, u 'švajcercima', što popularno kažu. Pa, eto, sve je dosta ograničeno i stegnuto. Taj kredit imamo od 2007. godine. Tako da, 2007. godine smo imali osetno veću platu u evrima. A mi sada imamo i u dinarima manju platu, nego 2007. godine. A, 'švajcarac' je rastao koliko je rastao, opšte poznato. Tako da nam standard svake godine pada, bar za po nekih, pet do deset posto (Predrag). Odsustvo ušteđevine i prisustvo dugovanja je karakteristika i ostalih porodica bliskih ovom strategijskom obrascu delanja. Na primer, Brankova porodica je uzimala kredit od banaka i za kupovinu stana i za kupovinu automobila. Marijina se zadužila kada je bilo potrebno investiranje u biznis, a Marko i Milan su se zaduživali kod prijatelja kako bi pokrili režijske troškove ili kupovinu opreme za automobil: *Do recimo 2000. mi smo imali ušteđevinu i nismo dugovali nikom ništa. Sad nemamo ušteđevinu i dugujemo negde oko 2000 evra. Po raznim, po raznim, osnovama, što za struju, što za kablovsku, što nekim prijateljima kojima eto, pozajmili su, tako da što se toga tiče, daleko lošije je sad (Marko).**

Pored ovog odstupanja od *moonlighting* obrasca delanja, barem dve porodice se nalaze na granici između prve i druge strategije delanja. Aleksandrina tročlana porodica, koja raspolaže velikim totalnim obimom kapitala – kulturna frakcija, ima glavne elemente i jedne i druge strategije. Na prvom mestu, oba odrasla člana pored punog zaposlenja rade dodatne poslove kako bi poboljšali svoj materijalni položaj i za to koriste

isključivo kulturne resurse. Sa druge strane, porodica nije menjala svoje potrošačke prakse i to one iz koje su povezane za potrebe višeg reda. Tako da su u prilici da i dalje putuju, jedu u restoranima, naručuju hranu, plaćaju dodatne edukacije, troše na knjige, instrumente, ili da ulažu u stan. Nešto drugačiju strategiju, koja takođe predstavlja kolaž prve dve, ima Zoričina porodica, s tom razlikom što je kompozicija kapitala ove porodice takva da prevladava ekonomska dimenzija. Porodični budžet najvećim delom zavisi od poslovnog angažmana supruga koji vodi građevinsku firmu, a često radi i dodatne poslove kada se sezona građevinskih radova završi. Zorica pored punog zaposlenja održava baštu, radi na imanju svojih roditelja i proizvodi većinu namirnica koje se koriste u ishrani – voće, povrće, zimnicu, džemove, slatka, brašno, sir, meso. Sa druge strane, porodica pored konstantnog investiranja u privatni posao, investira u sređivanje kuće, a u skorije vreme su kupili automobil.

Prekarna strategija (*Reduce-Sell-Borrow strategies*) –karakteristična je za klase siromašne kapitalima – gradsku i seosku sirotinju. Nesigurnost je osnovna odlika ove strategije, a ogleda se u nestabilnim izvorima prihoda koji najčešće dolaze od povremenih, privremenih i sezonskih poslova. Usled toga, članovi domaćinstava pokušavaju da umanje posledice oskudice i nesigurnosti tako što redukuju potrošnju, prodaju ličnu imovinu i pozajmljuju novac od rođaka i komšija. Porodice intervjuisanih najbliže ovoj strategiji pripadaju radničkoj i poljoprivrednoj klasi. Ovom tipu strategije pripada najveći broj porodica sa čijim smo članovima radili intervjue – Jovanova; Draganova; Dušankina; Slobodanova; Jelenina; Olgičina; Brankičina; i Zoranova.

Uopšteno, strategije ovih porodica su vrlo jednostavne, a usled velike oskudice može se reći da su mnogi elementi pasivnog karaktera, tj. da članovi porodice zajedno pokušavaju da istrpe različite udarce. Oni prosto pokušavaju da nekako “preguraju mesec”, a to najčešće znači da se potrebe stalno dodatno redukuju. Kao primer ćemo uzeti Jelenu, čija je porodična situacija vrlo složena. Živi sa dvanaestogodišnjim sinom u kući koju deli sa svojim roditeljima, ali deo kuće u kojem živi pripada njenoj tetki. Iz istog braka ima još dvoje dece, dvadesetsedmogodišnju ćerku i godinu dana mlađeg sina, ali oni žive i kod oca i kod nje. Trenutno nije ni u materijalnoj ni u stambenoj situaciji da živi sa partnerom sa kojim je zajedno više od dve godine.

Radna situacija članova porodice je tipična za ovu strategiju, jer svi imaju povremene angažmane. Jelena neformalno pruža usluge spremanja stanova ili čuvanja dece i starijih lica. Čerka, koja ima osnovno obrazovanje, povremeno radi fizičke poslove, baš kao i sin, koji je napustio fakultet, jer porodica nije imala novca da ga finansira. Bivši muž je izgubio posao ilegalnog prevoznika. Dakle, niko nema stalan posao, što faktički znači da nema sigurnih izvora prihoda. Priroda poslova kojima se bave je najbolje vidljiva u Jeleninom opisu svoje radne karijere: *Ja sam to tako radila puno toga. U stvari, ja posao kao posao, imam samo tri meseca, ovaj staža, što je bio pravi posao. Ovo drugo sve ovako...Radila sam, spremala sam po kućama. Jako mnogo. Ovaj, tri godine sam davala oglase. I to je bilo bukvalno svakog dana u drugoj kući ili stanu. Onda sam tri godine imala par svojih porodica, gde sam redovno bila. I tu sam, ono, samo održavala. Ovaj, i to ono kad je počela ova svetska kriza to je bilo sve smanjeno. I prestalo je totalno. Zadnje vreme sam povremeno pomagala kao starim licima. Bolesni, stari. I to je, ovaj, ali da Vam kažem pravu istinu, i to je sad jako slabo. Evo, u decembru sam zadnji put išla. Ovaj, i to je bilo za čitav mesec sto evra da dobijem. Jako malo je plaćeno, a jako mnogo živaca treba (Jelena).* Rešenje za ovakvu situaciju je očekivanje pomoći od države, ili davanje primera solidarnosti iz socijalističkog perioda, koji bi i danas mogli da se pokažu kao dobri. Očekivanja od države su ili u vidu socijalne pomoći, ili pomoć u pronalasku trajnog zaposlenja za nekog od članova porodice. Solidarne forme koje Jelena pominje su novčana pomoć radnih kolektiva, ili obezbeđivanje besplatnog putovanja za neke članove ili celu porodicu.

Drugi način nošenja sa teškoćama u kojima se porodica nalazi je redukcija potrošnje, i to ona koju bismo mogli da nazovemo drastičnom i sveobuhvatnom. Članovi se odriču od svega, voća, slatkiša, mesa, garderobe, izlazaka, lekova. Nešto od osnovnih namirnica se nadomešta tako što se ne kupuje, već se pravi kod kuće – hleb, testenina, a ostalo se kupuje od preprodavaca. Redukcija se odnosi i na štednju struje, ogrevnog materijala, neplaćanje režijskih troškova itd. Odricanje na koje su prinuđeni članovi ovog domaćinstva je zaista sveobuhvatno:

Ono, šta ja znam, jednom mesečno sebi priuštimo neki slatkiš, neku voćku. Meso, faktički ni to, jer to ni nije meso što kupujemo. To su kosti, iznutrice. Mislim to što je najjeftinije. I to nema svakog dana. Povrće. Mislim ono, snalazim se. Zaista ne znam ni

sama ne znam više kako. Mada i povrće je, po meni, možda čak i skuplje nego meso. Ovaj, i eto, mora da se kupuje. Ja to ne mogu da kupim. I eto. Alergijski sam asmatičar. Znači sve ovo kako krene. Koristim pumpice, ali koristim i pumpice koje su se, idu na listu, preko recepta. Koje su bile preko... što kažu pre sto godina, koje su se koristile. I doktorka mi kaže, to je u principu, neadekvatno za to. Ali kažem, šta meni vredi kad ja ne mogu da, ja to ne mogu da platim. 'Ajde možda ću moći i da odvojim da jednu platim. Ali ne mogu redovno da je plaćam. Ja kažem, ja faktički sa tri hiljade čitav mesec moram da preživim. Znači sve. Bukvalno sve. Hleb, testeninu, sve, sve, sve, ja sama pravim, jer mi ispadne tako jeftinije. Onda, šta ja znam, eto, jednom mesečno priuštimo sebi da kupimo nešto suhomesnato. I to ne kupujemo u prodavnici normalno, nego kupimo od ovih švercera što dovoze iz Mađarske. Ja znam da to nije u redu i da ne bi trebalo tako. Ali šta mogu kad ne mogu...Isto i pušač sam. Ovaj, duvan kupujem od švercera, jer to mi je jeftinije. Inače ne bi ni mogla. Kad treba preko dvesta dinara dati za kutiju cigareta. Ne bi ni mogla. Bukvalno ništa, ništa sem...Pa šta da vam kažem, ja čak i ogrev ne kupujem normalno kao ljudi što kupuju drvo za loženje. Ja kupujem, to je, kako bi se reklo, dal' pilana, ili ne znam ni ja, prave razne stvari, i što ima otpad oni to prodaju po mnogo nižoj ceni. I to je niskokalorično drvo, to je sitno. Ljudi koji i kupe, tu kupe da bi imali za potpalu, a ja se time grejem svo vreme (Jelena).

U ovoj porodici Jelena gotovo isključivo obavlja kućne poslove, a kad nije kod kuće, deca odlaze kod oca. Treba odmah napomenuti da je to slučaj i kod ostalih porodica koje pripadaju ovoj grupi, žene su bez obzira na radni status članova te koje obavljaju kućne poslove. Alternativni načini za privremeno snalaženje su još pozajmice, ali se radi o pozajmicama malih svota od rođaka i prijatelja. I u Jeleninom slučaju, ali i u drugim, može se reći da ovo nije česta aktivnost i da je vrlo nepopularna. Članovi su spremniji da se odreknu bilo čega, ali ne i da se zadužuju. Jedan od problema sa pozajmicama je što se ne vidi način kako bi se one vratile, a drugi je da je krug ljudi sa kojima se druže u vrlo sličnoj situaciji, pa ni nemaju od koga da pozajmljuju. Nije bilo govora o prodaji stvari – nameštaja, ličnih dobara i sl. što je element obrasca strategije koji nedostaje.

Što se pomoći u vidu pozajmica tiče, u slučaju Jelene se tu pojavljuje sestra koja živi u Italiji, ali ona joj vrlo retko pomaže, a i kada to uradi to je bespovratna pomoć. Veći deo

njene pomoći je zapravo usmeren ka roditeljima koji su takođe u vrlo teškim životnim uslovima.

I na granici između *strategije orijentisane na dodatni posao i prekarne* se nalaze određene porodice (Vanjina i Nikolina). Vanja je najbolji primer kombinacije elemenata i jedne i druge. Radna situacija je obeležena neizvesnošću – radila je nekoliko poslova od kojih ni jedan nije iz oblasti njene ekspertize, a poslednja dva angažmana su trajala nešto više od godinu dana. Odbrana od drastične redukcije potrošnje je porodica, jer koriste hranu koju proizvode na porodičnom gazdinstvu (koje u osnovi vode njeni roditelji), a jedan od glavnih izvora prihoda penzija majke: *Hranimo se uglavnom proizvodima sa našeg gazdinstva šta se proizvede. To je uglavnom povrće, voće. Južno voće retko kupujemo i tako. Meso isto imamo sa imanja* (Vanja).

Strategija samodovoljnosti (*Self-provisioning strategies*) - karakteristična je za klase siromašne kapitalima – seosku sirotinju. Očekivano, ova strategija je najprisutnija među domaćinstvima iz ruralnih delova zemlje koja se bave poljoprivredom. Proizvodi dobijeni obradom zemljišta i čuvanjem stoke u najvećoj meri iskorišćeni su u zadovoljavanju potreba članova domaćinstva, a dok je jedan manji deo usmeren na prodaju. Pored prihoda od prodaje, domaćinstva ponekad raspolažu i sa prihodima iz drugih izvora, penzija ili plata nekog od članova. Članovi ovih domaćinstava redukuju potrebe višeg reda i sami obavljaju kućne poslove, kao što se i samostalno brinu o deci i starijima. Prakse dveju od tri porodica koje se bave poljoprivredom se u potpunosti uklapaju u *strategiju samodovoljnosti* - Lukina, Emina, dok joj strategija delanja Mirkine najbliža (to je delimično i zato što je ovoj porodici poljoprivreda dodatna aktivnost, ali ne i primarna, jer je većina odraslih članova imala radničku ili službeničku karijeru). Zbog malog broja intervjuisanih iz poljoprivredne klase, širu validaciju ovog tipa strategije možemo pronaći u istraživanju strategija delanja sitnih poljoprivrednika u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji (Krstić at al. 2017).

Fokus na strategiju Lukine porodice, naseljene u Centralnoj Srbiji, potvrđuje glavne karakteristike *strategije samodovoljnosti*. Lukina porodica je deo zajednice dvaju domaćinstva. Jedno domaćinstvo čine on, supruga i troje dece, a drugo njegovi roditelji. Najveći deo proizvodnje je usmeren ka zadovoljavanju potreba članova porodice, a tek jedan deo je usmeren na tržište. Proizvodi namenjeni tržištu su oni koji imaju veću

vrednost, prerađevine kao što je koziji sir, meso visokog kvaliteta kao što je jagnjetina, i male količine skupljih vrsta voća, kao što je malina. *Pa, bavimo se poljoprivredom. Znači, proizvodimo dosta, ponajviše za naše potrebe. Držimo i stoku nešto...Krompir, paradajz, krastavac, luk, paprika i drugo proizvodimo za nas, a malo maline i kupine prodamo...Ne, meso ne kupujemo, to sve imamo, čuvamo živinu, ovce, koze (Luka).*

Ipak, prodaja nije dovoljna, pa kako bi se zadovoljile druge potrebe članova porodice, naročito Lukinog domaćinstva, on i supruga povremeno rade. Zapravo, supruga je nekoliko puta imala posao, ali je obično prekidan zbog trudnoće i porodiljskog bolovanja, međutim, najčešće se nije vraćala istom poslu. U trenutku intervjuisanja, Luka je počeo da radi u privatnoj firmi, ali je zadržao sve obaveze oko stoke, što je njegov deo posla. Još jedan izvor prihoda, stalan, je očeva penzija, dok je majka celog života imala ulogu domaćice: *Otac je posle toga radio kod privatnika. Tu ima jedan privatnik, otvorio radnju. I radio je kod njega. Međutim, zdravstveno stanje mu je loše. On je srčani bolesnik, i onda često bolovanje. Bolovanje, bolovanje, i onda išao je na ovu invalidsku komisiju nekoliko puta. I baš je bio loše. I pustili su ga u penziju. Sad je u penziji. I tako. Koliko može pomaže.*

Briga o deci ili starima koji nisu u stanju da to rade samostalno se obavlja u okviru porodičnog kapaciteta: *Pa, ona (supruga), ona je kući. Ona je većinom sa decom, a majka se brine o ocu (Luka), a poslovi se jasno dele na muške i ženske: Da. Pa, ne može ona. Šta će. Ne može da ode ako ne zna da vozi traktor. Neće da kosi ili da ore, ili šta da radi već. A bez traktora se skoro ništa ne radi. Šta god da radite traktor vam je prva stvar bilo šta da radite (Luka).* Žene se pored brige o članovima porodice, bave obrađivanjem bašte, sređivanjem i spremanjem, a muškarci stokom i poslovima koje podrazumevaju upotrebu poljoprivrednih mašina.

Usled ukupno niskih prihoda, mala prodaja, niske plate i penzije, članovi su prinuđeni da se odriču mnogih stvari, kupuju jeftinu garderobu na pijacama i u kineskim radnjama, kupuju samo kada je nužno i to primarno za decu. Takođe, potpuno su se odrekli bilo kakvih izlazaka a putovanja je nemoguće priuštiti: *Pa, eto, kažem, ne izlazimo toliko. Na primer, da izađemo negde da sednemo u kafanu ili neki kafić. Ovaj, tu ne idemo. Na autu. Nismo menjali auto godinama unazad. On je već i on propao skroz skoro... Sad već deca su malo veća. I onda gledaš njima da priuštiš. Baš kad nešto*

moraš da kupiš, onda kupiš. Na primer, ako se pocepaju cipele ili šta već, onda normalno moraš da kupiš. Da ne ideš pocepan. A, većinom za njih. Za nas obično gledamo, znači, te butike koji su jeftiniji. Obično i znamo gde se nalaze ti što su jeftiniji, a gde drže skuplju robu. I po pijaci. Imaju ti buvljaci, i većinom tamo. Povoljnije cene. Imaju i ove kineske radnje. Dosta i tu ima. (Luka).

Razlika u kvalitetu života između porodica koje smo svrstali u ovu strategiju delanja se svode na razlike u kvalitetu i obimu hrane koju proizvedu. Emina porodica ne uspeva da proizvede hranu koja bi pokrila skoro sve potrebe članova domaćinstva, pa su prinuđeni da deo zarade (posla i penzija) upotrebe za hranu. Kod Mirke je to još izraženije, jer njena porodica ima malu poljoprivrednu proizvodnju koja je značajna dopuna, ali koja ne pokriva sve potrebe članova pa redukcija u njihovim slučajima zahvata i štednju na osnovnim životnim namirnicama. Treba još dodati da su sve porodice prinuđene da se leče u državnim bolnicama iako nisu zadovoljni uslugama: *To je isto veliki problem. Zakaže ti po dva meseca, tri. Onda, šta da radiš ti? Ono, za dva meseca. Ako dete ima temperaturu, ili šta već? Kao, evo sad moja svekrva ima problem isto sa venama. Doktori su joj zakazali za kraj aprila. A, ona već mesec dana ne može ništa. Nikakav boljita nema. I ne može ništa da uradi dok ne dobije snimak (Ema); i da im materijalni standard onemogućava potpuno lečenje – nemaju za sve lekove: Pa od aprila meseca sam čekala akciju da počnu besplatne terapije u Banji. Prepisala mi je doktorka dva blata za rame i dva za kičmu. Jer imam diskus. Jedno blato je dvesta dinara, znači meni za adekvatnu terapiju treba osamsto. Ja sam uzela samo jedno za rame, zato što tu imam, profesionalna deformacija (Mirka).*

Strategija povlačenja (*Pensioner strategies*) – nije registrovan klasni nosilac, već se pretpostavlja da su zbog niskih penzija, pojedinci iz različitih društvenih klasa gurnuti na samu društvenu marginu. Karakteristika ove strategije je da se oslanja na jedan izvor prihoda, a to su penzije, čija visina određuje sve ostale aktivnosti. Kućne poslove obavljaju ili mlađi nezaposleni članovi ili neko od bliskih rođaka. Dalje, nema ekonomskih aktivnosti, a ni konkretnih podataka o redukciji potrošnje. Porodice iz intervjua čije su strategije najpribližnije ovom obrascu pripadaju radničkoj ili poljoprivrednoj klasi. Dve porodice sa čijim smo članovima radili intervjue se uklapaju u ovaj obrazac strategijskog delanja – Nenadova i Daničina. Međutim, u svim

porodicama gde je neko od članova penzioner/ka smo registrovali sličan odnos prema ličnim potrebama (ili odnos drugih prema potrebama penzionera), stoga ćemo u opisu strategije iskoristiti i njihove iskaze.

Nenad živi u velikom gradu sa majkom i ćerkom u kući koju je nasledio od oca. On i majka su penzioneri, a ćerka je nešto pre obavljanja intervjua počela da radi, ali privremeno. Penzije su do tog trenutka bile glavni izvor prihoda, a glavna karakteristika narativa ispitanika jeste razlika u kvalitetu života između perioda kada je bio zaposlen i onog koji je usledio kada se penzionisao. U periodu kada je radio, za koji Nenad misli da je bilo bolje vreme za život svih, mogao je da izlazi i da putuje: *Pa većinom sam išao i u Hrvatsku dok je moglo, pa posle u Grčku. U Dalmaciju sam išao do rata, pa posle sam, ovaj, išao u Grčku...Jesam malo sam išao ranije, obilazak malo turistički onako Istanbul, Atinu, Solun dobro Solun u prolazu* (Nenad). Nakon penzionisanja je prinuđen da štedi na svemu. Odeću kupuje u kineskim prodavnicama, uošte ne izlazi, što mu najviše nedostaje, a o putovanjima ni ne razmišlja. Kuća u kojoj živi porodica je dotrajala i potrebno je uložiti u renoviranje, ali porodica to ne može da finansira. Zbog situacije u kojoj se porodica nalazi nije u prilici da planira: *Pa neizvesno je sve, ne mogu ništa dugoročno da planiram, stalno se menjaju vremena, ne mogu nikako dugoročno ništa* (Nenad).

Uopšteno, Nenad živi izolovano, jer nije u prilici da zadovoljava kulturne potrebe: *Pa dobro, išli smo u bioskop, pozorište, koncerte, sada ništa od toga, jer to ipak košta, iz istog razloga ne izlazi sa prijateljima, sa kojima je u kontaktu jedino preko telefona, a vreme uglavnom provodi u kući gledajući televiziju ili u šetnji: Pa uglavnom sam kući ili malo šetam, TV...*(Nenad), pretežno sam, jer se potrebe članova porodice razlikuju u toj meri da nemaju nikakve zajedničke aktivnosti. Izolacija penzionera od širih prijateljskih i socijalnih mreža je prisutna i u drugim slučajevima, a život se u velikoj meri svodi na odnose sa porodicom, koji su često i odnosi međuzavisnosti jer mlađi zavise od penzija starijih članova: *Mene je sramota što ja nemam lično izvor prihoda, nego moram da živim na račun nekoga ko je to zaradio i stekao, pa sad ja njemu nešto otimam. Ali prosto, smatram da uglavnom svi živimo manje-više od tih penzionera jadnih* (Vanja).

Poricanje potreba je jedan od mehanizama štednje među penzionerima. Iako je on prisutan i kod drugih ispitanika, u slučaju penzionera on ima skoro normativnu formu. I

sami penzioneri smatraju da njima mnogo toga ne treba, da nemaju potrebe za tim, ali je takvo mišljenje prisutno i među drugim članovima porodice. Postoji saglasnost oko toga da penzioneri treba da odustanu od određenih potreba, dok te iste potrebe nisu negirane kod drugih kategorija: *Pa po potrebi, pošteno da ti kažem, ništa ja tu, mislim da je keva već i matora* (majka je penzionerka), *ona slabo i kupuje, njoj ne treba* (Jovan). Štaviše, često se radi o mehanizmu poricanja potreba penzionera kako bi se te iste potrebe zadovoljile mlađim članovima porodice: *Ne postoji stvar koje se nisam lišila. Ja sam sad zaboravila šta je znači čorbasto jesti što je vrlo retko, kažu neuhranjena deca, pa mora. Mesi se, a to su testenine, to nisu vitamini. 'ajde ja nisam bitna, ali što uostalom što nisam bitna? Ali 'ajd', bitnija su deca* (Danica).

Primer Mirke je takođe ilustrativan, jer u trenutku obavljanja intervjua ona nije ložila kotao kojim se greje kuća, jer je sama kod kuće, to radi kada dođu ostali članovi. Ovaj vid štednje dakle ide preko negiranja ličnih potreba:

Mirka: *Pošto štedimo, nismo založili grejanje, sin i snaja nisu tu, ja sam založila šporet, ali nisam stavila drva, jer kuća od sto dvadeset kvadrata, imamo centralno grejanje.*

Intervjuer: *Imate centralno grejanje a ne ložite uvek?*

Mirka: *Samo kad smo svi tu. Pa što bih ja sad grejala šest soba, napolju ionako nije nešto hladno. Da vi niste došli, pošto je prepodne bilo centralno, jer je unuka bila tu, ja čak ni ovo ne bi ložila.*

Intervjuer: *I tako pokušavate da uštedite?*

Mirka: *Normalno. Pa oni preksutra dolaze, pa uštedećemo najmanje metar i po drva.*

Korišćena tipologija pokazala se kao dobar okvir za tumačenje strategijskog delovanja uz uslov da se ona tretira kao fleksibilna tipološka shema, a ne u doslovnom značenju. To je važno jer smo kod strategija konkretnih porodica registrovali odstupanja u smislu odsustva nekih elemenata određenog tipa ili prisustva elemenata drugog tipa. Posledice toga su da granice između porodica postoje i one se najčešće podudaraju sa obimom i tipom kapitala kojim raspolažu, ali kompleksnost društvene stvarnosti ukazuje da prelazi između ovih grupacija nisu oštri jer se na njima upravo nalaze porodice sa karakteristikama dva tipa. Još jedna prednost tipologije jer u sebi sadrže dva kriterijuma za njihovo razlikovanje. Prvi se odnosi na obrnutu srazmeru udela formalne ekonomije,

na jednoj strani, i neformalne i socijalne ekonomije na drugoj, u strategiji delanja domaćinstava. Drugi prati liniju mogućnosti da se zadovolje potrebe domaćinstva u uslovima ekonomske krize.

Glavni slabost ove tipologije je što je orijentisana na prakse domaćinstava, a ne porodične prakse. Fokus na porodične prakse u intervjuima je pokazao da agent strategije nije domaćinstvo, već porodica, kao ekonomska jedinica (do sada detaljno opisana dimenzija) i kao socijalna, tj. distribuciona mreža. U ovom drugom smislu, porodica se pojavljuje kao resurs, a njena distribuciona moć praktično znači da se unutar nje mogu kombinovati različiti resursi pojedinaca na takav način da se nedostaci jednog domaćinstva kompenzuju resursima drugog. Time se dva domaćinstva preko porodične mreže sintetišu u jednu porodičnu strategiju delanja. Drugim rečima, radi se ili o prostorno proširenoj porodici, jer se najčešće dešava da su dva domaćinstva (a ponekad i samo neki član porodice) smeštena na dve različite lokacije⁵¹, ili o proširenoj porodici koja spaja nekoliko generacija na jednom mestu. I u jednom i u drugom slučaju se radi o porodičnim vezama jer nigde nismo pronašli strategiju koja za re/distribuciju resursa koristi neku drugu socijalnu mrežu.

Porodice su mesta za razmenu resursa i za bogate i za siromašne. Roditelji daju stanove svojoj deci, pomažu im finansijski, oko čuvanja dece, obavljanja kućnih poslova, ili im daju hranu. I obrnuto važi, bogatije porodica pomažu svojim roditeljima, bilo da im plaćaju pomoć, troškove ili neke luksuznije potrebe – putovanja. Markov slučaj nam može poslužiti kao ilustracija kako porodična mreža funkcioniše. Prakse njegove porodice su svrstane u obrazac *strategije orijentisane na dodatni posao*, a bliži opis pokazuje da je nosilac ove strategije zapravo šire definisana porodica. Naime, između njegove porodice i roditeljske porodice postoji višestruka razmena resursa koja predstavlja osnovu strategijskog delanja. Dizajnerska agencija koju vodi je smeštena u stanu roditelja, ali pored dizajniranja, agencija pruža i usluge računovodstva koje izvršava njegova majka, penzionerka kojoj je taj angažman dodatni izvor posla. Roditeljska porodica takođe trenutno finansira studije njegove ćerke (*ćerka to što studira, to baba i deda plaćaju, tako da oni kao penzioneri nas pomažu*), njemu

---

⁵¹ Lokacije mogu biti u istom gradu, ali i u istom reonu, na primer jedno u gradu a drugo u obližnjem selu, ili u dva različita grada, ili čak u dve različite države.

obezbeđuje dva obroka dnevno (*ja odem kod keve pa onda tamo jedem. Eto ti, i to je jedan vid snalaženja, ja dok radim nemam trošak ovde za hranu*), a dok su deca bila mala, majka je bila glavna pomoć u čuvanju dece. Pored toga, zajedno ulažu u imanje na selu kako bi proizvodili voće i nešto povrća za ličnu upotrebu (*na kraju krajeva ako nema u robi odnosno novcu, uvek se nađe nešto, ja sad imam, moj otac je ima neko imanje dole u selu pa mu treba stalno te sadnice, te ovo, te ono, pa eto kompenzacija*).

Drugi slučaj je integracija porodica u širu porodičnu mrežu koje se nalaze na dve različite lokacije, jedna na selu, druga u gradu (*strategija samodovoljnosti*). Naime, stariji na selu proizvode kako hranu i druge životne namirnice za oba domaćinstva. Iako se oni pretežno bave tim poslovima, mladi predstavljaju značajnu radnu snagu, pa je praksa da dolaze svakog vikenda kako bi zajedno obavljali zahtevnije poslove oko obrade zemljišta (oranje, sađenje, branje voća i povrća, setva, žetva, klanje stoke itd.). Međutim, mlađi takođe obezbeđuju i finansijske resurse, tako što pronauđu zaposlenje na formalnom tržištu rada, za ulaganje u poljoprivredu. Oni donose i socijalni kapital u vidu socijalnih mreža za plasiranje viška proizvoda. Poznanstva na poslu, u gradu, u komšiluku služe da se pronauđu kupci za namirnice visokog kvaliteta – mleko, sir, jaja, brašno, meso, voće i povrće.

Još jedan primer jeste gde je agent *strategije samodovoljnosti* proširena porodica, naseljena u ruralnoj sredini. Resursi se u ovom slučaju kombinuju na taj način što Ema i njen suprug doprinose platama od povremenih poslova, dok svekar radi na bašti koja obezbeđuje deo hrane celoj porodici (*...ali to što trenutno proizvodimo povrće to je ok za naše potrebe*), a svekrva se pretežno brine za kuvanje i živinu. Pored toga, oboje primaju penzije što je stalni izvor prihoda celoj porodici.

Olga i njen brat žive u stanu koji su dobili od roditelja, koji ima još uvek pomažu u svakom smislu (*prekarna strategija*). Podigli su kredit kako bi im pomogli da opreme stan, majka im pomaže u obavljanju kućnih poslova, a Olga je svoje veze iskoristila kako bi bratu pomogla da pronauđe posao: *Eto moji roditelji to rade, uzeli su kredit i kupili su nam... šta su nam kupili... šporet. Eto vidite koliko nam pomažu, kupili su nam šporet, tako su još nešto kupili, sad tata hoće da uzme kredit da nam kupi garnituru za dnevnu sobu, ja ću naravno da mu dam deo novca, kako smo se dogovorili, jer želim i ja da učestvujem u tome. Mama je penzioner, ona često dolazi kod nas, pa nam*

pomogne u peglanju i tako tim nekim sitnicama koje moj brat i ja baš nešto i ne volimo da radimo. Ali ona, mislim kao penzioner, njoj je to dodatna zanimacija koja je održava i voli da nas vidi, jeste. Verinoj porodici koja se nalazi u teškoj materijalnoj situaciji jer suprug radi a ona ne uspeva da pronađe stalan posao pomaže svekrva, koju zapravo smatraju porodicom iako živi i radi u Crnoj Gori: Pa živimo s jednom platom. To se baš oseti pri kraju meseca. Mi to već potrošimo i kažem Vam imamo svekrvu koja nam pomaže finansijski. S obzirom da ona radi tamo nema obaveza i onda nam, znači, priskoči ona kad zafali.

5.3.4.1. Struktura i dejstvenost

Kako bismo celu priču o strategijama delanja zaokružili, potrebno je da uvedemo i element dejstvenosti (*agency*) manifestovanu kroz sposobnost pojedinaca da aktivnim delovanjem promene situaciju u kojoj se porodica nalazi ili se nalazila. U nekoliko slučajeva se pokazalo da je visok nivo zalaganja, istrajnost, donošenje dobrih odluka bilo od presudne važnosti za napredovanje porodične situacije, kako na materijalnom planu, tako i na planu porodičnih odnosa.

Situacija u kojoj se dvehiljaditih našla Dušanka zajedno sa porodicom i način na koji su prevladane vrlo nepovoljne okolnosti dobar primer je značaja subjektivnog faktora. U prvoj fazi ekonomske restrukturacije ostala je bez posla sa dve vanbračne ćerke. Stanje na tržištu rada je bilo dodatna prepreka za brz pronalazak posla u struci, jer su radnici svih profila bili suficitarni element u firmama u rekonstrukciji. Kao kvalifikovana radnica nije imala uspeha da u sferi formalne ekonomije samostalno pronađe posao, a Nacionalna služba za zapošljavanje joj je nudila angažmane koje je smatrala neadekvatnim: *Ja sam radila u xxx (naziv firme), i onda smo svi smo otišli na Biro. Onda sam se na početku svakako snalazila. Od Biroa nikada nisam...to što su me oni u stvari slali na neke glupave poslove, to je bilo debilstvo, idiotizam. Tako da sam se snalazila sama, bila sam sa dvoje dece (Dušanka).*

Lična procena je bila da u formalnoj ekonomiji neće pronaći ono što želi, a da joj državne institucije ne garantuju sigurnost kojoj teži. Uz to, porodična situacija je bila takva da je jedni roditelj odgovoran za dvoje dece, a socijalne mreže u tom trenutku nisu

pružale bilo kakvu pomoć niti mogućnosti za otvaranje određenog manevarskog prostora. Dušankin odgovor na sve to je bilo preusmeravanje ličnih kapaciteta u neformalnu sferu i to na poslu spremanja stanova koji direktno zavisi od klijentove procene kvaliteta pruženih usluga. Drugim rečima, uslovi u neformalnoj ekonomiji za samostalne radnike su takvi, da ne postoji nikakva garancija plaćanja usluga, da ne postoji podela odgovornosti za pružene usluge (nema agencije, nema posrednika, nema radnog kolektiva) i da je pronalazak angažmana i obavljanje posla na jednoj osobi (nema podele posla). U takvim uslovima rada u neformalnoj ekonomskoj sferi, zahvaljujući visokom zalaganju, pravovremenim reakcijama i odlukama, uspela je da pokrene neformalan posao pružanja usluga održavanja kojim se uspešno bavi 15 godina. Ima stalnu klijentelu koju je zadržala kvalitetom usluga: *Ja zvanično ne radim, a nezvanično radim. Mislim, moram iskreno da kažem. Znači idem, imam određenu klijentelu, kojoj idem i spremam. Znači ja lično, to radim. Već dugi niz godina. Otkako sam ostala bez posla...U principu su to fer i pošteni ljudi, i uvek plate. Evo, kod jednih možda još duže radim nego kod ovih sad što ste me pitali. Ali uglavnom su svi takvi. Njih, skinuli s penzija, a nisu mi dali otkaz* (Dušanka). Formirala je novu porodicu, koju faktički izdražava jer je muž nezaposlen. Ima potpunu inicijativu u donošenju odluka vezanih za upravljanje domaćinstvom i uspeva da održava određeni nivo jednake podele kućnih poslova.

Visok nivo samorefleksije i aktuelizacija osobina koje kod sebe smatra dobrim su mehanizmi koji stoje u osnovi Dušankine dejstvenosti. Možda to najbolje ilustruje njen opis situacije u kojoj se našla neposredno pre intervjua: *Muš mi je javio da je očuh umro. Mi smo to očekivali, ali opet se iznenadite, bez razlike. Ja sam do ujutru, do nekih pola tri razmišljala. Od šest sati sve sam izorganizovala, punu formu. Mislim, ja sam izuzetno dobro organizovana i vrlo ekspeditivna i to je jako dobro. E to je jedino što me spašava i u ovoj krizi. Znači nisam spetljana i smotana ko moja mama, nego sam organizovana i vrlo sam realna. Ne dozvoljavam da me emocije nadvladaju, da mi tako neke stvari remete, dok taj tehnički deo, to ja zovem tehnički deo, ne odradim. Pa sad zamislite, ovamo sahrana, kompletnu daću sam danas trčala, kompletna hrana je za rođendan kod mene, vi ćete doći sa anketom, ja treba da isečem ovo i da to sve funkcioniše kako treba. Mislim, i još nabavku za mene, šta ću za nedelju kupit. Ja sam to sve danas uradila* (Dušanka).

Sveukupno, Dušankina trenutna materijalna situacija nije sjajna, ali faktor kojim je sprečeno potencijalno siromaštvo na čijoj se granici našla nakon gubitka posla, uz vrlo nepovoljne ekonomske uslove njenog obrazovnog i stručnog profila, bez značajne podrške roditelja i sa krugom ljudi sličnog društvenog položaja, bila je njena spremnost da se prilagodi novonastaloj situaciji u ekonomskoj sferi (prepoznavanje mogućnosti u neformalnoj sferi), da donese odluke koje su u skladu sa njenim sposobnostima i da pokaže uspeh u obavljanju posla.

Drugi primer ima znatno drugačiju putanju uspeha. On je ostvaren aktivnim odnosom prema sticanju znanja aktuelnog u jednoj od najprogresivnijih sfera industrije, visokoj tehnologiji. Saša je relativno rano realizovao preduzetničke sklonosti, jer je firmu otvorio za vreme studija, ali znanje koje mu je omogućilo uspeh u poslu nije ono koje je stekao na fakultetu. To je bila oblast visoke tehnologije koja nije bila deo formalnog obrazovanja, već je relevantno znanje stekao kroz neformalno obrazovanje: *Ali, većinu veština koje danas koristim u poslu, stekao sam kroz neformalno obrazovanje* (Saša). Uslovi u kojima je otpočeo preduzetnički projekat nisu bili povoljni, kao što nisu ni sada: *Država mora, na prvom mestu, da samo poštuje zakone koje donosi. Naša država to ne radi. I to nema veze sa političkom garniturom. Nego i sa prethodnim garniturama. Jednostavno, država je prva kod nas koja ne poštuje zakone koje sama donosi. I samim tim, stvara atmosferu u kojoj se i ostali tih zakona ne pridržavaju* (Saša); ali njegova orijentacija na delatnost koja ima svetsko tržište i konstantan rad na svojim kompetencijama su učinili da firma ima nesmetani razvoj. Danas ga status delatnosti u globalnom kontekstu čini manje zavisnim od ekonomskih prilika u zemlji.

Zanimljivo je to da Saša svoju strategiju delanja ne vidi kao dugorični plan, već smatra da je osnova strategije njegove porodice smeštena u porodičnim odnosima: *Generalni plan je da maksimalno podržavamo jedni druge. I da omogućimo svim članovima naše porodice da iskažu svoj pun potencijal, šta god da je on. Sve što radimo je u tom smeru. Potpuno smo svesni, ja sam svestan, i svi smo svesni da to poneki put može da dovede do neočekivanih rezultata. Tako da, praviti planove kada ovaj osnovni princip može poneki put da nas iznenadi, nije možda najpametnije. Tako da je bih rekao da postoji strategija, ali je neobična. Ona nije strategija u smislu postizanja ciljeva, nego u držanju ovog osnovnog principa.*

Takođe, Sašin slučaj je dobar primer pogrešnih postavki teorije racionalnog izbora koje zaključuju da strategije imaju samo bogatija domaćinstva, jer raspolažu sa dovoljno resursa da planiraju, vrše izbore i realizuju ih. Sašina porodica je upravo primer odsustva dugoročnih ciljeva, jer se njihovo strategijsko delanje zasniva na reprodukciji principa uspešnih praksi. Strategijsko delanje je dakle ovde uklopljeno u logiku funkcionisanja polja, a poznavanje pravila polja omogućava spontano delanje koje ne uključuje racionalno razmatranje potencijalnih dobitaka.

S obzirom da je ovde reč o odnosu strukture i dejstvenosti, poslednji deo je pokušaj da se pokaže kako uspeh može biti direktno strukturalno uslovljen. Da ne bude zabune, jasno je da je i u prethodnim slučajevima dejstvenost smeštena u određena strukturalna ograničenja, te da su ona zahvaljujući visokom nivou dejstvenosti donekle prevaziđena, ali ne u meri koja bi opravdala ideju o njihovom beznačajnom uticaju. Naprotiv, mogli bismo reći da je stepen uspeha bio determinisan upravo strukturalnim elementima. Dušanka je svojim sposobnostima uspeła da izbegne siromaštvo, ali je i dalje na samom dnu društvene lestvice, dok je Saša imao značajno povoljniju polaznu poziciju (živeo je u porodici koja je bila materijalno dobro situirana, roditelji su mu u ranoj mladosti kupili kompjuter i finansirali kurseve računarstva koje je birao), a uspeh je pored njegovog znanja i inovativnosti bio uslovljen i pozicijom delatnosti u privrednom polju.

Ovde će fokus ipak biti pomeren ka odnosu kapitala kojima raspolažu ispitanici i karakteristika socijalnog polja. Granice koje postoje između njihovih porodica biće ilustrovane kontrastiranjem dva slučaja, jednog čija porodica ima *strategiju orijentisanu na formalno tržište*, i drugog čija porodica ima *prekarnu strategiju delanja*. Kada se sagledaju kapitali Ivana i Jovana izgleda kao da ništa nije moglo da se uradi kako bi ishodi njihovih praksi delanja bili drugačiji. Ivan je uspešan bankar, koji živi u trosobnom stanu sa ženom i trogodišnjim sinom u velikom gradu. Jovan je nekvalifikovani radnik sa nesigurnim i nisko plaćenim radnim angažmanima, koji živi sa majkom u kući na kojoj nisu reparirana oštećenja nastala nakon zemljotresa koji je pogodio grad pre više od pet godina. Ivan je od najbliskijih članova porodice nasledio nekoliko stanova, Jovan je od oca nasledio dugovanja za struju i vodu koja još uvek isplaćuje. Ivanovi roditelji, ali i starije generacije, visokoobrazovani su ljudi sa vrlo uspešnim profesionalnim karijerama koje su mu donele značajan socijalni kapital.

Kulturni kapital je sticao skoro kroz neograničene mogućnosti za formalno obrazovanje i rad na ličnim sklonostima (sviranje instrumenta, komponovanje muzike i sl.). Jovan je odrastao uz majku za koju nije siguran koji stepen obrazovanja ima, oca sa trogodišnjom srednjom i starijeg brata sa srednjom stručnom školom. Ni majka ni otac nisu imali gotovo nikakvu ulogu u njegovom obrazovanju, a finansijsko stanje je onemogućilo bilo kakvo ulaganje u obrazovanje. Štaviše, Jovan sebe definiše kao lošeg učenika bez ikakvih aspiracija ka obrazovanju.

Trenutno stanje:

Ivan ima visoku platu, tražene kompetencije, akcije, ušteđevinu i nekoliko stanova, kao i ljude na pozicijama u raznim državnim institucijama i u privatnom sektoru.

Jovan ima nesiguran posao, niske kvalifikacije, dugovanja i prijatelje sličnog materijalnog statusa.

Poređenje dvojice ispitanika sa potpuno drugačijim životnim mogućnostima u istoj zemlji na kraju može da se prikaže upoređivanjem trenutnih perspektiva:

Ivan: *Realno smo jako dobro imovinski situirani. Pošto, ja sam, ono, dete gradske porodice. Meni su i bake i deke živeli u xxx (ime grada), imali svoj stan. Znači, ja bukvalno imam šest stanova. Tri bake, tetka, mama, tata. I ja i supruga imamo dobre poslove, ali, kada me tako pitaš shvatam da nemam plan B. Ne sviđa mi se što nemam plan B. Možda ne razmišljam o njemu, jer sam se uljuljkao. Što mi se, takođe, ne sviđa. I s vremena na vreme, se podsetim da sam se uljuljkao, jer mi je generalno životna strategija bila da uvek ima novca, da me niko nikad ne bi mogao da drka, s oproštenjem. Ovo trenutno, baš zbog toga, zbog te krize, ja nemam plan B. I eto, to je zapravo to. Sad, i ja kad govorim o tome kapiram da je to. Ja nemam plan B trenutno. I u tom smislu, se plašim da ostanem bez posla, jer ne znam šta bih tačno radio. S druge strane, možda je to što ti je, ono, ponekad neophodno da bi išao dalje. Ja, zaista ne želim da sada idem dalje. Više bih voleo u nekoj jasnijoj budućnosti da vidim šta i kako. Jer, ovaj posao daje veliku sigurnost, apsolutno. Moram da ti kažem da ja ne znam šta bih radio ako ostanem bez posla. Okej, imamo mi neki štek. Mogli bi da živimo godinu, dve, tri. Možda bi se dotle nešto promenilo. Na kraju krajeva, 'ajde, valjda i ja nisam bilo ko. Valjda bih mogao da se snađem.*

Jovan: *Pa sad ne znam pošteno da ti kažem, nisam neki optimista da verujem da će biti ne znam šta bolje, ali eto ta nada te gura napred, nadaš se da će biti nešto normalno ok, pa sad videćemo. Ovamo razmišljaš da možda i neće jednom stranom, a opet drugom stranom razmišljam da mislim da 'oće, ono guraš guraš, pa nekad se razočara čovek, nije tako kao što si mislio, al' dobro možda ispadne baš kako si zamislio, možda ispadne i bolje. Nikad se ne zna, nadam se da će biti bolje i da može da se živi bolje. Ali s jedne strane sam skeptičan i po tom pitanju, šta ako bude, šta ko ne bude, onda mi je i jedna i druga solucija u opticaju i onda guramo pa dokle ćemo, videćemo. Ne znam šta će da se desi sutra, jednostavno. Nemam eto, dobro keva prima penziju, a ja nemam nikakav niti stalan pos'o da ja mogu nešto da planiram i da kažem: 'stani sad će tako i tako i imaš neku viziju ispred sebe'. Ja sad radim, al' ja ne znam kol'ko ću da radim, ja mogu da radim pet godina a mož se desi da radim još mesec dana. Znači to je, ja mogu da isplaniram ne znam šta al kad te odnese posle, sve je to drugačije dešavanje, nije više isto tako da ono i ovamo i tamo, više se nadam nego što sam skeptičan ali uvek držim tu soluciju u rezervi da može da bude i nešto ne daj Bože naopako.*

Zaključak je da su granice između ispitanika sa različitim obimima kapitala uočljive, društveno uslovljene, trajne, striktne, simbolički prerađene, sveobuhvatne. Uočljive su, jer su objektivno utvrdive i subjektivno prepoznate; društveno uslovljene, jer su posledica strukturalne vrednosti kapitala kojima akteri raspolažu; trajne jer se registruje generacijski transfer nejednakosti/prednosti; striktne, jer je prelazak iz jednog statusa u drugi gotovo nemoguć; simbolički prerađene, jer se prikazuju kao različiti stilovi života; i sveobuhvatne, jer odražavaju razlike u svim sferama života.

6. Zaključak

Rezultati istraživanja pokazuju da su simboličke granice integralni deo mnogih oblasti porodičnog života. U zavisnosti od toga koja oblast je u pitanju, granice su imale različite karakteristike. U nekim poljima su bile rigidne, striktne, formalne, trajne, nepropustljive, dok su u drugima pokazivale određeni stepen fleksibilnosti, fluidnosti, neformalnosti, promenljivosti i propustljivosti. Takođe, nisu svi tipovi granica bili registrovani u svakoj oblasti, već su neki tipovi bili dominantniji od drugih, ili su neki bili prisutni, dok drugih tipova nije ni bilo. Granice su u određenim slučajevima pridobijale i temporalnu dimenziju, tj. u razgraničavanju svojih iskustava ili artikulisanju mišljenja, akteri su koristili vremenske jedinice nekad i sad.

Uopšteno, simboličke granice koje postoje u rodnim praksama su pretežno uočljive i striktne a u vrlo malom broju slučajeva su fluidne i fleksibilne. U prvom slučaju one koincidiraju sa onim što smo nazivali tradicionalna ortodoksija, a u drugom sa liberalnom ortodoksijom. Ako ih sagledamo u klasnoj dimenziji, onda možemo reći da su transklasnog karaktera, a da je jedini izuzetak kulturna frakcija srednje klase.

Simboličke granice koje idu duž generacijskih odnosa takođe pokazuju visok stepen nepropustljivosti. Ovde je klasna slika malo drugačija nego kod rodnih, jer su simboličke granice između generacija, posebno ako imamo u vidu odnose roditelja i dece, fleksibilnije u klasama sa malim obimom kapitala, dok su u klasama sa srednjim obimom kao i onim sa velikim ukupnim obimom one značajno rigidnije. Simboličke granice u oblasti generacijskih razlika pokazuju karakteristiku sveobuhvatnosti, jer su prisutne kako u fizičkom deljenju prostora, tako i u digitalnim praksama. Kada je reč o digitalnim praksama, možemo reći da je kod njih utvrđen visok stepen koherentnosti po generacijskim kategorijama, ali i njihovom rasporedu. Po pravilu, prisustvo i intenzitet ispitivanih digitalnih praksi uvek ide linijom opadanja počevši od kategorije najmađih, preko kategorije ispitanika srednjih godina, pa do kategorije najstarijih.

Kada su u pitanju uopštene konceptualne razlike na kojima se temelje granice ka spolja, ka drugim porodicama, najprisutnija je podela prema materijalnom statusu. Ispitanici u najvećem broju društvo vide kao podeljeno na bogate i siromašne, a granice koje stoje

između njih su nepremostive, a slučajevima kada je kontakt poželjan, onda su one formalizovane. Ovom tipu granica se svakako pridružuju i one koje prate klasne razlike. Dakle, u toj oblasti simboličke granice odražavaju strukturalne razlike, tako što sveukupno simbolizuju različite stilove života.

U cilju integracije dva osnovna koncepta koji su bili korišćeni u svim fazama istraživanja, kao i u cilju kompariranja sa drugim istraživanjima, osnovni nalazi će biti sumarno prikazani i intepretirani kroz osam glavnih oblasti u kojima je istraživana interakcija između simboličkih granica i porodičnih praksi.

Prva oblast uspostavljanja i reprodukovanja simboličkih granica kroz porodične prakse je pronađena u izboru tipa partnerskog odnosa. Izbor uključuje i praktičnu realizaciju (praktikovanje određenog tipa partnerstva u prošlosti ili sadašnjosti) i nameru koja bi trebalo da se ostvari u budućnosti. U Srbiji je dominantan obrazac partnerstva shvaćen kroz kategoriju braka. Velika većina ispitanika je sebe svrstala u neku od kategorija koje su u direktnoj vezi sa bračnim statusom, tj. ili su izvestili o tome da su trenutno u braku, ili da su u njemu bili (a trenutno nisu zbog smrti jednog od bračnih partnera ili zbog razvoda), a prema podacima dobijenim iz intervjuja, oni koji su se odredili kao neoženjeni/neudati su iskazali nameru da to promene, tako što će stupiti u brak i osnovati porodicu kada za to budu imali uslove. Na drugoj strani, prema podacima iz ankete, samo mali broj ispitanika u Srbiji (3%) praktikuje partnerstvo koje se ne određuje preko kategorije roda. Dakle, u praksama i opažajima ispitanika postoji jasna reprodukcija braka kao uobičajeno praktikovanog tipa partnerstva i željenog odnosa.

U slučaju Srbije nije dakle registrovan uticaj globalnog tržišta ideja koji pospešuje individualizam i nagriza konvencionalne forme partnerstva (Castells, 2010). Podaci više govore u prilog učvršćivanju tradicionalnih formi partnerstva uz zanemarljiv procenat alternativnih formi (Bobić, 2010). Uz to, kod ispitanica je registrovana veća sklonost ka romantičnom shvatanju braka (Fairchild, 2009), uz napomenu da je potrebno detaljnije istraživanje ove teme na za tu svrhu kontruisanom uzorku. Zanimljivo je ovde pomenuti rezultate drugog istraživanja koje potvrđuje sklonost žena da u romantičnim kategorijama opisuju bliskost za razliku od muškaraca koji su skloniji instrumentalnim kategorijama. Preciznije, muškarci bliskost opisuju koristeći kategorije kao što su uvažavanje, pomaganje, podržavanje, branjenje, dok žene bliskost opisuju kategorijama

kao što su grljenje, ljubljenje, maženje, izjave ljubavi, emocije, zajedničko provođenje vremena, dakle na ekspresivan način (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 187).

Druga oblast uspostavljanja i reprodukovanja simboličkih granica kroz porodične prakse pronađena je u načinu organizovanja i shvatanja porodičnog prostora, a razlike između porodica su pratile razlike u obimu i kompoziciji kapitala porodica. Na prvom mestu, u porodicama sa višim obimom kulturnog i ekonomskog kapitala pronađene su striktnije granice u označavanju prostora, i to u svim odnosima i praksama. Ove porodice jasno definišu prostorne granice između ličnog i zajedničkog prostora, poštuju pravila privatnosti koja važe za lične prostore, ali i brane značenje zajedničkog tako što određuju prakse koje su u njemu dozvoljene. Kod njih se registruju i jasne granice u shvatanju virtuelnog prostora, istraživanog preko praksi upotrebe informacionih tehnologija. Granice u ovoj oblasti porodičnog života su najmanje propustljive i najrigidnije među članovima porodica koje pripadaju kulturnoj frakciji srednje klase. Telefoni i kompjuteri su za njih nepovrediva lična imovina, a svrha njihove upotrebe je lična stvar u koju niko nema prava da se meša.

Sa promenom kompozicije kapitala, gde još uvek imamo velikim obim ekonomskog kapitala, ali niži obim kulturnog kapitala, dolazi do promene i u shvatanju granica. Na jednoj strani, roditelji obezbeđuju svojoj deci lični prostor, što je posledica ekonomskog kapitala, ali njegove granice ne shvataju u apsolutnom smislu. Granice su propustljive u tom smislu da omogućavaju roditeljima sprovođenje kontrole nad šire shvaćenim aktivnostima svoje dece (što pored socijalnih uključuje i virtuelne prakse i odnose). Na kraju ovog kontinuuma nalaze se porodice sa niskim ukupnim obimom kapitala, u kojima se granice između ličnog i zajedničkog prostora, kao i intimnih granica virtuelnog, skoro u potpunosti poništavaju. Porodice koje raspolazu malim ukupnim obimom kapitala takođe smatraju da je važno zadržati osećaj kolektiviteta. Njihovi odnosi su suštinski izgrađeni na vrednostima zajedništva, pa granice koje su pojavljuju između roditelja i dece, ali i šire shvaćenih generacija u porodici, imaju odlike visoke propusljivosti.

Istražujući opšte podele u kulturnim i digitalnim praksama ispitanika kao potencijalnih determinanti unutarporodične dinamike, ustanovljeno je postojanje vrlo jasnih simboličkih granica između različitih generacija. One su potvrđene u svim istraživanim

kulturnim i digitalnim praksama, a za svaku od njih je utvrđena i statistička značajnost. Ovakav empirijski nalaz opravdava tvrdnju da je porodični prostor ispresecan simboličkim granicama, bilo da je u pitanju vrsta muzike koju generacije slušaju ili tip i intenzitet digitalnih aktivnosti.

Rezultati istraživanja su u skladu sa istraživanjima kulturnih praksi u Srbiji (Cvetičanin, 2007), kao što je i distribucija digitalnih aktivnosti slična onom koja je ustanovljena u zemljama EU⁵². Generacijske razlike u muzičkom ukusu a naročito u digitalnim praksama ne iznenađuju jer je očekivano da su iskustva, mišljenja, osećanja i znanja pojedinaca donekle određena periodom koji se smatra ključnim za formiranje *društvenih generacija* (Pilcher, 1995), tj. određena *generacijskom lokacijom* kao ključnim faktorom egzistencijalnog određenja znanja (Mannheim, 1952). Klasna dimenzija generacijskih razlika ukazuje na to da su roditelji i deca skloniji diferencijaciji porodičnog prostora na osnovu ličnih potreba. Ekonomski kapital omogućava individualizaciju prostora i stvari dok kulturni kapital trend individualizacije samo dodatno pojačava i diverzifikuje. Dinamika odnosa između generacija u domu poprima i konfliktnu notu kada je u pitanju vid borbe za lični prostor mlađih članova. Nejednakosti koje su utemeljene u širem društvenom kontekstu u nekoj meri se osporavaju u realizaciji potreba za privatnošću prostora i dnevnih aktivnosti tinejdžera u porodicama srednje klase. Dakle, u borbama za lični prostor i privatnost nema samo principa pregovaranja i priznavanja želja i težnji pojedinaca (Giddens, 1992), već i borbe oko premoći u određenim delovima porodičnog prostora (Jamieson, 1998). Povlačenje granica u iscrtavanju ličnog prostora sa sobom donosi tenziju i konflikte i u porodicama u kojima roditelji priznaju privatnost a naročito u onima gde roditelji smatraju da imaju pravo na određeni stepen kontrole (Williams, Williams, 2005).

Treća oblast praksi u kojoj se simboličke granice uspostavljaju i reprodukuju jeste rodnog tipa. Rodne prakse, najčešće prate tradicionalne podele na muške i ženske poslove. Postoje jasne granice između poslova koje obavljaju žene i onih koje pretežno obavljaju muškarci. One imaju karakteristike trajnosti i otpornosti u odnosu na različite socioekonomske porodične kontekste. Prenesene na porodični prostor, simboličke

---

⁵² Prema podacima Eurostata: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Internet_access_and_use_statistics_-_households_and_individuals, pristupljeno 11. maja 2018.

granice se manifestuju kao ženski i muški delovi prostora. Najjasnije uokviren i najagresivnije branjen takav prostor je kuhinja. Žene u porodicama u Srbiji po pravilu vladaju ovim delom porodičnog prostora, a legitimitet za tu vlast dolazi sa obe strane. Muškarci im priznaju prednost i prepuštaju prostor, a one ga preuzimaju i definišu kao mesto u kojem se isključivo obavljaju ženski poslovi. Principi kojima se vode rodne prakse su najbliži *tradicionalističkoj doksi* koja preovladava u porodičnom polju.

Što se tiče mehanizama koji stoje u osnovi simboličkih granica porodičnih praksi, primetili smo da su oni nesvesni, tj. da su reprodukovani kroz čvrste tradicionalne osnove porodičnih praksi. Tvrdnja je opravdana, jer je većina ispitanika na deklarativnom nivou prakse svoje porodice određivala kao rodno egalitarne, a onda se ispostavljalo da su one izrazito rodno determinisane. Sa druge strane, u narativima ispitanika registrovani su elementi tradicionalne dokse, koje su spontano koristili kako bi ukazali na normalnost praksi svojih porodica. Trajnost simboličkih granica je vidljiva i u generacijskom transferu tradicionalnog principa rodničkih praksi. Naime, striktna podela na muške i ženske poslove se kroz prakse prenosi i na decu, time što se ženska deca usmeravaju ka obavljanju kućnih poslova, dok muška deca nemaju nikakvu obavezu da u njima učestvuju, što je u skladu i sa izveštajima mladih o porodičnim praksama u Srbiji (Tomanović, Ignjatović, 2004). Štaviše, ustanovljen je nedvosmislen obrazac izgradnje rodnog identiteta kod dece, a kada on odstupa od deklarativnog stava da „svi rade sve“, onda se pronalaze prigodna objašnjenja i opravdanja. Međuporodična perspektiva je pokazala da je tradicionalni obrazac podela transklasni. Jedina dva slučaja u kojima je pronađena saglasnost između egalitarne rodne ideologije i prakse (*liberalna ortodoksija*) su porodice koje pripadaju kulturnoj frakciji srednje klase.

U Srbiji dakle imamo višedecenijsku reprodukciju rodničkih nejednakosti kroz privatnu sferu, koja svoju legitimaciju pronalazi u dominantnom javnom diskursu. Niz istraživanja izvršenih u poslednjih nekoliko decenija pokazuje vremensku i prostornu jednoobraznost u podeli poslova između muškaraca i žena (Isić, Dodić, 2011, Blagojević Hjuson, 2012; 2013). Ženski članovi porodica preuzimaju najveći deo kućnih poslova, dok muškarci i dalje svoj identitet temelje na ekonomski vrednovanijem tipu rada. Dakle, nasuprot ideji da se odnosi u porodici sve više zasnivaju na principima jednakosti (Giddens, 1992), stoji porodična praksa koja žene stavlja u poziciju koja

podrazumeva i formalno zaposlenje ali i zadržavanje porodičnih obaveza (kućni poslovi i briga o drugim članovima). Upliv liberalnih elemenata u ekonomiji i opstajanje i ojačavanje tradicionalne rodne ortodoksije (dominantne u političkom i crkvenom diskursu - Brunnbauer, 2010) je od njih načinilo delimične „gubitnike“ tranzicije.

Četvrta oblast reprodukcije simboličkih granica je istraživana preko porodičnih odnosa i načina odlučivanja u porodicama. Ustanovljeno je postojanje jasnih principa u načinima donošenja odluka u porodicama i u partnerskim i generacijskim odnosima. Na jednoj strani su princip *demokratije* i *egalitarizma*, a na drugoj princip *autoritarnosti* i *paternalizma*. Prakse ispitanika dakle u sebi sadrže neki od principa, ili jedan ili drugi, što ukazuje da u porodičnom polju imamo dva modela između kojih postoji jasna granica koja odvaja porodice sa demokratskim i egalitarnim praksama, na jednoj, i one sa autoritarnim i paternalističkim, na drugoj strani. Narativi ispitanika u sebi sadrže stanovišta da su njihove prakse jedine ispravne, a u nekim narativima je čak i ekspliciran suprotni princip, kome se priznaje legitimnost, ali ne i ispravnost i efikasnost.

Unutrašnja dinamika porodičnih praksi donošenja odluka sadrži elemente razgraničavanja u modelima koji favorizuju ili starije kao donosioce odluka, ili nekog od partnera (najčešće muškarce). U tim porodicama postoje granice koje simbolizuju moć, tj. dele one koji imaju autoritet i mehanizme da donose odluke i one koji nemaju takvu mogućnost. U odnosima sa decom, to podrazumeva kršenje nekih drugih granica, kao na primer, granica privatnosti, kada roditelji smatraju da imaju pravo da kontrolišu aktivnosti i ponašanje svoje dece.

Populacija koja je učestvovala u anketnom istraživanju, pak, pokazuje veću sklonost ka idealu zajedništva i praksama solidarnosti u porodičnim odnosima, kao i demokratskim procedurama u donošenju odluka. Ipak, uz ove stavove, ispitanici su pokazali i veću sklonost da u svojim porodicama prepoznaju pojedinca koji ima neosporni status vođe, bez obzira na okolnosti u kojima se porodica nalazi. Ovaj deo rezultata svakako zahteva detaljnije istraživanje koje bi pokazalo šta se pod praksama zajedništva podrazumeva i kako se u praksi ostvaruje pomirenje demokratskih principa i istaknutog statusa jednog člana. Intervjui nam daju delimično odgovor na dileme, na primer, da su ispitanici visoko vrednovali ideale zajedništva, ali da u praksi članovi porodice retko provode

vreme zajedno, kao i da je solidarnost jedan od najznačajnijih principa porodičnog života, i to širem smislu, porodice kao grupe najbližijih srodnika koji ne žive na istoj adresi. Ali, da bismo imali sliku porodičnih odnosa cele populacije, ova pitanja bi morala da budu dodatno istraživana anketom koja bi sadržala pitanja izvedena iz nalaza utvrđenih intervjuima.

Nalazi iz ove oblasti poridičnih praksi, potvrđuju tezu Džejmisonove da se modeli proizašli iz partnerskih i roditeljskih praksi sa Zapada ne mogu lako generalizovati. Iako beležimo postojanje savremenih formi demokratskih odnosa (otvorenosti, jednakosti, individualnosti - Giddens, 1992), registrujemo i lojalnost kolektivnim normama, kao i oblike koji čuvaju autoritet starijih (Jamieson, 2011). Štaviše, u opštoj populaciji imamo spoj elemenata ovih formi, na jednoj strani zajedništvo i solidarnost i na drugoj demokratske procedure u donošenju odluka. Koegzistiranje ovih modela je moguće objasniti socijalističkim nasleđem koje je mirilo ideale kolektiviteta i jednakosti. Prisustvo tradicionalnih i postmodernih kulturnih obrazaca (Tomanović, 2002), što je posledica stalnih društvenih promena u Srbiji, objašnjava transklasnu raširenost suprotstavljenih modela poridičnih odnosa. Jedini distinktivni faktor je izrazito veliki obim kulturnog kapitala, jer on definitivno demokratizuje prakse donošenja odluka i unosi forme egalitarnosti u poridičnim odnosima. Samo je kod kulturne frakcije srednje klase registrovan uticaj savremenih društvenih procesa individualizacije, fluidnosti, demokratizacije i liberalizacije odnosa (Beck and Beck-Gersheim, 2001; Bauman, 2003; Giddens, 1992). Uticaj obrazovanja i materijalne sigurnosti na veći stepen iskazivanja individualnosti i bliskosti u partnerskim odnosima dokazan je i u slučaju mladih roditelja u Srbiji (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Još je važno podvući da izgrađivanje odnosa jednakosti nije samo odovornost roditelja, već i dece. To dobro pokazuju primeri porodica sa egalitarnim obrascem odnosa i starijom decom koja su neposrednije uključena i odgovornija za održavanje tog tipa odnosa. Pored toga, mislimo da da egalitarnost ne treba idealizovati, već da je potrebna jedna doza skepse jer se i preko otvorenih i egalitarnih odnosa može vršiti kontrolisanje dece (Gabb, 2008).

Peta oblast u kojoj granice igraju važnu ulogu su prakse roditeljstva. Simboličke granice u ovoj oblasti imaju vremensku dimenziju, jer se razlike u roditeljskim

praksama povlače između roditelja u sadašnjosti i praksi koje su preovladavale u prošlosti. Ovaj kvalitet simboličke granice imaju u mišljenjima roditelja koji su „vaspitavani u drugom vremenu“ i to vreme je, po pravilu, za razliku od sadašnjeg bilo bolje. Tačnije, vrednosti koje su tada bile okosnica vaspitanja se najčešće posmatraju kao „ispravne“ i „dobre“. Ista distinkcija između dobrih i loših vrednosti je prisutna i u narativima koji se orijentišu ka opisu sadašnjeg vremena, upoređujući svoju porodicu sa drugim porodicama. Granice koje ih razdvajaju „nas“ dobre roditelje i porodice i „njih“, koji ne vode računa o dobrom vaspitanju dece.

Način na koji treba vaspitavati decu je segment koji sa sobom donosi razgraničavanje između porodica. Tako, na jednoj strani se nalazi roditeljski stil koji smo označili kao *strogi*, a na drugoj *fleksibilan* roditeljski stil. Oni koji praktikuju *strogi stil* iskazuju viši stepen nepoverenja prema deci i smatraju da ih je neophodno kontrolisati uvođenjem određenih zabrana. Roditelji sa *fleksibilnim stilom* vaspitanja nasuprot tome govore o poverenju i razumevanju kao osnovi odnosa i važnosti visokog stepena slobode za razvoj autonomnih ličnosti. U ovoj sferi porodičnih praksi registrovan je mehanizam relacionog određivanja u odnosu na *Drugog*, čiji stil vaspitanja produkuje negativne osobine, čime se potcrtava ispravnost sopstvene prakse. Važno je napomenuti da je ovde ustanovljena korespondencija između roditeljskih praksi vaspitanja i klasnog statusa porodice. Porodice koje praktikuju prvi stil pripadaju radničkoj klasi i ekonomskoj frakciji srednje klase, dok drugi stil karakteriše roditelje koji dolaze iz kulturne frakcije srednje klase. Ova linija rezultata je u skladu sa nalazima niza studija rađenih u zapadnim društvima koji govore u prilog tezi da socioekonomski status porodice određuje vaspitni stil. Porodice koje oskudevaju kapitalima imaju grublje stilove roditeljstva, zahtevanje poslušnosti i konformiranja, dok je u porodicama bogatim kapitalima prisutnije metode koje podrazumevaju razgovore sa decom i veći stepen slobode u ponašanju i odlučivanju (McLoyd, 1990; Rosier, Corsaro, 1993; Shumow et al, 1998; Bluestone, Tamis- LeMonda, 1999; Kraaykamp, Nieuwbeerta, 2000; Lareau, 2011).

Kapitali kojima raspoložuju porodice imaju uticaja na još jednu praksu roditeljstva, ali samo u određenoj meri. Naime, ustanovljeno je postojanje dva shvatanja svrhe porodice, jedna koja sve svoje kapacitete usmerava na decu i druga u kojoj se pored tog odnosa,

velika važnost u očuvanju skladnih odnosa u porodici pridaje partnerskim odnosima. Ograničeni uticaj kapitala u ovoj sferi znači da je veliki obim kapitala nužan preduslov drugog modela, jer on nije pronađen u perspektivama ispitanika iz radničkih porodica, ali nije dovoljan, jer on nije prisutan kod svih porodica koje raspolažu većim ukupnim obimom kapitala. Međutim, drugi model je potvrdio pretpostavku o socijalnoj određenosti postmodernog partnerstva, ali i njegovo postojanje u Srbiji. Aktivni odnos prema partnerstvu i očuvanje intimnosti u njemu je karakterističan za dva para u uzorku, tj. mlade, visokoobrazovane partnere, atraktivnih profesionalnih profila koji žive u velikim gradovima u Srbiji. Iskazano terminima koji su korišćeni u celom radu, postmoderno partnerstvo je registrovano kod porodica sa velikim ukupnim obimom kapitala i izraženom kulturnom dimenzijom. Prihvatanje ovog modela partnerstva od strane kulturne frakcije srednje klase (što je strukturalni preduslov) u nekoj meri može biti objašnjeno atraktivnošću (popularnošću) i specifičnošću (distinktivnošću) ovog modela odnosa u partnerstvu u određenom kulturnom krugu (Štulhofer i Miladinov, 2004).

U ovoj oblasti je utvrđeno postojanje sva tri oblika simboličkih granica. *Moralnih*, u diferenciranju roditeljskih praksi vaspitanja, *kulturnih* u označavanju ponašanja drugih, i *socioekonomskih* u relativizovanju značaja bogatstva u kvalitetu porodičnog života izraženog preko dobrih odnosa između članova.

Šesta oblast porodičnih praksi u kojoj su istraživane granice je obrazovanje dece. Glavna linija razdvajanja porodica u ovoj oblasti jeste ona koja prati obim i kompoziciju kapitala kojima porodice raspolažu. Oskudica ekonomskog i kulturnog kapitala produkuje prakse u kojima roditelji izbore prepuštaju deci i iskazuju spremnost da se dodatno odriču kako bi im omogućili da te izbore i realizuju. Planovi obrazovanja dece su ovde svedeni na domen želja i žrtvovanja. Na drugoj strani su porodice bogate kapitalima u čijim planovima obrazovanja dece stoje principi racionalnosti i planskog delanja. Racionalnost se ogleda u tome što finansiranje obrazovanja uslovljavaju rezultatima koje deca postižu ili koje će postignuti. Dok se plansko delanje sastoji u tome što sistematično ulažu u obrazovanje dece, čime direktno utiču na njihov uspeh, ali i izgradnju relevantnih kompetencija i veština. Takođe, oni su spremni da utiču na izbore tako što bi ih usmeravali na prosperitetnije profesionalne profile. Poznavanje polja

obrazovanja im omogućava da zajedno sa decom detaljnije i dugoročnije planiraju njihovo obrazovanje, poznavanje pravila im omogućava da ulažu u znanja koja su relevantna u obrazovnom polju, a poznavanje šireg društvenog konteksta im omogućava da decu usmeravaju ka profilima koji im mogu doneti veći profit (Mohr, DiMaggio, 1995; Lareau, 2000; Vincent and Ball, 2006). Porodice siromašne kapitalima u svojim strategijama ostaju u formalnom domenu obrazovanja (radnička klasa - Tomanović, 2010), ali u strogom smislu, jer nepoznavanje polja određuje inertnost, ogledanu u pasivnom prepuštanju odluka deci i oslanjanje na njihove talente i sposobnosti, dok porodice bogate kapitalima (srednja i viša klasa) aktivno učestvuju u *brižnom kultivisanju* (Lareau, 2011) kapaciteta dece i usmeravaju odluka ka prosperitetnijim izborima.

Konvertibilnost kapitala je najvidljivija u porodicama koje raspolažu većim obimom jednog od kapitala. Veliki obim ekonomskog kapitala omogućava kompenzovanje nedostatka kulturnog kapitala, jer su te porodice u prilici da svojoj deci plaćaju školovanja, bilo privatno, bilo državno. Kod njih je, kao i u prvom slučaju, oskudica kulturnog kapitala uočljiva, jer oni ne planiraju detaljno, već bi se pre reklo da reprodukuju trendove koji su u obrazovnom polju ustanovljeni i aktuelni. Porodice koje imaju veliki obim kulturnog kapitala, a mali obim ekonomskog kapitala, kompenzuju nemogućnost da plaćaju dodatne časove deci tako što koriste sopstveno znanje ili su u stanju da svoja iskustva sa različitim nivoima obrazovanja prenesu na svoju decu, a to znači prenošenje praktičnog znanja. Na tragu debate između pozicije o primarnom značaju ekonomskog (Goldthorpe, 2000) i pozicije koja pored ekonomskog govori o značaju kulturnog i socijalnog kapitala (DiMaggio, 1982; Bourdieu, 1984, 1996; Burdije, 2004; 2014; Devine, 2004; Crompton, Lyonett, 2010), nalazi ove studije govore u prilog drugom stanovištu, naročito ukoliko se uzme u obzir uticaj kulturnog kapitala. U više sučajeva porodica bogatih kulturnim kapitalom utvrđen je transfer relevantnih znanja između roditelja i dece koji je doprineo uspehu dece u školi, dok je u slučajevima porodica siromašnih kapitalima ovakav transfer izostao ili je imao neznatan uticaj. U opštijem smislu, roditelji sa velikim obimom kulturnog kapitala bili su u stanju da deci prenesu sklopove kulturnih repertoara, tj. da im direktno prenesu formalna i praktična znanja, da im pruže diferenciranu sliku obrazovnih mogućnosti, listu profitabilnih obrazovnih profila, da im pruže kritičku dimenziju prednosti i nedostataka procesa

obrazovanja u kojem se nalaze, da im podstiču ambiciju, dakle, sklop znanja i veština značajnih za delanje u obrazovnom polju (Lareau, 2011). Što se tiče socijalnog kapitala, njegov značaj nije utvrđen u roditeljskim praksama obrazovanja dece. Pretpostavka je da je to posledica istraživačkog nacrt, jer bi istraživanje ovog pitanja, koje u Srbiji najvećim delom obuhvata nelegalne i visoko osuđivane prakse, zahtevalo drugačiju projekciju uzorka koji bi obuhvatio ispitanike sa insajderskim informacijama o funkcionisanju ove neformalne sfere. Pored toga, znamo iz drugih istraživanja rađenih u Srbiji (Tomanović, 2008; 2004), da roditelji porodica koje pripadaju srednjoj klasi koriste socijalne kontakte kako bi svojoj deci obezbedili najbolje uslove za obrazovanje.

Roditeljske prakse vezane za obrazovanje dece su, dakle, direktno određene socijalnim granicama, tj. razlikama koje postoje u obimu i kompoziciji kapitala porodica. Što se tiče simboličkih granica, one su prisutne samo u praksama porodica koje pripadaju kulturnoj frakciji srednje klase. Njihovi izbori nisu određeni samo kvalitetom obrazovanja, već oni pored toga treba da simbolizuju njihov društveni status. Bitna dimenzija u tim izborima jeste prestiž fakulteta.

Sedma oblast ispitivanja odnosa između porodičnih praksi i granica obuhvatila je pitanja vezana za slike opštih podela koje ispitanici opažaju kao važne, zatim modele prikazivanja svojih porodica drugima i, na kraju, razlike u opažanju porodične forme. Kada je reč o glavnim kategorizacijama, u opažanjima ispitanika dominira slika podela koje proizilaze iz materijalnog statusa. Ove slike su relacione, te u zavisnosti od toga ko se opaža kao suštinska suprotnost određuju se i karakteristike sopstvene grupe. U dominantnoj slici koja društvo vidi kao podeljeno na bogate i siromašne, ispitanici koji svoju porodicu svrstavaju u kategoriju siromašnih, ističu kako ili ne bi želeli da budu bogati u ili negiraju povezanost između bogatstva i sreće i blagostanja porodice. U njihovom mišljenju ne postoji eksplicitno određivanje prema srednjem sloju, a samim tim ni stigmatizacija tog položaja, što bi moglo da se protumači kao željeni društveni položaj. Pripadnici više klase na drugoj strani, takođe vide sloj siromašnih, ali u samoproceni sebe ne definišu kategorijama koje koriste siromašni, već koriste neutralnije termine. Ispitanici koji svoje porodice svrstavaju u srednji sloj svakako se određuju i prema siromašnima i prema bogatima. Zanimljivo je što se kod njih u odnosu na kategoriju određivanja koriste različiti kriterijumi. Kada je u pitanju odnos prema

siromašnima, onda oni govore o materijalnom statusu svoje porodice, a kada se određuju prema bogatima onda ističu svoj kulturni status. Time oni zapravo ističu karakteristike kojima izbegavaju podređenu poziciju, dakle, ističu aspekte koji označavaju kvalitete njihovog statusa. Ovde je svakako vrlo važan nalaz da je nekim porodicama bilo najvažnije da granica između njih i siromašnih bude nedvosmislena. Kako bi odbranili taj status, oni ili eksplicitno podvlače da nisu siromašni, ili u praksi biraju članove preko kojih će to i pokazati (usmeravanje sredstava ka mlađim članovima kako oni ne bi izgledali kao da pripadaju sloju najsiromašnijih).

U praksama prikazivanja, ispitanici po pravilu govore o sebi kao o porodičnim ljudima, a porodice isključivo opisuju koristeći pozitivne attribute. Porodice su prema rečima ispitanika srećne, skromne, mesto za iskazivanje iskrenih emocija, utehu, oporavak od teškog rada na poslu i sl. Porodica je među ispitanicima viđena kao najvažnija društvena grupa, kao konstatna i garancija sugurnosti u neizvesnim socioekonomskim okolnostima. Implicitna podela u praksama prikazivanja je svakako na „nas“ koji ispunjavamo ideal porodičnog života i „njih“ koji to ne uspevaju. Ova familistička ideologija je prema Anđelki Milić posledica negiranja i rušenja svih javnih institucija i dejstva dramatičnih društvenih događaja: osiromašenje stanovništva i porodica, humani gubici, povećana smrtnost stanovništva; emigracije i odlaganje ulaska u brak i rađanje. Svi procesi zajedno samo doprinose jačanju neformalnih srodničkih mreža solidarnosti i privatizaciji porodičnog života u borbi za preživljavanje. Takva praksa uslovaljava da pojedinci porodicu shvataju kao najvažniju i nezamenljivu grupu (Milić, 2004)⁵³.

Drugi aspekt prikazivanja je obuhvatio vizuelno prikazivanje porodice, tj. simbole materijalnog i kulturnog statusa porodice. U njemu smo pronašli jasnu klasnu dimenziju, jer su porodice sa većim obimom ekonomskog kapitala svoj porodični prostor uređivale tako da materijalni status porodice bude očigledan, dok su kod pripadnika bogatih kulturnim kapitalom dominirali simboli njihovog kulturnog statusa. Religijski simboli kao i vizuelni sadržaji koji predstavljaju porodicu (porodične fotografije) su dominirali u porodicama srednjeg i malog ukupnog obima kapitala.

---

⁵³ Analizirajući stanje porodice u društvu u tranziciji, Gordana Tripković ukazuje na isti skup društvenih faktora kojima je porodica bila izložena i koji su imali ključan uticaj na promene u porodičnoj sferi (Tripković, 2004).

Ovde želimo da se osvrnemo i na specifičnu praksu prikazivanja vezanu za materinstvo. Na tragu studija koja su pokazala da majke u razvijenim zapadnim društvima svoje identitete kompariraju sa dominantim srednjeklasnim diskursom uspešne majke i žene, i ideje da je nužno promovisati alternativne konstrukcije koje prevenstveno proizilaze iz identiteta majki radničke klase temeljenog na kategorijama uzajamne brige, empatije i funkcionisanja u širim socijalnim mrežama (Sevenhuijsen, 2002), možemo pomenuti nekoliko zanimljivih nalaza. Prvo, da u Srbiji nije moguće govoriti o dominaciji identiteta majki koji nosi karakteristike autonomije, autentičnosti i refleksivnosti, već naprotiv, da dominira diskurs brižnosti, socijalnosti i empatije. Najbolji primer toga je da majke iz srednje klase koje su nezaposlene, pored zadržavanja srednjeklasnih karakteristika identiteta, svoj poslovni „neuspeh“ kompenzuju upravo time što ističu majčinske prakse brige i empatije. Ova dimenzija je prisutna i kod zaposlenih majki iz srednje klase, a ona je takođe istaknuta u samoidentifikacijama majki iz radničkih porodica. Dakle, kulturni kontekst materinstva u Srbiji nije određen kategorijama koje dolaze iz srednje klase, već primarnost imaju prakse majki iz radničkih klasa, ako preuzmemo pomenuti komparativni model.

Poslednja podela je posredno ustanovljena na osnovu stavova ispitanika prema porodici i njenoj formi. Glavna podela je na većinu koja porodicu smatra najvažnijom sferom života i koja njenu formu vidi kao heteroseksualnu i monogamnu i manjinu koja ovu sferu života ne određuju kao glavnu, a njenu formu percipira kao značajno fleksibilniju. Dalje razmatranje odnosa prema porodičnoj formi pokazalo je da zaposleni ispitanici sa višim nivoima obrazovanja pokazuju veći stepen tolerancije prema razvodu i iskazivanju seksualnih sloboda, dok nezaposleni ispitanici sa nižim nivoima obrazovanja ne opravdavaju ni jednu od ovih praksi. U Srbiji je teško govoriti o detradicionalizaciji intimnosti u partnerskim odnosima koja bi vodila transformaciji porodičnih praksi i formi. Iako svedočimo intenzivnijim javnim debatama o seksualnim slobodama, heteronormativnost i dalje predstavlja okvir za organizovanje porodičnih praksi. Ova heteronormativnost ograničava slobode pojedinaca da se opredeljuju za forme porodičnog života koje smatraju najadekvatnijim svojim uverenjima i potrebama (Goss, 1997; Weeks et al. 2001; Stacey, 2004; Kollman, 2007). Srbiju karakteriše visoka univerzalnost braka, relativno retki razvodi, retki slučajevi kohabitacija, značajan udeo proširenih porodica, što je posledica poništenih učinaka liberarnih tendencija ostvarenih

tokom socijalizma i snažan uticaj dugogodišnje apsolutne i relativne depivacije svih društvenih slojeva (Petrović, 2011). Ipak, pored negativnih trendova, beležimo značajnu razliku prema obrazovanju, što znači da se tolerancija prema promenama u sferi porodične forme povećava sa obrazovanjem. Uticaj kulturnog kapitala je još izrazitiji kada se doda da je postmoderna forma intimnosti registrovana samo kod ispitanika koji pripadaju kulturnoj frakciji, što je u liniji sa promenama zabeleženim u zemljama Zapadne Evrope (Weeks et al, 2001), sa značajnom razlikom u rasprostranjenosti različitih formi u praksama (Daly, 2005) i značajnom razlikom u nivou spremnosti da se takve prakse prihvate i priznaju drugima (Scott, 1998; Treas, 2002; Sherkat et al. 2011; Hooghe, Meeusen, 2013).

Osma oblast je obuhvatila istraživanje razlika između složenih obrazaca kombinovanja porodičnih praksi manifestovanih kao strategije delanja. Utvrđene su razlike između pet koherentnih obrazaca strategijskog delanja i ustanovljeni njihovi društveni nosioci. Konsekvence toga su da granice između porodica postoje i one se najčešće podudaraju sa obimom i tipom kapitala kojim raspolažu, ali kompleksnost društvene stvarnosti ukazuje da prelazi između ovih grupacija nisu oštri, jer se na njima upravo nalaze porodice sa karakteristikama dva tipa strategijskog delanja. Još jedna prednost tipologije je ta što u sebi sadrže dva kriterijuma distinkcije. Prvi je udeo formalne/neformalne ekonomije u strategiji delanja, a drugi mogućnost da se zadovolje potrebe članova porodice u uslovima krize. Krećući se od prvog tipa ka poslednjem, udeo formalne ekonomije opada, a raste udeo neformalne, kao što opadaju mogućnosti da se periodima ekonomske krize potrebe članova porodice zadovolje. Iako su granice između strategija delanja porodica uočljive, u stvarnosti se one ne smeju preuveličati, jer smo ustanovili da jedan broj porodica ima strategije koje kombinuju elemente tipova koji se u pomenutoj hijerarhiji graniče.

Potrebno je ovde pomenuti još nekoliko bitnih nalaza. Prvi je da u razmatranju strategijskog delanja jedinica analize treba da bude porodica, a ne domaćinstvo, jer se u slučaju Srbije pokazalo da porodične veze predstavljaju glavnu distribucionu mrežu resursa. Drugi je da se u razmatranju strategijskog delanja moraju uzeti u obzir i struktura i dejstvenost. Prvi element predstavlja okvir strategijskog delanja, ali ishodi delanja nisu uslovljeni samo strukturalnim ograničenjima, već zavise i od sposobnosti,

stepena ulaganja, istrajnosti i prilagodljivosti pojedinaca. Nekoliko primera je pokazalo da pojedinci mogu da promene situaciju u kojoj se nalaze oni i njihova porodica. Uticaj pojedinca ipak ne treba preuveličati, jer bi se time i odgovornost za uslove života prebacila isključivo na pojedince, iako oni nisu, niti mogu da budu, faktor nejednake distribucije resura u društvu. Pored toga, videli smo da dejstvenost može samo donekle da poboljša kvalitet života i odnose u porodici, ali da ona vrlo teško može da prevaziđe prepreke koje postoje unutar društvene strukture. Drugim rečima, akteri koji su pokazali visok stepen dejstvenosti nisu zabeležili socijalnu mobilnost velikog stepena, iako su značajno poboljšali vlastitu situaciju, unutar datih strukturalnih ograničenja.

Alarmantan je podatak da strategije delanja mnogih porodica strategijama obuhvatanju promenu praksi potrošnje za osnovne životne namirnice. Pored kupovine u prodavnicama sa nižim cenama (Forero et al. 2009), što je karakteristično za porodice srednjeg obima ekonomskog kapitala, zabeležena je forma redukcije koja pored velikog odricanja podrazumeva i kupovinu hrane nižeg kvaliteta na prodajnim mestima koja ne garantuju bezbednost upotrebe hrane koja se prodaje (kupovina mesa od preprodavaca).

Sagledavajući celokupne rezultate istraživanja strategijskog delanja porodica u odnosu na istraživanja koja su rađena u Srbiji ili u drugim zemljama, možemo reći da usled oskudice porodice jesu orijentisane na dodante radne aktivnosti (Babović, 2009, 2009a) ali da one u znatnoj meri i dalje zavise od plate kao okidača drugih ekonomskih aktivnosti (de la Rocha, 2001). Štaviše, stalni izvor prihoda koji dolazi iz oblasti formalne ekonomije je u najvećem broju slučajeva ključan ekonomski resurs i zaista predstavlja osnovu za pokretanje i razvijanje drugih ekonomskih aktivnosti. Međutim, kao što je više puta isticano, strategije delanja porodica ne smeju biti svedene na ekonomski aspekt, jer upravo porodica predstavlja izvor usluga koje su institucionalno nedostupne ili finansijski nedostižne (Petrović, 2009). Neoliberalni koncept socijalnog razvoja je faktički mnoge usluge koje je pružala država, preneo na same porodice (Cvetičanin, Lavrič, 2017). Dakle, usled povlačenja države ili slabljenja kapaciteta državnih institucija u pružanju socijalnih usluga, porodice se u cilju potpunijeg zadovoljenja potreba ili dolaska do resursa koji im nedostaju okreću svojim kapacitetima, tako što aktivno razmenjuju usluge i resurse među svojim članovima (Lee, 2000; Ledeneva 1998; 2006). S obzirom da se u mnogim slučajevima radi o socijalno

depriviranim slojevima, porodica nije dovoljan oslonac, pa su paradoksalno očekivanja ispitanika i dalje usmerena ka državi (Burowoy et al, 2000).

Na kraju, potrebno je da se osvrnemo na rezultate koje smo dobili kombinacijom koncepta simboličkih granica i porodičnih praksi. Koncept simboličkih granica proširen tako da pored mentalnih shema aktera obuhvata i strukturalne aspekte njihove pozicije (i kao pojedinaca i kao članova porodice) pokazao je dobru eksplorativnu i eksplanatornu moć kada je primenjen u oblasti porodičnih praksi. Eksplorativni potencijal je vidljiv u tome što se koncept pokazao kao dobro analitičko sredstvo za mapiranje osnovnih oblasti porodične dinamike. Tako se porodica sagledana kroz porodične prakse pojavljuje na dva nivoa, jedan koji obuhvata unutarporodičnu dinamiku i drugi koji obuhvata međuporodičnu dinamiku. U okviru ta dva nivoa, upotreba koncepta je pokazala njegovu eksplanatornu moć. Na prvom nivou, u kojem je porodica tretirana kao prostor, konceptom je bilo moguće objasniti kompleksne odnose različitih dimenzija identiteta članova porodice. Umesto homogene slike, dobili smo prostor ispresecan simboličkim granicama koje su određivale porodične prakse. Na drugom nivou, porodica je sagledana kao polje određeno granicama između porodica različitog društvenog statusa.

Konceptom simboličkih granica je dakle bilo moguće donekle uhvatiti i objasniti dinamiku odnosa unutar porodica i između porodica, ali je takođe pružio i integrisano objašnjenje povezanosti između unutarporodičnog i međuporodičnog nivoa. Istraživanje je pokazalo da je porodični prostor mesto gde se realizuju porodične prakse koje u sebi sadrže simboličke granice koje pretežno označavaju rodne i generacijske razlike, kao i da granice u porodičnom polju označavaju razlike u materijalnom, kulturnom ili socijalnom statusu. Međupovezanost dva nivoa je vidljiva u tome što granice koje važe u određenom porodičnom prostoru imaju i šire uporište u nekoj od ortodoksija koje postoje u porodičnom polju, ili pak prate druga strukturalna obeležja polja, na primer, relevantnost kulturnog kapitala u obrazovanju dece. Porodice sa svojim unutrašnjim simboličkim granicama pripadaju nekom od modela porodičnih praksi koji postoje u porodičnom polju.

Koncept je dalje omogućio saznanje da granice između porodica u porodičnom polju mogu biti eksplicitne. Opisujući svoju porodicu, ispitanici su porodičnim praksama koje

smatraju različitim od svojih pripisivali negativne karakteristike kao što su neispravnost, nemoralnost, iskvarenost ili su isticali da su im takve prakse neprihvatljive i neprivlačne. Na drugoj strani, u narativima ispitanika su registrovane i implicitne granice, kada se zapravo ističu pozitivne karakteristike praksi svoje porodice bez ukazivanja na porodice koje imaju suprotne prakse. Pozitivne karakteristike, međutim, nisu shvaćene kao specifične samo za sopstvenu porodicu, već u opštijem smislu, kao karakteristične za većinu porodica, jer se najčešće govorilo o normalnosti ili uobičajenosti praksi sopstvene porodice. Koncept je preko fokusa na karakteristike granica, takođe omogućio rekonstrukciju slojevitosti odnosa koji se uspostavljaju preko kategorija različitosti. Slika koju smo dobili diferencirana je preko toga koliko su granice koje postoje između određenih aktera, pojedinaca ili porodica, nepropustive/propustljive, trajne/promenljive, istaknute, prenosive i sl. čime je pokriven značajan sociološki fenomen društvenog isključivanja. Uz to, koncept je preko tipologije granica omogućio saznanje koje sfere života su relevantne u porodičnim praksama, da li je to ekonomska, kulturna ili moralna sfera, i kako su one isprepletane u praktičnom životu porodica određenog društvenog položaja.

Pored značajnih saznanja koje je pružila integracija koncepta simboličkih granica i porodičnih praksi, interpretacija porodičnih praksi preko kategorija prostora i polja je omogućila nalaz da je porodica opšti nosilac strategijskog delanja. Ideja o prostorno integrisanoj porodici prevazilazi dosadašnji koncept proširene porodice kao porodične forme koji je sprečavao da se vidi suštinsko jedinstvo u delanju više domaćinstava ili porodica. Prostorno integrisana porodica ne pretpostavlja rezidencijalno jedinstvo, iako ga ne isključuje, već se porodično delanje sagledava preko odnosa razmene i zavisnosti. Ukoliko dva domaćinstva zavise od razmene međusobnih resursa i ukoliko taj odnos razmene predstavlja ključni resurs njihovih svakidašnjih praksi delanja, a mreža te razmene se temelji na porodičnim vezama, onda možemo govoriti o **prostorno integrisanoj porodici**, a ona se pojavljuje kao ključni akter strategijskog delanja.

Za razliku od ustaljene ideja o proširenoj porodici, vertikalnoj i horizontalnoj (Milić, 2004a), konceptualizovanje porodice preko prostorne dimenzije i istraživanje orijentisano na iskaze ispitanika o svom porodičnom iskustvu omogućilo je da se izbegne nametanje supstantivne definicije porodice iskustvu ispitanika. Prvo, analiza

iskaza ispitanika o porodičnim praksama je pokazala da porodica u većini slučajeva nije ograničena na članove koji žive na jednom mestu, već se radi o fleksibilnom shvatanju porodice koja obuhvata i one koji duži vremenski period ne žive na istoj adresi ali koje ispitanici doživljavaju kao deo porodice. Drugo, analiza je pokazala da više domaćinstava koja ne žive na istoj adresi učestvuju u istim porodičnim aktivnostima brige, zajedničke odgovornosti oko porodičnih problema, deljenja obaveza kao i resursa (Morgan, 1999), a sve to ostvaruju preko porodičnih veza. Dakle, ideja o prostorno integrisanoj porodici je utemeljena na subjektivnim doživljajima i značenjima porodičnih odnosa i skupu porodičnih praksi koje su zajedničke određenim pojedincima. Ne pretpostavljajući iskustvu ispitanika neku od porodičnih formi, na empirijskom materijalu dobijenom dubinskim intervjuima rekonstruisan je model porodičnog života koji je sličan priširenoj porodici ali koji nije rezidencijalno ograničen.

Strukturalni faktori koji su omogućili i odredili model prostorno integrisane porodice se mogu sortirati u dve grupe. Prva pripada tehnološkoj sferi koja omogućava održavanje kontinuiranog odnosa između članova porodice, bilo tako što mogu intenzivno da komuniciraju, da razmenjuju informacije i emocije uz pomoć tehničkih uređaja (telefona, kompjutera, tableta), ili da relativno lako razmenjuju resurse preko elektronske mreže (novac) ili saobraćajne infrastrukture (namirnice, dobra). Razvijena saobraćajna infrastruktura takođe omogućava redovne susrete kojima se održava osećaj zajedništva. Druga grupa strukturalnih faktora se odnosi na opšte osiromašenje stanovništva, praćeno gubitkom posla velikog broja ljudi, nestabilnim prihodima, lošim socijalnim i zdravstvenim osiguranjem. Delujući zajedno, ovi faktori su usloveli odnose zavisnosti između članova više domaćinstava i njihovo praktično sjedinjavanje, bilo u formi zajedničkog života na istoj adresi ili više adresa. Sjedinjavanje ostvareno preko intenzivne razmene materijalnih i socijalnih resursa, stoga predstavlja strategiju borbe sa oskudicom izazvanom negativnim dejstvom strukturalnih faktora.

7. Literatura

- Alanen, Leena and Berry Mayall (eds). 2001. *Conceptualizing Child-adult Relations*. London: Routledge/Falmer.
- Alexander, Jeffry C. 1992. Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society, u: Michèle Lamont and Marcel Fournier (eds) *Cultivating Differences – Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: The University of Chicago Press: 298-308.
- Allan, Graham. and Crow Graham. (eds). 1989. *Home and Family: Creating the Domestic Sphere*. Basingstoke: Macmillan.
- Allatt, Pat. 1993. Becoming Privileged: The role of family processes, u: I. Bates and G. Riseborough (eds) *Youth and Inequality*. Buckingham: Open University Press.
- Almeling, Rene. 2007. Selling Genes, Selling Gender: Egg Agencies, Sperm Banks, and the Medical Market in Genetic Material. *American Sociological Review* 72: 319–340.
- Amaturo, Enrica, S. Costaglionna and G. Ragone. 1987. Furnishing and Status Attributes: A Sociological Study of the Living Room. *Environment and Behavior* 19: 228-249.
- Anderson, M., F. Bechhofer and S. Kendrick. 1994. Individual and Household Strategies, u: M. Anderson, F. Bechhofer and J. Gershuny (eds) *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press: 19–67.
- Archer, Dane, and Robin M. Akert. 1980. The encoding of meaning: A test of three theories of social interaction. *Sociological Inquiry* 50(3-4): 393-419.
- Atkinson, Will. 2012. Reproduction revisited: Comprehending complex educational trajectories. *Sociological Review* 60(4): 734–752.
- Atkinson, Will. 2013. A sketch of 'family' as a field: From realized category to space of struggle. *Acta Sociologica* 57(3): 223-235.
- Babović, M. 2009. *Postsocijalistička transformacija i socioekonomske strategije domaćinstava i porodica u Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Babović, Marija. 2009a. Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007, u: Anđelka Milić i Smiljka Tomanović (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISIFF.

- Babović, Marija. 2010. *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*. Beograd: ISI FF.
- Ball, J. Stephen. 2003. *Class Strategies and the Education Market Place*. London: Routledge Falmer.
- Ball, J. Stephen, R. Bowe and S. Gewirtz. 1995. Circuits of schooling: A sociological exploration of parental choice of school in social class contexts. *Sociological Review* 43 (1): 52–78.
- Ball, J. Stephen, R. Bowe and S. Gewirtz. 1996. School choice, social class and distinction: the realization of social advantage in education. *Journal of Education Policy* 11: 89-112.
- Bauman, Zygmund. 2003. *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim. 1995. *Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich and Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Becker, E. Becker, and Phyllis Moen. 1999. Scaling Back: Dual-Earner Couples Work–Family Strategies. *Journal of Marriage and the Family* 61: 995–1007.
- Bell, David. 1991. Insignificant Others: Lesbian and Gay Geographies. *Area* 23: 323–329.
- Bell, Sandra. and Simon. Coleman. 1999. The Anthropology of Friendship: Enduring Themes and Future Possibilities, u: S. Bell and S. Coleman (eds) *The Anthropology of Friendship*. Oxford: Berg.
- Bennett, Fran, Jerome De Henau and Sirin Sung. 2010. Within- household inequalities across classes? Management and control of money, u: J. Scott, C. Rosemary and C. Lyonette (eds). *Gender Inequalities in the 21st Century: New Barriers and Continuing Constraints*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing: 215-241.
- Berg, Bruce L. 2001. *Qualitative Research Methods for the Social sciences – fourth edition*. Boston: Allyn & Bacon.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji: šta nam govore brojevi?* Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

- Blagojević Hjuson, Marina. 2013. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*, Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Blank, L., P. Bissell, E. Goyder and H. Clark. 2009. 'I don't go in for all that scaremongering': Parental Attitudes to Food Safety Risk, u: Peter Jackson (ed.) *Changing Families, Changing Food*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan: 118-128.
- Bluestone, Cheryl and Catherine S. Tamis-LeMonda. 1999. Correlates of Parenting Styles in Predominantly Working- and Middle-class African American Mothers. *Journal of Marriage and the Family* 61: 881-893.
- Bobić, Mirjana. 2010. Partnerstvo kao prodični podsistem, u: Anđelka Milić i sar. (ur.) *Vreme porodica – sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa/ISI: 115-146.
- Bobić, Mirjana. 2012. Rodna (ne)ravnopravnost: reprodukcija patrijarhata na lokalnom nivou, u: Mina Petrović (ur.) *Globalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd: ISIFF i Čigoja.
- Bobić, Mirjana. 2003. *Brak ili/i partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, Beograd: ISIFF
- Bogdan, Robert and Sari K. Biklen. 1982. *Qualitative Research for Education*. Boston: Allyn & Bacon.
- Bonnes, M., M.V. Giuliana, F. Amoni and Y. Bernard. 1987. Cross-cultural Rules for the Optimization of the Living Room. *Environment and Behaviour* 19(2): 204–27.
- Bourdieu, Pierre and Passeron, J. C. 1994[1970]. *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction. A Social Critique of Judgement of Taste*. Cambridge USA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1985. The social space and the genesis of groups. *Theory and Society* 14(6): 723–44.
- Bourdieu, Pierre. 1986. The forms of capital, u: A.H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A.S. Wells (eds) *Education: Culture, Economy, Society*. Oxford: Oxford University Press.

- Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Practical Reason*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre. 2001. *Masculine Domination*, Cambridge: Polity.
- Briggs, Charles L. 2007. Anthropology, interviewing and communicability in contemporary society. *Current Anthropology* 48: 551–567.
- Brinkmann, Svend and Steinar Kvale. 2005. Confronting the Ethics of Qualitative Research. *Journal of Constructivist Psychology* 18: 157-181.
- Brinkmann, Svend. 2012. *Qualitative Inquiry in Everyday Life: Working with Everyday Life Materials*. London: Sage.
- Brinkmann, Svend. 2013. *Qualitative Interviewing*. Oxford: Oxford University Press.
- Brubaker, Sarah Jane and Heather Dillaway. 2009. Medicalization, Natural Childbirth and Birthing Experiences. *Sociology Compass* 3(1): 31–48.
- Brunnbauer, Ulf. 2000. From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe. *South-East Europe Review* 3: 151-168.
- Bryman, Alan and Robert G. Burgess. 2002. Reflections on qualitative data analysis. U: Alan Bryman and Robert G. Burgess (eds) *Analyzing qualitative data*. London: Routledge. 216-226
- Burawoy, M., P. Krotov and T. Lytkina. 2000. Involution and destitution in capitalist Russia. *Ethnography* 1: 43–65.
- Burdije, Pjer i Žan-Klod Paseron. 2014. *Reprodukcija. Elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Burdije, Pjer. 1998. Društveni prostor i moć, u: Ivana Spasić (ur.) *Interpretativna sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer. 2004. *Habitus i prostor stilova života*. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka 109/112: 131-170.
- Burgess, Robert. 1984. *In the Field: an Introduction to Field Research*. London: Allen & Unwin.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.

- Castells, Manuel. 2010. *The Power of Identity – second edition*. Oxford: Blackwell.
- Cheng, S-L, W. Olsen, D. Southerton and A. Warde. 2007. The changing practice of eating: evidence from UK time diaries, 1975 and 2000. *British Journal of Sociology* 58: 39–61.
- Croll, Elisabeth J. 2006. The intergenerational contract in the changing Asian family. *Development Studies* 34(4): 473-491.
- Crompton, Rosemary and Clare Lyonette. 2005. The new gender essentialism: domestic and family “choices” and their relation to attitudes. *British Journal of Sociology* 56(4):601–620.
- Crompton, Rosemary and Clare Lyonett. 2010. Family, Class and Gender ‘Strategies’ in Mothers’ Employment and Childcare, u: J. Scott, R. Crompton and Clare Lyonett (eds). *Gender Inequalities in the 21st Century: New Barriers and Continuing Constraints*. Cheltenham. Edward Elgar Publishing. pp. 174-192.
- Crompton, Rosemary. 2006. *Employment and the Family: The Reconfiguration of Work and Family Life in Contemporary Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crow, Graham. 1989. The use of the Concept of 'Strategy' in Recent Sociological Literature. *Sociology* 23 (1): 1-24.
- Crompton, Rosemary. 2006a. Class and family. *The Sociological Review* 54(4): 658–677.
- Cvetičanin, Predrag. 2007. *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: OGI.
- Cvetičanin, Predrag and Miran Lavrič. 2017. Typology of Household Strategies of Action in Four Countries of Southeastern Europe in a Period of Economic Crisis. *Südosteuropa* 65(3): 459-494.
- Cvetičanin, Predrag, Ivana Spasić and Danijela Gavrilović. 2014. Strategies and tactics in social space: The case of Serbia. *Social Science Information Sur Les Sciences Sociales* 53(2): 1-27.
- Daly, Mary. 2005. Changing family life in Europe: Significance for state and society. *European Societies* 7(3): 379-398.

- de la Rocha, Mercedes Gonzalez. 2001. From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? The Erosion of a Survival Model. *Latin America Perspectives* 28: 72-100.
- de Munck, Victor C. and Andrey Korotayev. 1999. Sexual Equality and Romantic Love: A Reanalysis of Rosenblatt's Study on the Function of Romantic Love. *Cross-Cultural Research* 33(3): 265-277
- Denzin, Norman K. 2001. Reflexive Interview and a Performative Social Science. *Qualitative Research* 1(1): 23–46.
- Dermott, Esther and Julie Seymour. 2011. *Displaying Families – A New Concept for the Sociology of Family Life*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Devine, Fiona. 2004. *Class Practices: How Parents Help Their Children Get Good Jobs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dilley, Patrick. 2004. Interviews and the Philosophy of Qualitative Research. *The Journal of Higher Education* 75(1): 127-132.
- DiMaggio, Paul. 1982. Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of US high school students. *American Sociological Review* 47: 189-201.
- Dirkem, Emil. 1982. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Duncan, Simon. and Darren P. Smith. 2006. Individualisation versus the geography of “new” families. *21st Century Society* 1(2): 167-189.
- Duncombe, Jean, and Julie Jessop. 2002. “Doing rapport” and the ethics of “faking friendship”, u M. Mauthner et al. (eds) *Ethics in qualitative research*. London: Sage.
- Eurostat 50/2010. *Internet usage in 2010 – Households and Individuals*: Autori: Heidi Seybert and Anna Lööf. dostupno na:
<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/4168041/5947493/KS-QA-10-050-EN.PDF/4ab62190-2216-4dd4-a67f-d589e007cd3e?version=1.0>
- Fairchild, Emily 2006. “I’m excited to be married, but...”: Romance and Realism in Marriage, u: J.F. Gubrium and J.A. Holstein (eds) *Couples, Kids, and Family Life*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Finch, Janet. 2007. Displaying Families. *Sociology* 41(1): 65-81.
- Flick, Uwe. 2009. *An Introduction to Qualitative Research – fourth edition*. London: Sage Publications.

- Fontana, Andrea and James Frey. 2000. The Interview: From Structured Questions to Negotiated Text, u: N. Denzin and Y. Lincoln (eds). *Handbook of Qualitative Research - 2nd edition*. Thousand Oaks, CA: Sage: 645–672.
- Forero, Oscar, K. Ellis, A. Metcalfe and R. Brown. Institutional Dining Rooms: Food Ideologies and the Making of a Person, u: Peter Jackson (ed.) *Changing Families, Changing Food*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan: 226-245.
- Forsberg, Lucas. 2009. Managing Time and Childcare in Dual-Earner Families - Unforeseen Consequences of Household Strategies. *Acta Sociologica* 52(2): 162–175.
- Fuko, Mišel. 2006. *Istorija seksualnosti 1 – Volja za znanjem*. Beograd: Karpos.
- Gabb, Jacqui. 2008. *Researching Intimacy in Families*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Gabb, Jacqui. 2011. Troubling Displays: The Affect of Gender, Sexuality and Class, u: Dermott, Esther and Julie Seymour (eds) *Displaying Families – A New Concept for the Sociology of Family Life*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Georgas, J.K., A.G. Mylonas and P. Panagioopolou. 2004. Families and Values in Europe. u: W. Ars and L. Halman (eds) *European Values at the turn of the Millennium*. Leiden-Boston: Brill: 167-202.
- Giddens, Anthony. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*. Stanford: Stanford University Press.
- Gieryn, Thomas F. 1983. Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists. *American Sociological Review* 48 (6): 781-795.
- Gillies, Val and Rosalind Edwards. 2006. A Qualitative Analysis of Parenting and Social Capital: Comparing the Work of Coleman and Bourdieu. *Qualitative Sociology Review* 2(2): 42-60.
- Gillies, Val. 2007. *Marginalised Mothers: Exploring working-class experience of parenting*. New York: Routledge
- Glaser, Barney and Anselm Strauss. 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Goffman, Erving. 1963. *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

- Goldthorpe, John. 2000. *On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Goss, Robert E. 1997. Queering Procreative Privilege: Coming Out as Families, u: R.E. Goss and A.S. Strongheart (eds) *Our Families, Our Values: Snapshots of Queer Kinship*. Binghampton: The Harrington Park Press.
- Gubrium, Jaber and James Holstein. 2002. From the Individual Interview to Interview Society, u: J. Gubrium and J. Holstein (eds) *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Thousand Oaks, CA: Sage: 3–32.
- Harris, C. and L. Morris. 1986. Households, Labour Markets and the Position of Women, u: R. Crompton and M. Mann (eds) *Gender and Stratification*. Cambridge: Polity Press: 86-96.
- Harris, Scott. 2008. What is Family Diversity? Objective and Interpretive Approaches. *Journal of Family Issues* 29(11): 1407-1425.
- Herod, Andrew. 1993. Gender Issues in the Use of Interviewing as a Research Method. *The Professional Geographer* 45(3): 305-317.
- Hess, Robert D. and Gerald Handel. 1994. The Family as a Psychosocial Organization, u: G. Handel and Gail G. Whitchurch (eds) *The Psychosocial Interior of the Family*. New York: Aldine De Gruyter: 3-19.
- Holstein, James. and Jaber. Gubrium. 1997. Active Interviewing, u: David Silverman (ed.) *Qualitative Research: Theory, Method, and Practice*. London: Sage: 113–129.
- Hooghe, Marc, and Cecil Meeusen. 2013. Is Same-Sex Marriage Legislation Related to Attitudes Toward Homosexuality. *Sexuality Research and Social Policy* 10(4): 258-268.
- Hughes, Christina. 2002. From field notes to dissertation: analyzing the stepfamily. U: Alan Bryman and Robert G.Burgess (eds) *Analyzing qualitative data*. London: Routledge: 35-46
- Hutchinson, Aisha Jane. 2012. Surviving, Coping or Thriving? Understanding Coping and Its Impact on Social Well-Being in Mozambique. *British Journal of Social Work* 44(4): 1–20.

- Hyman, J., D. Scholarios and C. Baldry. 2005. Getting On or Getting By? Employee Flexibility and Coping Strategies for Home and Work. *Work, Employment and Society* 19: 705–25.
- Ian Borer, Michael and Andrea Fontana. 2012. Postmodern Trends: Expanding the Horizons of Interviewing Practices and Epistemologies, u: J. Gubrium at al. (eds) *The SAGE Handbook of Interview Research – The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks, CA: Sage: 45-60.
- Inglehart, Ronald. 2008. Changing values among Western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*. 31(1): 130–146
- Isić, Momčilo i Vera Gudac Dodić. 2011. *Žena je temelj kuće – žena i porodica u Srbiji tokom dvadesetog veka*. Beograd: INIS.
- Jackson, Peter (ed.). 2009. *Changing Families, Changing Food*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jamieson, Lynn and Roona Simpson. 2013. *Living Alone: Globalization, Identity and Belonging*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jamieson, Lynn, D. Morgan, G. Crow and G. Allan. 2006. Friends, Neighbours and Distant Partners: Extending or Decentring Family Relationships? *Sociological Research Online* 11(3).
- Jamieson, Lynn. 1998. *Intimacy: Personal relationships in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Jamieson, Lynn. 2011. Intimacy as a Concept: Explaining Social Change in the Context of Globalization or Another Form of Ethnocentrism? *Sociological Research Online* 16(4): 1-15.
- Jarness, Vegard and Magne Paalgard Flemmen. 2017. A Struggle on two Fronts: Boundary Drawing in the Lower Region of the Social Space and the Symbolic Market for ‘down-to-earthness’. *The British Journal of Sociology* (December 2017): 1-24.
- Jarness, Vegard. 2013. *Class, Status, Closure: The Petropolis and Cultural Life*. Bergen: University of Bergen.
- Jarness, Vegard. 2015. Cultural vs Economic Capital: Symbolic Boundaries within the Middle Class. *Sociology* 51(2): 357-373.

- Jarness, Vegard. 2017. Viewpoints and Points of View: Situating Symbolic Boundary Drawing in Social Space. *European Societies*: 1-22.
- Johnson, John M. 2002. In-depth Interviewing, u: J. Gubrium and J. Holstein (eds) *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Thousand Oaks, CA: Sage: 103–119.
- Johnson, John M. and Timothy Rowlands. 2012. The Interpersonal Dynamics of In-Depth Interviewing, u: J. Gubrium at al. (eds) *The SAGE Handbook of Interview Research – The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks, CA: Sage: 99-114.
- Jovanović, Miloš i Nemanja Krstić. 2014. Rat oko porodice – 30 godina kasnije u Srbiji. *Nauka i savremeni univerzitet* 3. Niš: Filozofski fakultet: 265-277
- Kelman, Herbert C. 1972. The rights of the subjects in social research: An analysis in terms of relative power and legitimacy. *American Psychologist* 27: 989-1015.
- Kiernan, Kathleen E. 2002. Cohabitation in Western Europe: Trends, issues and implications, u: A. Booth and A. Crouter (eds) *Just living together: Implications of cohabitation on families, children and social policy*. Hillsdale, NJ: Erlbaum: 3-31.
- Kimmel, J. Allan. 1988. *Ethics and Values in Applied Social Research*. Newbury Park: Sage Publications.
- Knights, David and Glenn Morgan. 1990. The Concept of Strategy in Sociology: A Note of Dissent, *Sociology* 24(3): 475-483.
- Knudsen, Knud and Kari Waerness. 2008. National context and spouses' housework in 34 countries. *European Sociological Review* 24: 97-113.
- Kohn, Melvin. 1977. *Class and Conformity: A Study in Values*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Kollman, Kelly. 2007. Same-sex unions: the globalization of an idea. *International Studies Quarterly* 51: 329–357.
- Kovacheva, Siyka. 2002. Bulgaria, u: Clare Wallace (ed.) *Research report 1: critical review of literature*. Vienna: Institute for Advanced Studies: 155-185.
- Kraaykamp, Gerbert and Paul Nieuwebeerta. 2000. Parental Background and Lifestyle Differentiation in Eastern Europe: Social, Political, and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist. *Societies, Social Science Research* 29: 92-122.

- Krstić, Nemanja, Augustin Derado, Andrej Naterer & Ismet Kumalić. 2017. Small Farmers in four South East European Countries: A Qualitative Analysis of Life-strategies in 25 Agricultural households. *Südosteuropa* 65(3): 565-588.
- Kurz, Demie 2006. Keeping tabs on teenagers, u: J.F. Gubrium and James A. Holstein (eds) *Couples, Kids and Family Life*. New York/Oxford:Oxford University Press.
- Kvale, Steinar. 1996. *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. London and Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kvale, Steinar. 2006. Dominance Through Interviews and Dialogues. *Qualitative Inquiry* 3(3): 480-500.
- Lamont Michèle, Thèvenot Laurent (eds). 2000. *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Repertoires of Evaluation in France and the United States*. New York/London: Cambridge University Press.
- Lamont, Michèle and Marcel Fournier (eds) 1992. Introduction, u: Michèle Lamont and Marcel Fournier (eds) *Cultivating Differences – Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: The University of Chicago Press: 1-21.
- Lamont, Michèle and Viág Molnár. 2002. The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology* 28(1): 267-295.
- Lamont, Michele, J. Shmalybauer, M. Waller and D. Weber. 1996. Cultural and moral boundaries in the United States: Structural position, geographic location, and lifestyle explanations. *Poetics* 24: 31-56.
- Lamont, Michèle. 1992. Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper- Middle Class. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, Michèle. 2000. *The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. New York: Harvard University Press.
- Lamont, Michèle. 2001. Symbolic boundaries, u: N. Smelser and P. Baltes (eds) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier.
- Langford, W., C. Lewis, Y. Solomon, and J. Warin. 2001. *Family Understandings: Closeness, Authority and Independence in Families with Teenagers*. London: Family Policy Studies Centre/Joseph Rowntree Foundation.

- Lareau, Annette. 2000. *Home Advantage: Social Class and Parental Intervention in Elementary Education*. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- Lareau, Annette. 2011. *Unequal Childhoods: Class, Race and Family Life* (2nd edition). Berkeley, CA: University of California Press.
- Latour, Bruno. 2000. When things strike back: a possible contribution of “science studies” to the social sciences. *British Journal of Sociology* 50: 107–123.
- Lazarus, Richard S. and Susan Folkman. 1984. *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Ledeneva, Alena. 1998. *Russia’s economy of favours: blat, networking and informal exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ledeneva, Alena. 2006. *How Russia Really Works: The informal practices that shaped post-Soviet politics and business*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Lee, Roger. 2000. Shelter from the storm? Geographies of regard in the worlds of horticultural consumption and production. *Geoforum* 31(2): 137–57.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Levine, Peter. 1998. *Living without philosophy: On narrative, rhetoric, and morality*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Loic Wacquant. 2013. Symbolic Power and Group-making: On Pierre Bourdieu’s Reframing of Class. *Journal of Classical Sociology*: 1-18.
- Lupton, Deborah. 1996. *Food, the body and the self*. Sage: London.
- Lutz, Helma. 2002. At your service madam! The globalisation of domestic service. *Feminist Review* 70: 89–104.
- Lyonette, Clare, R. Crompton and K. Wall. 2007. Gender, occupational class and work-life conflict - A comparison of Britain and Portugal. *Community, Work and Family* 10(3): 283-308.
- Maccoby, E.E. and N. Maccoby. 1954. The interview: A tool of social science, u: G. Lindzey (ed.) *Handbook of Social Psychology*. Cambridge, MA: Addison-Wesley: 449-487.
- Mannheim, Karl. 1952. The Problem of Generations. U: Karl Mannheim. *Essays on Sociology of Knowledge*. London: RKP.
- Marvasti, Almir. 2004. *Qualitative Research in Sociology*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.

- Mascia-Lees, Frances, and Johnson Black, Nancy. 2000. *Gender and Anthropology*. Prospect Heights: Waveland Press.
- McCrone, David. 1994. Getting By and Making Out in Kirkcaldy, u: M. Anderson, F. Bechhofer and J. Gershuny (eds) *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press: 68-99.
- McLoyd, Vonnie C. 1990. The impact of economic hardship on black families and children: Psychological distress, parenting, and socioemotional development. *Child Development* 61: 311-346.
- Metcalfe, A., C. Dryden, M. Johnson, J. Owen and G. Shipton. 2009. Fathers, Food and Family Life, u: Peter Jackson (ed.) *Changing Families, Changing Food*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan: 93-117.
- Midgley, James. 2010. The theory and practice of developmental social work, u: J. Midgley and A. Conley (eds.) *Social Work and Social Development: Theories and Skills for Developmental Social Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Miletić-Stepanović, Vesna. 2011. *Proširena porodica u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, Anđelka 2004. Transformacija porodice i domacinstava – zastoj i strategije preživljavanja, u: A. Milic i saradnici (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Milić Anđelka. 2004a. The Family as a Capital Asset. *Sociologija* XLVI (3): 227-243.
- Milić, Anđelka. 2010. Porodice u klasno-slojnom ključu. u: A. Milić (ur.). *Vreme porodica: sociološka studija o prodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Čigoja: 45-76.
- Mohr, John and Paul DiMaggio. 1995. The intergenerational transmission of cultural capital. *Research in Social Stratification and Mobility* 14: 167–199.
- Morgan, David. 1996. *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity.
- Morgan, David. 1999. Risk and Family Practices: Accounting for Change and Fluidity in Family Life, u: E. Silva and C. Smart (eds) *The New Family?*. London: Sage Publications: 13-30.
- Morgan, David. 2009. *Acquaintances: The Space Between Intimates and Strangers*. London: Open University Press.

- Morgan, David. 2011. *Rethinking Family Practices*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Morris, L.D. 1987. The Household in the Labour Market, u: C. Harris et al. (eds) *Redundancy and Recession*. Oxford: Basil Blackwell: 127-140.
- Musick, Kelly, Jennie E. Brand and Dwight Davis. 2012. Variation in the Relationship Between Education and Marriage. Marriage Market Mismatch? *Journal of Marriage and Family* 74(1): 53-69.
- Nazio, Tiziana. 2008. *Cohabitation, Family and Society*. New York: Routledge.
- Oinonen, Erikka. 2008. *Families in Converging Europe: A Comparison of Forms, Structures and Ideals*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pachucki, Mark, S. Pendergrass and M. Lamont. 2007. Boundary processes: Recent theoretical developments and new contributions. *Poetics* 35: 331-351.
- Pahl, Ray E. 1984. *Divisions of Labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pahl, Ray E. and Claire Wallace. 1985. Household work strategies in economic recession, u: N. Redclift and E. Mingione (eds) *Beyond Employment*. Oxford: Basil Blackwell: 189-227.
- Pahl, Ray E. and Claire Wallace. 1985a. Forms of work and privatisation on the Isle of Sheppey, u: B. Roberts, R. Finnegan and D. Gallie (eds) *New Approaches to Economic Life*. Manchester: Manchester University Press: 368-386.
- Parker, Ian. 2005. *Qualitative Psychology: Introducing Radical Research*. Buckingham: Open University Press.
- Parsons, Talcott and Robert F. Bales. 1956. *Family, Socialization and Interaction Process*. London: Routledge.
- Parsons, Talcott. 1942. Age and Sex in the Social Structure of the United States. *American Sociological Review* 7(5): 604-616.
- Patai, Daphne. 1987. Ethical problems of personal narratives, or, who should eat the last piece of cake?. *International Journal of Oral History* 8(1): 5-27.
- Perrons, Diane, L. McDowell, C. Fagan, K. Ray and K. Ward. 2007. Gender, Social Class and Work-Life Balance in the New Economy, u: R. Crompton, S. Lewis and C. Lyonette (eds) *Women, Men, Work and Family in Europe*. Hampshire/New York: Palgrave, Houndmills, Basingstoke: 133-151.

- Petrović, Mina. 2009. Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post)modernosti, u: A. Milić i S. Tomanović (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISI FF: 43-62.
- Petrović, Mina. 2011. Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: Zakasnela i nepotpuna ili specifična Druga demografska tranzicija. *Stanovništvo* 1: 53-78.
- Pilcher, Jane. 1995. *Age and Generation in Modern Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Polkinghorne, Donald. 2008. Qualitative Interviewing as a Moral Enterprise, u: Klaus Nielsen et al. (eds) *A Qualitative Stance – Essays in honor of Steinar Kvale*. Aarhus: Aarhus University Press: 189-202.
- Porter, Eileen J. 2000. Setting Aside the Identity-Furor: Staying her Story-Course of Same-ness. *Qualitative Inquiry* 6(2): 238–50.
- Rios, Roberto J. 1991. Economic development and family size. *The American Economist* 35(2): 81-85.
- Roseneil, Sasha and Shelley Budgeon 2004. Cultures of Intimacy and Care beyond ‘the Family’: Personal Life and Social Change in the Early 21st Century. *Current Sociology* 52(2): 135-159.
- Rosier, Katherine and William Corsaro. 1993. Competent parents, complex lives: Managing parenthood in poverty. *Journal of Contemporary Ethnography* 22 (2): 171-204.
- Rubin, Herbert J. and Irene S. Rubin. 2012. *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data* - third edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Savage, Mike, A. Warde and F. Devine. 2005. Capitals, assets, and resources: home critical issues. *British Journal of Sociology* 56(1): 31-47.
- Scott, Jacqueline, Rosemary Crompton and Clare Lyonette (eds). 2010. *Gender Inequalities in the 21st Century: New Barriers and Continuing Constraints*. Cheltenham. Edward Elgar Publishing.
- Scott, Jacqueline. 1998. Changing attitudes to sexual morality: a cross-national comparison. *Sociology* 32(4): 815–845.
- Segalan, Martin. 2009. *Sociologija porodice*. Beograd: Clio.

- Seidman, Irving. 2006. *Interviewing as Qualitative Research – A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences* - 3rd edition. London/New York: Teachers College Press.
- Sekulić, Nada. 2010. Porodični kulturni kapital – kulturna potrošnja i ulaganje u kulturu, u: A. Milić (ur.). *Vreme porodica: sociološka studija o prodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Čigoja: 93-114.
- Sevenhuijsen, Selma. 2002. A third way? Moralities, ethics and families: an approach through the ethic of care, u: A. Carling, S. Duncan and R. Edwards (eds) *Analysing Families: Morality and Rationality in Policy and Practice*. London: Routledge.
- Sherkat, D. E., M. Powell-Williams, G. Maddox and K. de Vries. 2011. Religion, politics, and support for same-sex marriage in the United States, 1988–2008. *Social Science Research* 40: 167–180.
- Shumow, L., D. Vandell and J.K. Posner. 1998. Harsh, firm, and permissive parenting in low-income families. *Journal of Family Issues* 19 (5): 483- 507.
- Simon, Robin, Donna Eder and Cathy Evans 1992. The Development of Feeling Norms Underlying Romantic Love Among Adolescent Females. *Social Psychology Quarterly* 55(1): 29–46.
- Smith, Adrian and Alison Stenning. 2006. Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in postsocialism. *Progress in Human Geography* 30(2): 190-213.
- Smith, Dorothy. 2000. The underside of schooling: restructuring, privatization and women's unpaid work, u: S. J. Ball (ed.) *Sociology of Education: Major Themes (vol. 2)*. London: Routledge Falmer.
- Sonnenberg, Stefanie. 2008. Household financial organisation and discursive practice: managing money and identity. *Journal of Socio- Economics* 37(2): 533–551.
- Sorrell, Emily. 2005. Concept and Functionality of Romantic Love as a Martial Stabilizing Agent. *Nebraska Anthropologist* (Paper 9): 16-25.
- Spencer, L. and R. Pahl. 2006. *Rethinking Friendship: Hidden Solidarities Today*. Princeton: Princeton University Press.
- Spradley, James P. 1979. *The Ethnographic Interview*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

- Stacey, Judith. 2004. Cruising to Familyland: Gay Hypergamy and Rainbow Kinship. *Current Sociology* 52(2):181–197.
- Stack, C. 1974. *Allow Kin*. New York: Harper and Row.
- Stapleton, Helen and Julia Keenan. 2009. (New) Family Formation and the Organisation of Food in Households: Who Does What and Why? u: Peter Jackson (ed.) *Changing Families, Changing Food*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan: 35-56.
- Strauss, Anselm. 1987. *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Štulhofer, Aleksandar i Kiril Miladinov. 2004. Kraj intimnosti? Suvremenost, globalizacija i ljubavne veze. *Sociologija* XLVI (1): 1-18
- Swidler, Ann. 1996. Culture in Action. Symbols and Strategies. *American Sociological Review* 51(2): 273-286.
- Talmy, Steven. 2010. Qualitative interviews in applied linguistics: From research instrument to social practice. *Annual Review of Applied Linguistics* 30: 128–148.
- Theroborn, Göran. 2004. *Between sex and Power: Family in the World 1900-2000*. London/New York: Routledge
- Tomanović, Smiljka i Suzana Ignjatović. 2004. Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja, u: *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. 2016. *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu -Filozofski fakultet.
- Tomanović, Smiljka. 2002. Porodična atmosfera i odnosi generacija, u: S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISI FF: 315-339.
- Tomanović, Smiljka. 2004. Family Habitus as the Cultural Context of Childhood. *Childhood: A global journal of child research* 11(3): 339-375.
- Tomanović, Smiljka. 2008. Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje, u: S. Vujović (ur.) *Društvo rizika: Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: ISI FF: 411-439.

- Tomanović, Smiljka. 2010. *Odrastanje u Beogradu – oblikovanje socijalnih istorija mladih u porodicama dva društvena sloja*. Beograd: Čigoja štampa; ISI FF.
- Tomanović, Smiljka. 2010a. Socijalni kapital porodica, u: A. Milić (ur.). *Vreme porodica: sociološka studija o prodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Čigoja: 77-92.
- Treas, Judith. 2002. How cohorts, education, and ideology shaped a new sexual revolution on American attitudes toward nonmarital sex 1972–1998. *Sociological Perspectives* 45(3): 267–283.
- Tripković, Gordana 2004. Porodica u tranziciji. *Sociološki pregled XXXVIII* (1-2): 205-218.
- Tyler, Imogen. 2008. Chav mum chav scum. *Feminist Media Studies* 8: 17–34.
- Valentine, Gill. 1999 ‘Oh Please Mum. Oh Please Dad’: Negotiating children’s spatial boundaries, u: L. McKie, S. Bowlby and S. Gregory (eds) *Gender, Power and the Household*. Basingstoke: Macmillan Palgrave: 137–54.
- Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo I*. Beograd: Prosveta.
- Veblen, Thorstein. 2008 [1899]. *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Vinay, Paola. 1985. Family Life-cycle and the Informal Economy in Central Italy. *International Journal of Urban and Regional Research* 9(1): 82–98.
- Vincent, Carol and Stephen Ball. 2006. *Children, Choice and Class Practices*. London: Routledge.
- Vogler, Carolyn, C. Lyonette and R.D. Wiggins. 2008. Money, power and spending decisions in intimate relationships. *Sociological Review* 56(1): 117–43.
- Vogler, Carolyn, M. Brockmann and R.D. Wiggins. 2008a. Managing money in new heterosexual forms of intimate relationships. *Journal of Socio- Economics* 37(2): 552–76.
- Wallace, Claire and Ray E. Pahl. 1986. Polarization, Unemployment and all Forms of Work, u: S. Allen et al. (eds) *The Experience of Unemployment*, Basingstok: Macmillan: 116-133.
- Wallace, Claire. 2002. Household Strategies: their conceptual relevance and analytical scope in social research. *Sociology* 36(2): 275-292.

- Warde, Allan and Martens Lydia. 2000. *Eating Out: Social Differentiation, Consumption and Pleasure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Warde, Allan. 1990. Household Work Strategies and Forms of Labour: Conceptual and Empirical Issues. *Work, Employment and Society* 4(4): 495–515.
- Warren, Carol A. B. 2002. Qualitative interviewing, u: J.F. Gubrium and J.A. Holstein (eds) *Handbook of Interview Research: Context & Method*. Thousand Oaks, CA: Sage: 83-101.
- Warren, Carol A. B. 2012. Interviewing as Social Interaction. u: J. Gubrium at al. (eds) *The SAGE Handbook of Interview Research – The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks, CA: Sage: 129-142.
- Weeks, Jeffery, B. Heaphy and C. Donovan. 2001. *Same Sex Intimacies – Families of choice and other life experiments*. London: Routledge.
- Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Williams, Fiona. 2004. *Rethinking Families*. London: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Williams, Stephen and Lynda Williams. 2005. Space Invaders: The Negotiation of Teenage Boundaries Through the Mobile Phone. *The Sociological Review* 53(2): 314-331.
- Wolcott, Harry. 1990. *Writing up qualitative research*. Newbury Park: Sage publication.
- Wolfe, Alan. 1992. Democracy versus Sociology: Boundaries and Their Political Consequences, u: Michèle Lamont and Marcel Fournier (eds) *Cultivating Differences – Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago and London: The University of Chicago Press: 309-325.
- Woodward, Ian. 2003. Divergent narratives in the imagining of the home amongst middle-class consumers: Aesthetics, comfort and the symbolic boundaries of self and home. *Journal of Sociology* 39: 391-412.
- Yin, K. Robert. 2011. *Qualitative Research from Start to Finish*. New York/London: The Guilford press.

8. Appendix

Tabela 36: Osnovni podaci o ispitanicima i članovima njihovih porodica

Pseudonim	Rod	Klasna pripadnost	Zanimanje	Obrazovanje ispitanika/ce	Broj članova porodice	Obrazovanje članova porodice	Mesto	Starost	Bračni / partnerski status	kapitali
Marko	Muško	Srednja – sitni privatnik	Firma za grafički dizajn Vlasnik firme	Viša škola	4	Supruga – srednja stručna Ćerka studira arhitekturu Sin pogađa gimanziju	Mali grad u centralnoj Srbiji	51	U braku	E: - K: +
Milan	Muško	Srednja klasa	Nastavnik u srednjoj stručnoj školi	Mašinski fakultet	2	Ujna – srednja škola	Mali grad u zapadnoj Srbiji	45	Neoženjen	E: - K: ++
Vanja	Žensko	Srednja klasa	Nezaposlena	Dve fakultetske diplome	3	Stariji sin završio gimanziju Mlađi još uvek pogađa srednju školu	Mali grad u zapadnoj Srbiji	43	Razvedena	E: -- K: ++
Branko	Muško	Srednja klasa	Medicinski tehničar	Srednja stručna škola	4	Žena - ekonomski fakultet Sin i ćerka	Grad srednje veličine u južnoj	40	U braku	E: ++ K: +

						pohađaju osnovnu školu	Srbiji			
Ema	Ženski	Radnička / poljoprivrednička klasa	Kasirka u samoposluzi Nezaposlena	Srednja stručna škola	7	Suprug – srednja stručna škola Svekr i svekrva – srednja stručna škola Najstarija ćerka pohađa srednju stručnu školu Sin i ćerka – pogađaju peti i sedmi razrae osnovne škole	Selo u južnoj Srbiji	36	U braku	E: -- K: --
Jovan	Muško	Radnička klasa	Radnik – u pekari	Srednja trogodišnja	2	Majka – srednja stručna škola (ispitanik nije bio siguran)	Mali grad u istočnoj Srbiji	31	Neoženjen	E: -- K: --
Predrag	Muško	Srednja klasa	Molekularni biolog	Specijalista biohemije	3	Žena – medicinski fakultet Ćerka – studentkinja (farmacija)	Mali grad u zapadnoj Srbiji	55	U braku	E: ++ K: ++
Katarina	Žensko	Srednja klasa	Laborant	Srednja stručna	2	Ćerka – studentkinja	Mali grad u zapadnoj	54	Udovica	E: +

				škola		(industrijski menadžemnt)	Srbiji			K: -
Zorica	Žensko	Srednja klasa	Šalterska službenica	Srednja stručna škola	5	Muž – viša škola Obe ćerke pohađaju gimnaziju Svekr – srednja stručna škola	Mali grad u centralnoj Srbiji	48	U braku	E: +++ K: -
Dragan	Muško	Srednja klasa	Računovođa - penzioner	Gimnazija	3	Supruga – Srednja stručna škola Sin – traći razred gimnazije	Veći grad u centralnoj Srbiji	46	U braku	E: - K: +
Aleksandara	Žensko	Srednja klasa	Psihoterapeutkinja	Specijalizacija	3	Suprug – doktorat iz prirodnih nauka Trogođišnji sin	Beograd	35	U braku	E: ++ K: +++
Dušanka	Žensko	Radnička klasa	Neformalno čišćenje stanova	Srednja stručna škola	3	Suprug – srednja stručna škola Ćerka – srednja stručna škola	Veliki grad u Vojvodini	50	U braku	E: - K: --
Slobodan (i supruga Marina)	Muško	Radnička klasa	Neformalno radi kao moler	Srednja stručna škola	4	Supruga – srednja stručna škola Majka – osnovna	Veliki grad u Vojvodini	50	U braku	E: -- K: --

						škola Sin – pohađa osnovnu školu				
Jelena	Žensko	Radnička klasa	Nezaposlena	Srednja stručna škola	2	Sin – sedmi razred osnovne škole osnovna škola, živi sa njom Drugi sin (26 – srednja stručna škola godina, Ćerka (27) – osnovna škola	Grad srednje veličine u Vojvodini	48	Razvedena	E: -- K: --
Danica	Žensko	Srednja klasa	Referentica Nezaposlena	Srednja stručna škola	6	Majka – srednja stručna škola Stariji sin - srednja stručna škola Mlađi sin - srednja stručna škola Snajka - srednja stručna škola Unuk – pohađa osnovnu školu	Veći grad u centralnoj Srbiji	59	Udovica	E: -- K: -
Olga	Žensko	Radnička klasa	Kontrolor u	Srednja stručna	2	Brat – studira i radi	Veliki grad u južnoj	32	Neudata	E: --

			proizvodnji	škola		kao konobar	Srbiji			K: -
Vera	Žensko	Srednja klasa	Pripravnik volenter u predškolskoj ustanovi	Učiteljski fakultet	3	Suprug – viša pedagoška Dete – pohađa osnovnu školu	Selo u južnoj Srbiji	34	U braku	E: - K: ++
Sonja i Miloš	Muško I žensko	Srednja klasa	Vlasnici firme	Anglistika i Mašinski fakultet	4	Sonja – fakultet (anglistika) Miloš – fakultet (mašinski)	Mali grad u južnoj Srbiji	43	U braku	E: +++ K: ++
Milica	Žensko	Srednja klasa	Prodavaci pogrebne opreme	Srednja stručna škola	4	Suprug – srednja stručna škola Sin – treći razred srednje škole Ćerka – sedmi razred osnovne škole	Mali grad u južnoj Srbiji	40	U braku	E: ++ K: -
Petar	Muško	Viša klasa	Generalni direktor	Tehnološki fakultet	4	Supruga – viša škola Sin – studira (ekonomski) Mlađi sin – pohađa gimnaziju	Veliki grad u južnoj Srbiji	52	U braku	E: +++ K: ++

Saša	Muško	Viša klasa	Vlasnik firme - IT inženjer	Elektronski fakultet	5	Surpuga (Martina) – doktorat (humanistika) Starija ćerka – studentinja Mlađa ćerka – pohađa srednju školu Sin – pohađa osnovnu školu	Veliki grad u južnoj Srbiji	47	U braku	E: +++ K: +++
Goran	Muško	Srednja klasa	Vlasnik firme	Srednja stručna škola	4	Supruga – fakultet (učiteljski) Stariji sin – treći razred osnovne škole Mlađi – pet godina	Beograd	37	U braku	E: +++ K: +
Nikola	Muško	Srednja klasa	Nezaposlen Neformalno drži čalove matematike i informatike	Fakultet - PMF	3	Majka – fakultet Otac – fakultet (oboje penzioneri)	Veći grad u centralnoj Srbiji	38	Neoženjen	E: + K: ++
Nenad	Muško	Radnička klasa	Penzioner - mehaničar u štampariji	Srednja stručna škola	3	Majka – srednja stručna škola Ćerka – fakultet	Beograd	53	Razveden	E: + K: +

						(filozofski)				
Đorđe	Muško	Viša klasa	IT stručnjak	Elektrotehnički fakultet	5	Supruga – doktorat (medicina) Stariji sin – pohađa gimnaziju Mlađi sin – pohađa osnovnu školu Ćerka - pohađa osnovnu školu	Veliki grad u južnoj Srbiji	48	U braku	E: +++ K: ++
Brankica	Žensko	Radnička klasa	Frizerka	Srednja stručna škola	3	Suprug – srednja stručna škola Ćerka – osmi razred osnovne škole	Veći grad u Vojvodini	40	U braku	E: -- K: -
Zoran i Snežana	Muško	Radnička klasa	Nezaposlen	Srednja stručna škola	3	Supruga – srednja stručna škola Sin – srednja stručna škola	Manji grad u Vojvodini	38	U braku	E: -- K: --
Mirka	Žensko	Radnička klasa	Nezaposlena	Srednja stručna škola	7	Majka – osnovna škola Otac – srednja stručna škola Suprug – srednja	Selo u istočnoj Srbiji	56	U braku	E: - K: --

						<p>stručna škola</p> <p>Sin – srednja stručna škola</p> <p>Snaja – srednja stručna škola</p> <p>Unuk – pohađa osnovnu školu</p>				
Ivan	Muško	Srednja klasa	Finansijski savetnik	Ekonomski fakultet - magistar	3	<p>Supruga – fakultet (farmacija)</p> <p>Sin – tri godine</p>	Veliki grad u južnoj Srbiji	42	U braku	<p>E: ++</p> <p>K: +++</p>
Marija	Žensko	Srednja klasa	Suvlasnica radnje	Srednja stručna škola	4	<p>Suprug – srednja stručna škola</p> <p>Ćerka – srednja stručna škola</p> <p>Sin – srednja stručna škola</p>	Mali grad u istočnoj Srbiji	50	U braku	<p>E: +</p> <p>K: -</p>
Stefan	Muško	Srednja klasa	Finansijski savetnik	Ekonomski fakultet	2	Supruga – fakultet (likovna akademija)	Veći grad u južnoj Srbiji	42	U braku	<p>E: +++</p> <p>K: ++</p>
Luka	Muško	Klasa poljoprivrednika	Poljoprivrednik	Supruga – srednja škola	5	<p>Supruga – srednja stručna škola</p> <p>Ćerka – 6. razred</p>	Selo u centralnoj Srbiji	39	U braku	<p>E: -</p> <p>K: --</p>

						osnovne škole Sin – 4. razred osnovne škole Mladi sin – dve godine				
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

9. Biografija

Nemanja Krstić je rođen 20.8.1984. godine u Leskovcu. Osnovne akademske studije sociologije je završio na Filozofskom fakultetu u Nišu sa prosečnom ocenom 9.50. Studije sociologije nastavlja upisivanjem doktorskih akademskih studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu na kojima do trenutka odbrane doktorata ima prosečnu ocenu 10. Oblast naučnog rada je pretežno centrirana oko tema porodičnih praksi, simboličkih granica, kulturnih razlika i religioznosti. Zaposlen na mestu asistenta od 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu na sledećim kursovima: Sociologija porodice; Socijalna patologija; Socijalna stratifikacija; Savremene sociološke teorije; Sociologija religije; Etničke grupe i nacije; Savremeni socijalni problemi; Uvod u svetske religije; i Sociologija prava.

Objavio je brojne radove u stranim i domaćim časopisima i zbornicima, kao i dve studije o problemima mladih istraživača u Srbiji:

1. Krstić, Nemanja. 2018. Simboličke podele porodičnog prostora. *Godišnjak za sociologiju*. U ŠTAMPI
2. Zaharijevski, S. Dragana, Nemanja Krstić and Jelena Dinić. 2018. How Cultural Capital is Converted Into Economic Capital: Education as a Key to the Economic Position of Experts in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Macedonia. *Facta Universitatis, Series: Teaching, Learning and Teacher Education* 2(1): 11-27.
3. Krstić, Nemanja, Derado Augustin, Andrej Naterer and Kumalić Ismet. 2017. Small Farmers in four South East European Countries – A Qualitative Analysis of Life-strategies in 25 Agricultural households. *Südosteuropa* 65 (3): 565-588
4. Krstić, Nemanja, Jasmina Nedeljković i Danijela Gavrilović. 2016. Vrednovanje porodice u svetlu religioznosti – komparativna analiza istočnoevropskih društava. *Religija i tolerancija* 14 (26): 209-225.
5. Krstić Nemanja, Pudar Draško, Gazela i Bojana Radovanović. 2015. *Studijski programi i neformalno obrazovanje iz perspektive mladih istraživača*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
6. Pudar Draško, Gazela, Krstić Nemanja i Bojana Radovanović. 2015. *Studiranje u inostranstvu i povratak u Srbiju*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
7. Nemanja Krstić. 2014. Simboličke granice – značaj kulturnih faktora u formiranju, održavanju i menjanju socijalnih razlika i sukoba. *Kultura* 143: 273-296.
8. Jovanović, Miloš i Nemanja Krstić. 2014. Rat oko porodice – 30 godina kasnije u Srbiji. *Nauka i savremeni univerzitet* 3: 265-277.
9. Cvetičanin, Predrag, Jasmina Nedeljković and Nemanja Krstić. 2013. Social Space in Serbia. U: Claire Gordon, Marko Kmezić, Jasmina Opardija (eds) *Stagnation and Drift in the Western Balkans – The Challenges of Political, Economic and Social Change*: 117-141.

10. Cvetičanin, Predrag, Jasmina Nedeljković and Nemanja Krstić. 2012. Constructing a Cultural Map of Serbia. U: Predrag Cvetičanin and Ana Birešev (eds) *Social and Cultural Capital in Western Balkan Societies*. Niš: Sven: 181-209.

Učestvovao na brojnim međunarodnim i domaćim konferencijama:

1. Nemanja Krstić. 2017. Klasne različitosti porodičnih praksi. NISUN 7 & STUDKON 3. Filozofski fakultet, Niš. 10. novambar 2017.
2. Cvetičanin, Predrag and Nemanja Krstić. 2017. Culture of Austerity, Household Survival Strategies and Revival of Mechanical Solidarity. 13th Conference of the European Sociological Association - (Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities, Athens, Greece, 29 Aug. - 01 Sept. 2017
3. Krstić Nemanja, Symbolic Struggles in Daily Newspapers in Serbia – National Interests Legitimation Issue, Conference title: Discourses of Culture – Cultures of Discourse, March 19-21, 2015 Belgrade, Serbia.
4. Jovanović, Miloš and Nemanja Krstić “Tesla’s Secret Weapon: Struggles over Symbolic Capital in Contemporary Serbia”; Conference title: Science and Modern University 3, 15-16 November 2014, Faculty of Philosophy, University of Nis.
5. Augustin Derado & Nemanja Krstić “Coping strategies in the times of crisis – a qualitative study of 25 small farmers households in four South East European countries”, Convergence title: Household and Resilience in Times of Crisis, January 18th, Berlin, Germany.

Učestvuje ili je učestvovao na velikom broju međunarodnih i nacionalnih projekata:

1. HORIZON 2020 – INFORM: Closing the Gap between Formal and Informal Institutions in the Balkans 2016-2019.
2. Evropsko društveno istraživanje (ESS) u Srbiji 2018. Kao jedan od trojice kordinatora terena ali i u više segmenata projekata.
3. Life-Strategies and Survival Strategies of Households and Individuals in South-East European Societies in the Times of Crisis 2014-2016.
4. Social and Cultural Capital in Serbia. Funded by Regional Research Promotion Programme in the Western Balkans (RRPP)
5. Strategic Plan of the National Policy Dialogue in the Field of Social Sciences in Serbia, Follow-up Phase 2014-2016. Project implemented by Institute for Economic Sciences and financed by RRPP programme.
6. Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija 2013-2018 (evidencioni broj projekta: 179074)

10. Prilozi o autorstvu, istovetnosti i korišćenju

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Немања Ј. Крстић

Број индекса: 1С150201

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

РЕПРОДУКЦИЈА СИМБОЛИЧКИХ ГРАНИЦА КРОЗ ПОРОДИЧНЕ ПРАКСЕ У СРБИЈИ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 27.8.2018.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Немања Ј. Крстић**

Број индекса: **1С150201**

Студијски програм: **Докторске академске студије Социологије**

Наслов рада: **Репродукција симболичких граница кроз породичне праксе у Србији**

Ментор: **проф. др Смиљка Томановић, редовна професорка на Филозофском факултету у Београду**

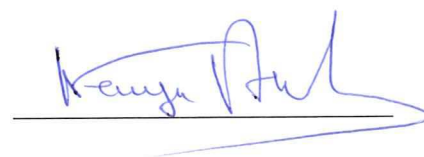
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 27.8.2018.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Репродукција симболичких граница кроз породичне праксе у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

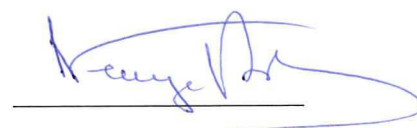
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
--

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 27.8.2018.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.